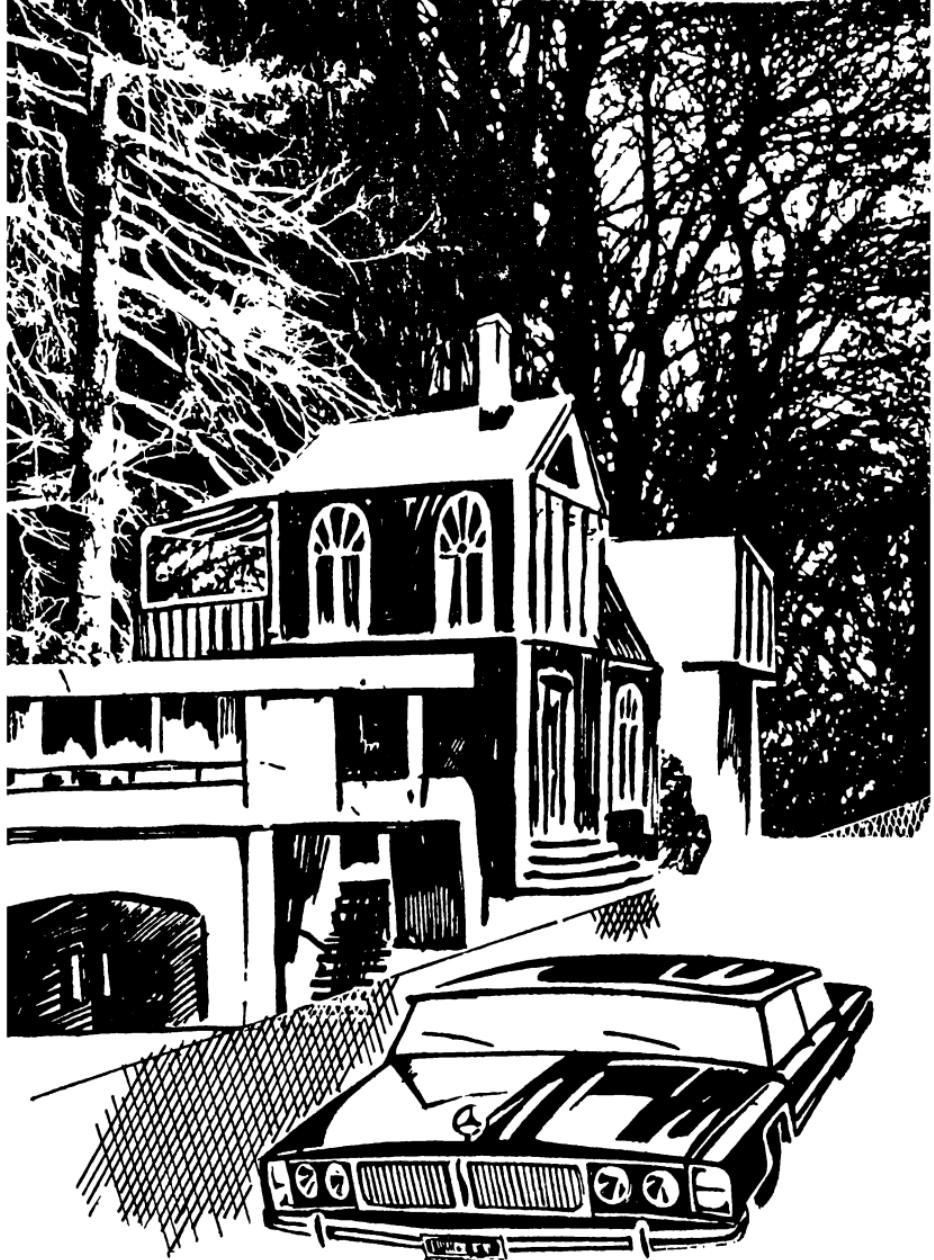

**Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1980**

MAX von der Grün

STELLENWEISE GLATTEIS

Макс фон дер Грюн

МІСЦЯМИ ОЖЕЛЕДЬ

Роман

І(Нім)
Г92

З німецької переклав Євген Попович
Післямова Надії Матузової

Перекладено за виданням:
Max von der Grün. Stellenweise Glatteis,
Luchterhand. Januar 1973

В книге западногерманского писателя Макса фон дер Грюна рассказывается о полной драматических коллизий борьбе немецких рабочих с предпринимателями, использующими для укрепления своей власти методы, унижающие человеческое достоинство.

Г 70304—173
М205(04)—80 173—80. 4703000000

© Український переклад, післямова — видавництво «Дніпро», 1980 р.

Інваліди знайшли на лісовій стежці дівчинку.

Майже роздягнена, вона лежала долілиць у мокрому листі. Це була десятирічна дочка будівельного підрядчика Шеллера з Ефінга — околиці міста, що межує з лісом. Ліс, де знайшли дівчинку,— великий, мішаний, гектарів на триста. Інваліди ходять туди гуляти, бо їм більше нічого робити. Щодня по дві години, коли дозволяє погода.

Інваліди обстутили мертву дівчинку. Генріх Вітбройке вийшов на дорогу, спинив якогось шофера, і той повідомив поліцію. Хвилин через десять поліція була вже на місці події; інваліди відступили вбік.

— Падлюка... От падлюка! — лаявся Генріх Вітбройке.— Якщо спіймаєте його, то не треба й суду. Спершу відріжте йому... а тоді вже відрубайте голову.

Інваліди, сухо покашлюючи зацементованими легенями, не відходили, аж поки приїхала оперативна група карного розшуку.

Над Дортмундом висіла хмара диму.

Коли санітарна машина забрала тіло Шеллерової дівчинки, інваліди подалися до пивниці «Цеховий заїзд». Вони обстутили прилавок, замовили пива й горілки і почали розповідати про мертву дівчинку з таким запалом, наче знайшли мішок золота. Ввечері всі вже говорили, що вбивця — не хто інший, як італієць Анджело Пінола, робітник дротяного цеху на заводі Геша, також постійний відвідувач «Цехового заїзду». Анджело Пінола живе в Шеллера в кімнаті над гаражем ще з двома італійцями. Анджело не раз бачили з Ренатою Шеллер, розповідали люди. Він часто грався з дівчинкою й водив її гуляти.

У вільний час Анджело Пінола працює на Шеллера: по кілька годин водить вантажну машину, возить жорстку, пісок, каміння. З цього побічного заробітку італієць

платить Шеллерові сто п'ятдесят марок за кімнату і ще й дешо відкладає.

Увечері Анджело Піцолу заарештували на заводі, засбрали просто з цеху, а господар пивниці заявив, що не пустить більше до себе жодного італійця. Відвідувачам він сказав:

— Коли з'явиться якийсь макаронник, женіть його під три черти.

Столяр Вельберт і покрівельник Мерман, постійні відвідувачі пивниці, стали біля входу. Але цього вечора сюди не зайшов жоден італієць. Випускаючи останніх гостей, господар сказав:

— Ясно як божий день. Це був Анджело. А то сьогодні хоч один макаронник заглянув би сюди.

Приблизно так мені переповіли цю історію на вулиці в неділю вранці. Дехто знав, що я вже кілька років приятелюю з Анджело. Опівдні я зайшов до «Цехового заїзду» випити пива. Я стояв коло прилавка з кухлем у руці і слухав, що балакають інші. Всі хотіли почути мою думку, та коли я мовчки здвигнув плечима, більше до мене не озивалися. Мерман сказав:

— Майвальд теж такий самий, він тягне руку за макаронниками.

Я цідив пиво й дивився, як господар мис кухлі. Та коли почув ще раз Мерманове: «Майвальд теж такий самий», — то взяв свого недопитого кухля, підійшов до нього й спитав:

— Що ти цим хочеш сказати?

Він засміявся.

Тоді я вихлюпнув пиво йому в обличчя.

— Так йому й треба, — почувся чийсь голос у мене за спиною.

Але більшість гостей дивились на мене вороже, господар сковався до кухні, як завжди, коли в пивниці починалася сварка і треба було стати на чийсь бік. Мерман витяг пиво з обличчя і з піджака спершу рукою, а тоді хусточкою, і сказав:

— Я віддам костюм чистити, але за твій кошт.

Спustившись сходами з пивниці, я зустрів Мартіна Фойгта. Мартін неодружений, має тридцять років. Він разом з батьком веде гуртову торгівлю пивом. Для малого містечка фірма «Торгівля напоями, Фойгт і син» щось та

важить. Ми часто з Мартіном балакаємо коло прилавка, його найбільше цікавить спорт.

— Карле, поліція випустила Анджело. То не він. Це напевне. Анджело має алібі, він був на фабриці, коли це сталося. Так каже лікар. Час смерті і таке інше.

— А хто ж то був? — спитав я.

— Нехай знає. Принаймні Анджело має безсумнівне алібі.

Я поїхав додому. До пивниці тільки два кілометри, але я завжди їжджу туди машиною. На обід був м'ясний рулет з картопляним пюре. Коли ми сіли їсти, дружина сказала:

— Анджело звільнено. Щойно передали по радіо в останніх вістях, сказали, що він має алібі.

— Я вже чув.

— Господи, і хто то міг бути? Хоч би вони його знайшли. Боже, взяти і вбити дитину.

— Карін дома? — спитав я.

— Ні, поїхала з гандболістами. У Шверте.

Далі ми їли мовчки. Аж наприкінці Ангеліка сказала:

— На вулиці знов була сварка.

— За що?

— Та собаки з нашого боку вулиці паскудять на грядках з того боку.

— Добре, Ангеліко, що ми не маємо собаки.

— Але ті з «лісового» боку теж гарні: зчиняти таку бучу за якусь там купку собачого лайна.

Вулиця, на якій я живу, зветься Довгою. Насправді вона не така вже й довга, близько кілометра. Вона починається від Бундештрасе, 54, коло трамвайної зупинки, і тягнеться просто на схід, до самого поля. Вулиця широка і пролягає за п'ятсот метрів від автостради. Люди поділили її на «лісовий» бік і «автострадний», на «зелений» і «чорний». На «лісовому» боці стоять котеджі й вілли директорів, лікарів, адвокатів, купців, ремісників і транспортних підрядчиків. За їхніми великими садками починається ліс-заповідник.

Я живу на «автострадному» боці. Тут уже самі комунальні будівлі: маленькі будиночки на одну родину й чотириповерхові на багато квартир. На моєму боці живуть робітники й дрібні службовці; за квартиру вони платять від ста вісімдесяти до двохсот шістдесяти марок на

місяць. Машини на «зеленому» боці більші й дорожчі, тамешні жінки мають навіть власні машини. Жінки з нашого боку їздять трамваєм.

Є ще й інші відмінності, тільки їх не видно: «зелений» бік голосує за вільних демократів, християнські демократи для них надто чорні, а соціал-демократи надто червоні; зате наш бік голосує за соціал-демократів, а під час останніх виборів до ландтагу навіть комуністам ми віддали сто шістдесят один голос.

Спокійна вулиця, чиста. Тільки як вітер поверне зі сходу, від шахти й коксувального заводу, що міститься за три кілометри, то на нашій вулиці стойть курява й такий сморід, що не можна витримати. Курява й сморід проникають крізь найменші щілини у вікнах і в дверях. Часто таке буває цілими днями. А коли минеться, жінки до півдня прибирають і провітрюють квартири.

Наслідки останніх виборів стривожили нашого сусіда з «лісового» боку. Він добрий зубний лікар і непогано заробляє. Після виборів він сказав мені:

— Ну, пане Майвальде, чули вже, як поділилися голоси в нашему районі? Коли так піде далі, то скоро наша вулиця стане осередком червоних.

Я саме мив свою машину, коли він перейшов до мене через вулицю. Він завжди озивається, як бачить мене. Я глузливо відповів йому:

— Глядіть, пане Боргмане, щоб вони не прийшли до влади, бо тоді вже не будете заробляти свої двісті тисяч марок на рік.

Він розсердився:

— Ви завжди перебільшуєте наші прибутки! Якби я навіть мав двісті тисяч на рік, то це ж не чистий заробіток. Ви собі не уявляєте, які в нас видатки.

— Так, я знаю,— сказав я.— Але ж видатки вам не оподатковують.

— Пане Майвальде, ви були набагато розважніші, поки не засідали у виробничій раді. Тепер ви часом говорите, як червоний.

— Ох, пане Боргмане, кому моя балаканина шкодить! Крім того, в нас кожен червоний, якщо тільки він має іншу думку, ви ж самі мені колись казали. А є ще й інші, ті, що про них моя дочка завжди каже: «Вони мов гнила редька, зверху червоні, а всередині брунатні».

— Вам треба було б замінити шини,— сказав він.

— Знаю,— відповів я.— Але зараз не можу купити нових.— Я засміявся і глузливо додав: — А крім того, мені за них треба платити податок, не те, що вам.

Боргман свиснув своєму собаці й пішов.

Коли я розповів про цю розмову дружині, вона сказала:

— Якщо ти й далі будеш таке ляпати язиком, то мені доведеться шукати іншого зубного лікаря. Ти раніше був не такий колючий, а відколи став членом виробничої ради, то геть змінився.

— Боргман теж так казав,— відповів я.

— Ти взяв на свою голову стільки мороки і не маєш за те ані марки в місяць.

— Годі, Ангеліко, зміни пластинку.

Лишалося чотири дні до різдва. Ввечері годині о сьомій я ще раз заїхав до пивниці. Хотів зіграти на фліпері¹, але на ньому вже грав Анджело. Він був сам. Я став біля прилавка, стежачи очіма за кулькою, що перекочувалася по столі від лампочки до лампочки, які спалахували й гасли. Анджело помітив мене аж тоді, як кулька спинилася.

— Ти можеш мені допомогти, Карле? Мене вигнали,— сказав він.

— Звідки? З заводу?

— Ні, Шеллер вигнав з кімнати, без попередження.

— От свиня,— сказав я.

У другому кінці прилавка стояли троє інвалідів, що знайшли дівчинку. Вони капляли, в грудях у них хрипіло.

— Чим я можу допомогти, Анджело? Я взяв би тебе до себе, але ж знаєш, як у нас тісно. Що тих три кімнати з кухнею! Чи вони хоч по-людському поставились до тебе?

— Так, поліція добре поставилась. І слідчий був привітний, навіть руку подав.

— Хай би того Шеллера чорти взяли, він не мав права так просто вигнати тебе з квартири. То ж не ти...

— З італійцями можна все робити, ти ж знаєш, я не мав договору. Вернуся до своїх, у барак, де я жив перед тим.

¹ Азартна гра.

— Анджело, тут, у пивниці...

— Так, я знаю, вони й досі думають, що це я... Поки не знайдуть убивцю... Вони нічого не кажуть... Навіть не кажуть, щоб я відішов від фліпера... А всім кортить грati.

— Дай і я пограю,— сказав я.

— То вкидай гроші.

Ми грали з годину. Хто програвав, платив за два кухлі пива.

— Я вже був у виробничій раді,— мовив Анджело.— Вони кажуть: усе гаразд. Завод же дав мені алібі. Виробнича рада, майстер і завідувач відділу кадрів.

— Принаймні хоч щось,— сказав я.

— Чому, Карле, коли я розповідаю, як воно є насправді, ти завжди кажеш: «Принаймні хоч щось»?

— Просто є такий вислів, Анджело.

Господар за прилавком первово курив. Коли я розраховувався, він узяв мої гроші, не дивлячись на мене, а гроші Анджело — двома пальцями, як щось отруйне. А коли ми виходили, буркнув:

— Бувайте.

— Підвезти тебе? — запитав я.

Анджело хвильку подумав і кивнув головою. Я зупинив машину на яскраво освітленому майданчику перед гаражем. Не встиг я вимкнути газ, як до мене підскочив Шеллер і загорлав:

— Карле, хай цей тип не потикається до мене! Хай собі йде під три чорти!

— Не кричи. Він іде зовсім не до тебе, а до своєї кімнати.

— До своєї кімнати? Та кімната поки що належить мені.

Тепер уже закричав я:

— Ану стули пельку! Він тільки забере свої речі.

— Він може прислати по них. Принаймні він...

— Слухай, Шеллере, якщо ти не втихомиришся, я покличу поліцію, і Анджело з її допомогою забере свої речі з кімнати.

Шеллер глянув на мене.

— Ну добре, я даю вам рівно п'ятнадцять хвилин, не більше. Бо сам покличу поліцію.

Ми з Анджело поспішили сходами нагору. Коли ми зайдли до кімнати, його товариші, що сиділи на своїх

ліжках, звели на нас очі. Анджело спітав їх про щось по-італійському. Вони здигнули плечима.

Вони допомогли нам спакувати валізи й коробки. Побачивши у вікно, як Шеллер походжав подвір'ям, я подумав: наче в нього нема тепер іншого клопоту, аніж чекати на Анджело.

Шеллер не сказав ні слова, коли ми з Анджело винесли дві валізи й дві коробки і поклали їх у мій багажник. А коли вже Анджело сидів біля мене і я хотів рушати, Шеллер підійшов до спущеного віконця з мого боку й сказав:

— Моя жінка не може дивитися на нього, Карле, ти повинен зрозуміти.

Ми поїхали.

У бараці італійці мовчки показали Анджело вільне місце.

— Я ще потрібен тобі? — спітав я.

— Ні, можеш їхати.

«Хоч би подякував», — подумав я.

Дорогою я побачив свою дочку: вона стояла на трамвайній зупинці. Я взяв її в машину.

— Ти випадково проїздив тут? — спітала вона.

— Ні.

— Ми виграли чотирнадцять на тринадцять. А чоловіки програли.

Я думав про Шеллера.

— В тебе якісь неприємності? Посварився з мамою?

— Ні. Шеллер викинув Анджело на вулицю. Я відвізвав його до барака.

— Це ж краще, тату. Шеллер тільки визискував Анджело. Троє чоловіків в одній кімнаті, і з кожного брав сто п'ятдесят марок. І Анджело ще й працював у нього шофером, за мізерну платню. Хай тепер Шеллер пошукає собі якогось іншого дурня.

— У бараці теж не солодко, — заперечив я. — Четверо в одній кімнаті, одна спиртівка і на двадцятьох один душ.

Коли ми приїхали додому, дружина засвітила четверту передріздвяну свічку.

Я краєм ока позирав на дружину. Колись вона була метка дівчина і мріяла про кар'єру. Але стала тільки ученицею в крамниці електротороварів, а після роботи ходила на вечірні курси, вчилася стенографувати й друкувати на машинці. Потім стала друкаркою, далі секретаркою,

а через кілька років після нашого одруження почала працювати в споживчій кооперації, на видачі товарів, бо там більше платили. Кар'єра моєї дружини скінчилася, так і не почавшись.

Мені довелося сидіти коло столу у вітальні, аж поки догоріла свічка.

Двадцять років тому я хотів одного: одружитися, добре заробляти, нічим не клопотатися, твердо стати на ноги і взагалі мати спокійне життя. Я водив вантажні машини в багатьох фірмах. І в Шеллера працював півроку, аж поки після якоїсь сварки кинув йому ключ під ноги. Нарешті я опинився у фірмі «Акціонерне товариство «Масман», промислові гази, кисень, азот», яка має двадцять філій по всій країні. Мені дали тридцятитонку. Я їздив своєю автоцистерною аж до Саарбрюккена і Базеля. Я добре заробляв на понаднормових годинах, доводилось працювати понад триста годин на місяць; мені доручали найвигідніші рейси, знали, що на мене можна покластися. Часто мене не було вдома по три-чотири дні, і тепер я знаю, що Ангеліка зраджувала мене з іншими чоловіками з свого кооперативу.

На кінець місяця в мене завжди виходило на тридцять або й на сорок годин більше, ніж у інших шоферів.

Потім мені раптом довелося три місяці просидіти на бюллетені. Я дістав запалення міжхребцевого хряща, а коли знов сів до керма, мене почали посылати в рейси не далі, як на сто кілометрів. Мій місячний заробіток зменшився десь на двісті марок, а потім почалася біда.

Через те що сидіння в машині зроблене зі штучного матеріалу, в мене пішли чиряки. Особливо влітку, у велику спеку. Щоб не йти до лікаря, я сам вирізував бритвою чиряки — вдома, у ванній, з допомогою двох дзеркал. Во лікар знов виписав би мені бюллетень, я знов сидів би вдома, потім знов дістав би гірші, коротші рейси й заробляв би менше. Ще, може, й перевели б у гараж. А то вже найгірша робота для шофера.

Через рік мені знов почали доручати далекі рейси. Знов пішли понаднормові години, і я зміг розрахуватися за машину, куплену на виплат. Я знов користувався довір'ям фірми. Директор сказав мені:

«Бачите, Майвальде, захворіти може кожен. Але на що людина здатна, видно аж тоді, коли вона після хворо-

би зціпить зуби й візьметься до праці, немов нічого й не було».

Я зціпив зуби.

Мені були приємні його слова. І все ж мене не покидал страх. Так, страх. Ніхто не знов, навіть Ангеліка, що я сам собі вирізую чиряки, щоб другого ранку не так боліло, коли я сяду за кермо, і я боявся, щоб знов не почалося запалення міжхребцевого хряща. Лікар сказав мені, що може бути рецидив. Я день у день і ніч у ніч водив свою автоцистерну, зціпивши зуби від болю, часом знов наїжджував понад триста годин на місяць. Я більше просиджував за кермом, аніж дома, і був певен, що моя жінка знайшла собі якогось коханця, бо сам, повернувшись додому, падав на ліжко, як мертвий.

Коли дружина була на роботі, Карін часом тихенько заходила до спальні, сідала на краєчку ліжка, і я не розплющував очей — хай думає, що я сплю. Якось вона погладила мене по голові. Я вдав, що прокинувся. Вона збентежилася і щось промурмотіла на своє віправдання. Я сказав:

«Приготуєш мені каву?»

Потім стався той випадок у Гельзенкірхені.

Може, я був винний. Може. Я того дня наковтався багато таблеток, бо дуже болів чиряк, що не встиг загоїтись. Хоч лікар і радив мені не вживати ніяких таблеток, бо вони притуплюють увагу, коли сидиш за кермом, і не дають зосередитись.

Суд мене віправдав. Але тепер я знаю, що був винний. На вузенькій вуличці в Гельзенкірхені з-за молоковоза, що стояв край тротуару, вискочила дитина з двома пляшками молока в руках.

Я наїхав на дитину.

Тепер я знаю: якби я не наковтався таблеток, то растиг би загальмувати машину. Щастя мое, що я хоч не перевищив дозволеної швидкості.

На роботі мені не дорікали. Директор знов поплескав мене по плечу:

«Бачите, Майвальде, коли водій, як оде ви, наїздить до тридцяти тисяч кілометрів на рік, йому це так не минається. Це навантаження понад людську силу. Тільки не мучте себе докорами сумління. Ви не винні, що якась ледача мати послала дитину по молоко. Хай би сама була пішла».

Я був йому вдячний за ці слова, бо вдома Ангеліка ще не один тиждень голосила, вичитуючи мені:

«А якби це була наша Карін? Що б ти тоді сказав?»

Але все ж таки на роботі до мене вже ставились не так, як раніше,— часом знов посилали в більші міста, в Нойс чи в Дюссельдорф, а інколи викликали й у неділю, коли в якійсь лікарні кінчався кисень. Раніше ніколи не бувало, щоб мене підіймали з ліжка. Я не міг відмовитись. Поступово мені почали давати дедалі більші рейси, врешті я знов перестав їздити далі, як за сто кілометрів, і в мене лишилися тільки сорок дві тарифні години.

Справи були кепські.

А коли мені урвався терпець і я вирішив піти до директора, щоб він пояснив мені, що ж, власне, сталося, прийшла нова біда. Я знов не міг сидіти, цього разу вже не через чириаки, вернулося запалення хряща. Я на три тижні ліг у лікарню.

Лікар сказав:

«Пошукуйте собі іншу роботу. Якщо ви й далі водите машину, вас ця хвороба мучитиме ціле життя, і ви можете в п'ятдесят років стати інвалідом».

«А ви маєте для мене на прикметі іншу роботу, пане докторе?» — спітав я.

«Це не моя справа. Як лікар я можу вам тільки дати пораду. Вам на користь. Більше нічого».

«Пане докторе, мені тепер сорок п'ять років. Десять років я працюю у фірмі. По-перше, ніхто мене не візьме з моєю хворобою, та й взагалі в моєму віці важко знайти нову роботу, я на двадцять років старший за тих, хто може мінятися фах. А по-друге, я фактично отримую на рік чотиринадцять зарплат, тобто, крім свого нормального заробітку, ще виплату з прибутків і різдвяну премію. Це для мене не дрібничка».

«Я знаю, що це для вас багато важить. Тут я нічим не можу вам допомогти, як лікар скажу тільки одне: пошукуйте собі роботу, на якій вам не треба було б водити машину, принаймні автоцистерну. Я хочу вам добра».

Я лежав у лікарні і обмірковував своє становище.

Ангеліка відвідувала мене щодня після роботи. Карін приходила рідко. Це був тисяча дев'ятсот шістдесят восьмий рік, і моя дочка саме тоді вирішила кинути школу, не здавати на атестат зрілості, а стати вихователькою в інтернаті для розумово і фізично відсталих дітей. Мене її намір розлютив, зате дружина тільки й сказала:

«Твое виховання. Я мовчу, хай робить, що хоче».

З роботи мене в той час ніхто не відвідував. Раз передали пляшку горілки і три коробки цигарок. Горілку я комусь подарував, бо пити мені заборонили. Якось заглянув мій старший механік, присунув стільця, сів коло ліжка і сказав:

«Так-так, Карле, кепські наші справи».

Він посидів у мене півгодини, погортав «Шпігель», а виходячи з палати, сказав:

«І хочеться ж тобі читати цю премудрість. Ії хіба яка вчена голова втне».

Перед різдвом мене виписали з лікарні. На сходах я вперше зустрів Анджело. Він щось спітав мене, і я здивив плечима, бо нічого не зрозумів, він тоді ще майже не вмів по-німецькому. Я лише вчув:

«Амбулаторія... Я... амбулаторія».

Я пройшов з ним коридором і спітав:

«Хворий?»

«Ні,— сказав він,— тільки укол».

Я почекав, поки йому дали укол, і взяв його з собою в таксі, викликане через вахтера. Анджело сяк-так пояснив мені, що він живе в бараці для чужоземців на Ефінгерштрасе, коло залізничного переходу. Я розрахувався з таксистом і зайшов глянути на його житло. В кімнаті сиділи на своїх ліжках троє чоловіків і тихенько підспівували мелодії, що лунала з приймача. Анджело усміхнувся до мене і сказав:

«Ми в Німеччині тільки працювати, їсти, спати, пити, складати гроші, мріяти, співати».

Ці слова він тоді вже вмів добре вимовляти.

З барака я пішов просто до Шеллера і спітав його, чи він не взяв би до себе в кімнату над гаражем італійця. Спершу він завагався, але врешті згодився. Потім до Анджело перебралися ще двоє його колишніх товаришів з барака. Я вже не знаю, чому пішов до Шеллера, бо майже не розмовляв з ним, відколи кинув у нього працювати. Шеллер сказав тоді:

«Італійця? Не знаю, з тими чужинцями самий клопіт».

Але взяв-таки.

Через кілька тижнів я побачив Шеллера в пивниці. Він підійшов до мене з розгорнутими обіймами, весь сяючи:

«Карле, друсяко, ти мені привів чудового хлопця! Твій Анджело — справжнє золото. Слухай, намов його, щоб він зовсім кинув фабрику, хай працює тільки в мене».

Але кидати фабрику Анджело не схотів.

Коли я після трьох тижнів, проведених у лікарні, з'явився на роботу і зайшов до майстра й завідувача виробництва, вони сказали, що раді мене бачити нарешті здоровим. Я кивнув. Майстер додав, що мені краще буде не водити більше автоцистерни, а працювати у дворі. Вони доручили мені нагляд за машинами, бо я був кваліфікований автослюсарем.

Різниці в заробітку в мене майже не було, бо тут тож доводилось працювати понаднормово. Крім того, мене часто залишали на неділю, а за це я отримував надвішку. Болі мої минулися, та все ж, коли я їхав машиною на роботу, в мене поколювало в спині.

В нашій фірмі робітників, що працюють у дворі або навіть у майстерні, вважають за якихось другосортних, майже за штрафників, а насправді вони просто хворі чи напівінваліди. Я був надто молодий для інваліда, але надто хворий, щоб їздити машиною.

Через тиждень я стрівся з директором. Він глянув на мене, але не підійшов, як раніше, перекинувшись кількома словами, а лише кивнув у відповідь на моє вітання. Це зачепило мене. Все-таки я віддав фірмі своє здоров'я. А може, він і справді не візнав мене?

Я тоді вагався, не знав, що мені робити. Знов домагатися далеких рейсів і ризикувати, що потім, місяців через три, знов попаду в лікарню? Чи вдовольнитися роботою в майстерні? Лікар попередив мене, що після кожного рецидиву мені ще гіршатиме. То що ж: залишатися у дворі, в майстерні? Правда, це робота спокійна, але тут ти сам собі здаєшся непотрібним, і всі витирають об тебе руки — кожен шофер може скинути вину на механіка, коли дорогою щось поламається в машині.

Я почав сваритися з людьми: спершу з своїми товаришами, потім з завідувачем виробництва і нарешті з службовцями з контори. Я був невдоволений собою і на всіх зганяв свою злість. Та кінець кінцем я все-таки вирішив лишитися в майстерні, людина до всього звикає.

Коли свічка доторіла, Ангеліка пішла з дому. Вона майже щовечора просиджувала годинку в своєї приятель-

ки, пані Бойстер з «лісового» боку. То гарна жіночка, вона вийшла заміж за власника аптеки. Моя дружина ніколи не шукала собі знайомих тут, у нашому будинку. Мабуть, думає, що як вона ходить на «лісовий» бік, то й сама чимось краща за інших. Що ж, нехай собі думає.

Я лежав на канапі й міркував, чи не поїхати мені ще раз до пивниці. Та після випадку з Анджело мене щось не дуже туди тягло. Я встав і зайшов до Карін, що слухала платівки. Вона спитала:

- Тобі нудно?
- Ні, тільки невесело.
- Отже, все-таки нудно,— мовила вона й підвелається.
- Може, я ще раз скочу до пивниці.
- Скоч, тату, це для тебе найкраще.
- Що ти цим хочеш сказати?
- Хочу сказати, що ти забагато ходиш до пивниці.

Це ж просто змарнений час. Чи ні?

— Я знаю. Але куди ж можна ще піти, коли хочеться побачити когось знайомого?

Хтось подзвонив.

- Ти відчиниш? — спитала Карін.
- А котра вже година?
- Пізно,— сказала Карін.

Я відчинив двері й здивовано витріщив очі: переді мною стояв завідувач відділу кадрів.

— Добрий вечір, пане Майвальде, можна зайти?

— Авжеж, заходьте, пане Штратмане, що сталося?

— Нічого. Я випадково був на вашій вулиці, у пана Боргмана, зубного лікаря.

- Ви його знаєте? — спитав я.
- Звичайно. Ми раніше були сусідами.

Штратман сів у вітальні навпроти мене й сказав:

— У вас тут спокійно. Далеченько від фірми, але як є машина, то це не завада.

— Та нічого, жити можна,— відповів я, міркуючи, що ж йому треба. Ми за десять років перекинулись хіба що кількома словами.

Я запропонував йому чарку горілки. Він відмовився і сказав:

- Не буду довго розводитись. Я, власне, маю вам зробити пропозицію.
- Пропозицію? Від кого?
- Нашій філії в Штутгарті потрібен диспетчер. Дирекція подумала про вас.

— Про мене? Але ж...

— Бачите, пане Майвальде, водити машину ви вже не можете через хворобу, а ви надто добрий працівник, щоб весь час сидіти в технічному нагляді. Це не моя пропозиція, а головного управління в Дюссельдорфі, розумієте?

— Нащо ж мені той Штутгарт? Тут я вдома.

— Знаю. Але людина вдома там, де вона має працю і заробіток. Ви станете десятником, а в договорі передбачено, що згодом будете й майстром, коли тамтешній майстер піде на пенсію. Через чотири роки.

— Надто це все несподівано, пане Штратмане.

— Вам не конче вирішувати зараз, добре обміркуйте все, порадьтесь з родиною. Це пропозиція. Бачите, як ми вас цінуємо.

— Я ж тут член виробничої ради й не можу...

— З виробничої ради ви обов'язково мусите вийти, це ясно,— сказав Штратман.

— Мушу вийти... так... Звичайно.

Штратман підвівся.

— Ну, то не буду більше заважати. В неділю кожен хоче відпочити. Я тільки вирішив сказати вам це, бо якраз мав справу на вашій вулиці. Зайдіть після різдва або після Нового року до мене в кабінет, і ми тоді поговоримо докладніше — ну, про деталі й таке інше. Але тільки в тому разі, якщо ви захочете, ми нікого не силуємо.

Він кивнув на прощання й вийшов.

Карін, закусивши губу, стояла на порозі своєї кімнати. Вона сказала:

— Не встрайвай у цю справу, тату, вони просто хочуть тебе купити.

— Купити? Нащо їм мене купувати?

— Ти їм заважаєш. Завдаєш клопоту. Вони хочуть тебе здихатись.

Я зайшов до її кімнати й сів на край ліжка.

— Цебто як?

— Вони хочуть тебе здихатись, бо ти як член виробничої ради пхаєш носа в їхні справи, забагато просвіщаєш своїх колег...

Я засміявся.

— Що ти вигадуєш, Карін! Вони не хочуть, щоб їх просвіщали.

— Ти сієш неспокій. Повір мені, тату, вони хочуть тебе здихатись, а найкращий спосіб здихатись когось —

це підвищити його на посаді... Звільнити вони тебе не можуть, то й выбрали такий спосіб...

— Годі тобі, Карін, це вже твої вигадки. Наслухалася своїх приятелів зі «Спілки молодих соціалістів», а вони ж нікому не вірять.

— Ти все-таки подумай,— сказала Карін.— Принаймні я лишаюся тут. Кінчатиму свої курси. Я не хочу їхати з Дортмунда.

— Мати, мабуть, теж не захоче,— сказав я.— Отже, нема про що й думати.

— Мати? Вона поїде куди завгодно, аби тільки ти став майстром.

Я все-таки подався до пивниці, хоч було вже й пізно. Там мало хто лишився. Коло фліпера стояло якісь двоє невідомих мені людей. Лише біля прилавка юрмилися гості. З музичного автомата лунала пісня — ансамбль «Гемфрі» співав «Going down to the Jordan»¹. Господар повісив над прилавком новий напис: «Пияки живуть удвічі менше, зате бачать удвічі більше, бо їм в очах усе двоїться».

Господар поставив переді мною кухоль пива, і я аж тепер помітив, що стою між Шеллером і Мартіном Фойгтом. Хоч я вже ходив до цієї пивниці понад шість років, але більшість відвідувачів знову знає тільки на ім'я.

— Карле, те, що вийшло з Анджело...— почав Шеллер.

— Я не хочу більше про це чути.

Мені стало страшно. Шеллерову дочку хтось убив, злочинця й досі не знайдено, а він жлюктить пиво біля прилавка. В газеті повідомили, що тіло повернули з експертизи й дозволили ховати.

Шеллер ніби вгадав мої думки, бо раптом сказав:

— Бачиш, Карле, я просто мусив кудись піти. Дома не можна витримати. Жінки голосять. А життя ж, зрештою, триває далі.

Може, я несправедливий до Шеллера, може, в таких випадках не лишається нічого іншого, як іти в пивницю і вдавати, що нічого не сталося.

— Фліпер звільнився. Ходімо, Карле, зіграємо кілька разів,— озвався Мартін.

Мартін програвав і був сердитий. За годину я пішов з пивниці. Перед домом я зустрів Ангеліку.

¹ Йдучи до берегів Йорданських (англ.).

— Ну, нагостювалася? — спітав я.
— А ти вже напився? — відрізала вона.
— Ні, ще не напився, — сказав я.
В кухні я розповів їй про Штратманові відвідини. Вона враз пожвавішала:

— До Штутгарту? І ти станеш майстром? Господи, Карле, хто б подумав! У твоєму віці! Ти, звичайно, погодишся. Про мене, то переїдьмо хоч завтра.

— Я ще не знаю, — сказав я.

— Але ж, Карле, від такого не можна відмовлятися. Чи ти хочеш довіку лишитися в майстерні?

— Не довіку, а тільки до пенсії, Ангеліко, не довше.

В понеділок уранці мене викликали до дирекції — я кілька місяців тому вніс одну раціоналізаторську пропозицію, придумав пристрій, з допомогою якого легше міняти важкі шини на автоцистернах. У приймальні секретарка попросила мене посидіти й почекати, бо її саме викликав директор. Лишившись сам, я сів на стілець біля її столу. Секретарки все не було, і я зпічев'я почав оглядати її стіл. На ньому лежав якийсь округлий апарат, що скидався на половинку футбольного м'яча, зверху білий, а на споді чорний. Я подумав, що то радіоприймач. Апарат зацікавив мене, я покрутів його в руках і ненароком натис на білу кнопку.

Виявилося, що це гучномовець чи щось схоже на нього, бо раптом я почув розмову двох чоловіків. Я впізнав голоси: то були два шофери, що саме повернулися з нічних рейсів. З гамору, який акомпанував їм, я зрозумів, що вони розмовляють у роздягальні.

Що за диво? Вони розмовляли десь за кілометр звідси, а я виразно чув кожне їхнє слово. Якісь чари. Невже таке можливе?

Я так добре чув кожне їхнє слово, наче шофери стояли переді мною. Вони розмовляли про їзду, про погоду, про дорогу, про те, що десь там вони простояли більше як три години, а Франц Вайгель довго розказував, як можна підкрутити лічильник, щоб ніхто не міг проконтролювати маршруту. «Не дай боже, — подумав я, — щоб їх хтось почув! Тоді Францові буде непереливки».

І раптом мені сяйнув здогад: на нашій фірмі вмонтовано пристрій, з допомогою якого можна почути кожне слово, сказане в майстерні чи якомусь іншому місці,

І, може, не тільки звідси, з цієї приймальні. Навіть шепіт чітко було чути.

Секретарка — на дверях я прочитав її прізвище: Шін-длер — нарешті вернулася і запросила мене до директора. Розмова була коротка, директор сказав, що пропозиція моя добра, вирахувано, що завдяки їй на кожній машині заощаджується майже півгодини робочого часу. Він уже звелів сплатити мені сто марок, які належать за кожну реалізовану пропозицію.

Я подякував: сто марок мені не завадять.

Я йшов подвір'ям і пильно роздивлявся навколо. Десять тут мають бути сковані мікрофони. Я вже не сумнівався, що вони десь тут сковані. Хоч ця думка здавалась абсурдною, але інакше не можна було пояснити голосів з округлого апарату. І чого б та річ лежала на столі в секретарки?

Та хоч як я приглядався, а нічого не помітив.

Франц Вайгель і Віллі Ранер, розмову яких я дивом чув у приймальні, сиділи перед своїми шафками в роздягальні. Побачивши мене, вони замовкли.

— Чому ви притихли? — спитав я.

Франц збентежився:

— Та в нас тут уже три місяці чортзна-що робиться, все доносять, боїться рота розтулити.

— Що? Вже три місяці? — перепитав я.

— Десь так, — мовив Ранер. — Чи ти, може, скажеш, що нічого не знаєш? — він якось дивно глянув на мене.

Я вийшов за Францом на подвір'я.

— Франце, я мушу тобі щось сказати. Півгодини тому я був у приймальні директора й випадково почув там з такого округлого апарату твою розмову з Віллі. Ти розповідав, як підкрутити лічильник, щоб контролери нічого не помітили. Ще тобі щось переказати?

Я вперше в житті побачив, що то не порожні слова, коли кажуть: «Очі стали рогом». Францові очі справді мало не стали рогом.

— Ти вигадуєш, — тихо сказав він.

— Я кажу правду, Франце.

— Але ж... Карле... Це означало б, що...

— Саме так, Франце, де означає, що на території фірми є пристрій...

— Не може цього бути, Карле, такого пристрою не сковаш, як же його вмонтуюш, щоб ніхто не помітив?

А коли хоч одна душа про таке знає, то скоро знатимуть усі. Тобі ж відомо, як це буває. Ні, Карле, тобі щось уройлося.

— Це, мабуть, якась підслухувальна система,— сказав я.— Я вже з'ясую, що це таке, запевняю тебе.

Я подався до приміщення виробничої ради. Фріц Кольман зустрів мене словами:

— Ну, одержав свої сто марок? Можемо зразу їх і пропити.

— Ні, я побудую на них собі дім... Що ти скажеш, Фріце, на таке дурне запитання: в нас на роботі є сховані мікрофони?

— Що? — він підвівся.— Карле, ти здурів.

— Добре, хай я здурів. Я щойно чув від Франца Вайгеля, що десять уже місяців зо три там, нагорі, знають усе, що ми балакаємо на роботі. Я, наприклад, взагалі про таке не чув.

— Так, Карле, це правда. Дехто підозрює навіть тебе.

— Мене? Господи боже, нащо ж мені це здалося? Я буваю в директора раз на десять років.

— Люди думають, що ти, може, знов хочеш сісти за кермо і більше заробляти.

— Кольмане, це ж просто в голову не вкладається. Подумати на мене! От тобі й товариші... Отак пізнаєш людей. Гаразд, Фріце, тепер слухай, що я тобі розкажу. Тільки сядь, бо ще впадеш.

Кольман машинально сів, але знов скопився, коли я розповів йому про те, що почув з приймальні, і схвилювано забігав по кімнаті, ламаючи пальці. Врешті він спинився переді мною.

— Карле... Цього не може бути... Просто якесь божевілля... Страйвай, три місяці тому в нас обладнували селектор. Ми ж хотіли... Чи, може...

— Селектор? — Мені раптом усе стало зрозуміле. Звичайно, селектор! — Фріце, слухай, оце, мабуть, воно й є, напевне воно. В цій кімнаті немає апарату, але в залі засідань, де ми проводимо свої наради, його поставлено.

— Ні, Карле, це неправда, такого просто не може бути,— правив своеї Кольман.

— Фріце, все, що я тобі розповів, така сама правда, як те, що я оце стою перед тобою. Вони нам поставили не селектор, а пристрій для підслухування. Розуміш? Вони можуть слухати, що ми говоримо, навіть як ніхто з нас не

ввімкне селектора. Та це ж беззаконня, Фріце. Щось нечуване. Ти втімив? Ну, а тепер кажи, що нам робити.

— Ми нічого не можемо довести, Карле. А того, чого не можна довести, не існує. Ми ж розмовляємо по селектору. Доведи, що це щось інше.

— Ну так, розмовляємо. Але хіба мої слова, Фріце, тобі не доказ?

— Твої слова? Доказ. Та якщо ти не зможеш їх довести, тебе виженуть з роботи.

— Як виженуть? Правда ж на нашому боці, а не на боці тих, що нагорі, хоч би хто це зробив.

— Карле, я тобі вірю. Але що буде, як тієї миті, коли ми прийдемо з доказами, вони зроблять так, що пристрій справді працюватиме тільки як селектор? Тоді ти сядеш у калюжу з своїми звинуваченнями, яких не можна довести. За це їм легко витурити тебе з роботи.

— Фріце, їдь у місто, знайди нашого вповноваженого чи юрисконсульта профспілки хіміків, розкажи йому все і спітай, що можна зробити:

— Що він тобі порадить? Скаже те саме, що я: без доказів це дурне діло.

Я розсердився. Якусь мить я люто дивився на нього, нарешті сказав:

— Тоді я беру цю справу на себе. Я навіть маю на це особисту підставу, Фріце, бо ж підозрюють, що це я передавую дирекції розмови, які чув на роботі.

— Карле, не роби дурниць! — вигукнув навздогін мені Кольман.

Наприкінці зміни я зустрів біля брами Франца, хоч після нічного рейсу він давно мав бути вдома.

— Карле, пробач, я також мав на тебе підозру, пробач...

— Годі про це,— сказав я.— Але тепер треба щось робити.

— Так, якщо це правда, треба щось робити. Я поможу тобі.

— Я був у Кольмана. Все розповів йому, а він хоче доказів.

— Карле, той Кольман — стерво, він нічим не буде ризикувати. Хоче довіку бути головою виробничої ради.

— Треба скликати засідання ради,— сказав я.

— Послухай, Карле, всі тільки притакуватимуть Кольманові. Ти ж не перший день у виробничій раді, сам знаєш.

— Я знаю тільки, Франце, що сьогодні чув з білої штушенції твій голос і що треба щось робити. Але що? Ми підійшли до стоянки машин.

— Треба сказати всім нашим робітникам, що тут котиться,— мовив Франц.

— Так. Але Кольман мав рацію, мені бракує доказів, я не можу довести того, що знаю.

Коли я завернув на свою вулицю, то побачив перед будинком зубного лікаря Боргмана гурт людей. Я зупинив машину біля свого будинку. Боргман помітив мене, перейшов на цей бік вулиці й вигукнув:

— Пане Майвальде, ну що ви скажете? Вони роблять це зумисне. Вчать своїх собак, щоб вони ходили паскуди-ти тільки на мій квітник.

— Як же зумисне, пане Боргмане? Таке завжди може статися.

— Це був мій собака! — крикнула якась молода жінка.— Пан Боргман сам має собаку і знає ж, як з ним буває. Пане Майвальде, ви там повинні щось зробити, щоб ті з «лісового» боку так не розперізувались, вони думають, що як мають гроші, то їм усе дозволено. Ви ж у партії, то маєте якусь вагу.

— Ну, та годі,— спробував я заспокоїти жінку,— ніхто ж вам нічого не зробив.

Мені стало гидко слухати їх, і я швидше пішов додому. Карін, що бачила все з вікна, сказала мені в кухні:

— Не втручайся в їхню сварку, така вже в них на-тура.

— Вони якісь божевільні, Карін. Зчиняти такий шпарварок через купку собачого лайна...

— Та воно справді не дуже приємно вступати, де не станеш, у собаче лайно.

Карін підігріла мені вчорашній обід і почала взува-тися.

— Тобі ще треба кудись іти? — спитав я.

— В мене сьогодні ще курси... Я вже не дочекаюся, коли сама зароблятиму на себе.

— Тобі ж ніхто не дорікає, що ти єси наш хліб.

— Якби ти сьогодні вранці почув, що қазала мати. Сердилася, що я купила собі нові чобітки.

— Не бери її слів до серця. Вона сьогодні знов при-йде пізно?

— Звичайно. В неї щодня понаднормові години, ти ж знаєш, як у них буває перед святом.

— Ти можеш затриматись на кілька хвилин? Мені треба тобі щось розповісти.

— Якщо ти даси мені машину, то затримаюсь.

— Бери.

Я розповів Карін про свою сьогоднішню пригоду. Вона так само здивувалася, як і всі, кому я досі розказував про це. В Карін теж очі мало не стали рогом.

— Отакі справи,— сказав я.— Що мені робити? Нащо їм таке здалося, Карін? Вони з цього не мають ніякого зиску. Просто ідіотизм.

Я вперше побачив, як моя дочка закурила.

— Якби вони не мали з цього якоїсь певної користі, то не зробили б такого,— сказала вона.— Що більше вони про вас знатимуть, то міцніше триматимуть вас у кулаці.

Коли вона вже виходила, я ще раз спитав:

— Що мені робити?

— Не знаю, тату... Подумай про ту секретарку, що сидить у приймальні... як її... Ага, Шіндлер.

— До тих, що сидять у приймальнях, не піdstупишся. То люди надійні.

— Я б спробувала піdstупитись до неї,— ще раз сказала Карін.

— Ти начиталася кримінальних романів, Карін.

— А чим це не кримінальна справа, тату? Бувай, до вечора.

Коли я попоїв, мені раптом захотілося вийти погуляти, я ще й досі був схвилюваний своїм сьогоднішнім відкриттям.

Я вийшов вулицею в поле. Сніг, що нападав за ніч, розтанув. «Добре було б народитися селянином»,— подумав я. Трохи заспокоївшись, я вернувся назад на свою вулицю.

Перший будинок на «лісовому» боці належить майстрові столярні Вельбертові, другий — одному гінекологові, що має практику в центрі міста і обурюється повіями, хоч то його найкращі пацієнтки. В третьому будинку живе адвокат, що теж має практику в центрі міста, в четвертому — головний інженер великого машинобудівного заводу, в шостому... в сьомому... Будинки на «лісовому» боці належать тим, хто в них живе, а на «чорному» боці люди наймають помешкання. Коли щодня бачиш ті котеджі й вілли і уявляєш собі, що в тих панів із «лісового» боку

кожна кімната така завбільшки, як наша ціла квартира, а садки — як половина футбольного поля, то вже є чого бути невдоволеним. І був би, якби не знов, що в інших районах ще гірше, особливо у висотних будинках, де люди такі чужі одне одному, що аж лякаються, коли привітася з ними.

Перед дверима свого будинку мене перехопив Боргман.

— Я тільки хотів пояснити, пане Майвальде, що не зчиняв сварки. Я лише прогнав собаку, а та жінка зразу в крик.

— Що вдієш, пане Боргмане, буває.

— Може, заскочите на хвилинку? — спітав він.

З подиву я не знайшов, що йому сказати, але пішов за ним.

Його вітальня була така завбільшки, як усе наше помешкання.

Він налив мені чарку горілки. Крісло, в яке я сів, було таке м'яке, що я так і пірнув у нього.

Після третьої чарки Боргман почав розповідати мені, як тяжко йому жилося раніше.

— Повірте мені, пане Майвальде, успіх сам ніколи не прийде, треба його домогтися. Люди з вашого боку не думают про те, що нам теж доводиться тяжко працювати. Коли я почав практику, то позичив п'ятдесят тисяч марок. Дружина була за асистентку: я не міг собі нікого найняти. П'ятнадцять років я працював, як віл, поки зміг побудуватись тут. Але ще й досі не розрахувався до кінця, не викупив закладної на будинок.

Цей Боргман виявився симпатичніший, ніж я гадав.

— Бачите, пане Майвальде, людина мусить собі якось давати раду. Я чогось домігся. Нікого не вбив, не пограбував, але чогось домігся.

Після сьомої чи восьмої чарки я сказав:

— Так, ви чогось домоглися... Я теж маю свій шмат хліба, а моя дочка буде вихователькою в інтернаті.

— Добрий фах, але невдачний... Дуже важливий фах... Між іншим, я симпатизую вашій дочці... Де ще на сьогоднішній день знайдеш таких, що хочуть бути виховательками в інтернаті, та ще й для ненормальних дітей! Скидаю перед нею шапку.

Опинившись знов на вулиці, я усвідомив, що вперше побував у будинку на «лісовому» боці й побачив, як там усередині.

Ті люди живуть ніби спиною до вулиці і обличчям до садків: там у них більші вікна, широкі веранди, басейни, майданчики для дітей, гойдалки, ящики з піском, і всюди травичка, чисто. Садки в них з південного боку.

Я пішов до пивниці. Коло фліпера стояв Мартін.

— Ти пішки? — спитав він.

— Так, може, по мене дочка заїде.

— Гарна дівчина, — сказав Мартін.

— Ти хіба знаєш її?

— А чого ж би я її не знав, коли ми граємо в гандболі за той самий клуб.

— А ѿ справді.

Вельберт теж був у пивниці. Інваліди знов стояли біля прилавка і навперейми кашляли.

— Ти ж звичайний шофер. Як ти можеш щодня ходити до пивниці? — спитав мене Вітбройке. — Не розумію. Ми раніше тільки в неділю дозволяли собі пляшку пива.

— Що там сьогодні на вашій вулиці сталося? — спитав мене господар.

Я в кількох словах розповів йому про сварку.

— Бо з тією собачнею таки біда, — сказав Вітбройке. — Люди на «зеленому» боці поробили собі гарні квітники, а їх запаскуджують чужі пси.

— Господи, немає вам іншого клопоту, — озвався я. — Радійте, що ще ноги носять.

Інваліди розсердились на мене.

О восьмій зайшла Карін. Вона перекинулась кількома словами з Мартіном, замовила собі пива і цокнулася з ним. Обоє поводились, як близькі знайомі.

Уже більше як годину ми з Францом Вайгелем стояли на тротуарі перед будинком на Рейнській. Це був старий будинок, десь, може, кінця минулого сторіччя.

Ми оглянули під'їзд, прочитали табличку, де було написано, скільки разів до кого дзвонити, але прізвища Шіндлер не знайшли. Ми виписали її адресу з телефонного довідника. Або адреса вже застаріла, або Шіндлер наймає тут у когось кімнату.

Я вранці поговорив з Францом. Він мав тільки короткий рейс до Вуперталя і опівдні повинен був вернутися. Я вивів на подвір'я автоцистерну і вдав, що вона потребує великого ремонту. Оглядаючи її, я погодив з Францом свій план. В основному він зводився до того, що мені

порадила дочка. Примусити секретарку признатися. Франц погодився зі мною. І все-таки нам було трохи неспокійно на душі, коли ми о четвертій годині дня спінили машину навпроти будинку, в якому начебто жила Шіндлер. Не знайшовши її прізвища, ми спершу хотіли спитати про неї когось із будинку, але потім передумали: це могло б привернути увагу. Ми не знали, що далі робити. Спершу нам уявлялося, що все це дуже легко: ми зайдемо до неї в квартиру і спитаємо навпросте, чи є записи підслуханих розмов і де вони лежать.

Ми весь час питали себе, чи добрий наш план. А що як Шіндлер нічого не знає і не має ніякого стосунку до цієї справи? Вона тоді може заявити на нас начальству або й поліції, і ми ще, бува, вилетимо з роботи.

— Мабуть, Франце, ми не з того боку почали. Ідьмо назад.

Раптом він штовхнув мене під бік.

На вулиці зупинився «мерседес», і з нього вийшла Шіндлер. Машина зразу ж поїхала далі. Видно, секретарку хтось підвозив додому. Вона попрямувала до під'їзду, і не встиг я зібратися з думками, як Франц уже перебіг вулицю. Я подався за ним. Шіндлер не замкнула парандних дверей. Ми зайдли в під'їзд і постояли, прислухаючись. Хода її затихла на третьому поверсі. Ми повільно рушили нагору. На сходах було темно, але ми не зважувались ввімкнути світло. Прочитавши таблички на трьох дверях третього поверху, ми натрапили на візитну картку, пришпилену до дверей двома кнопками: «Шіндлер. Дзвонити двічі».

Франц звів дух і сказав:

— Ну, давай.

Я подзвонив. За дверима почулися кроки. Я ввімкнув світло на площадці. Двері відчинилися, і на порозі з'явилася Шіндлер.

— Що вам треба?

— Можна зайти? — спитав Франц.

— Я не купую нічого вдома... Ах, пан Майвалльд... Це ви! Що ви хотіли?.. Прошу, заходьте... Що сталося?

Франц уже переступив через поріг і відтіснив Шіндлер убік. Вона зачинила двері й провела нас до кімнати. Мабуть, це була єдина її кімната, бо тут же містилась кухонна ниша. Крізь відчинені двері я побачив ванну. Більшість самітних людей живуть у таких апартаментах.

Ми стояли посеред кімнати. Я поглядав на Франца, Франц на мене, а Шіндлер на нас обох.

— Може, сядете? — розгублено сказала вона.— Я не маю чим вас пригостити. Що вас привело до мене?

— Пані Шіндлер, ми не будемо довго розводитись: де записи, папери? Ви підслухуєте через апарат наші розмови. Де вони? Адже ви записуєте те, що почуете?

Вона витріщила очі й простягла руки, наче хотіла защось ухопитися. Але скоро опанувала себе і сказала:

— Ідіть звідси зараз же, бо я покличу поліцію. Ви не маєте права вдиратися в чужу квартиру.

Вона кинулась до телефону. Франц занепокоївся. Але я раптом відчув, що ми на правильному шляху.

— Викликайте поліцію,— сказав я.— Швидше. Ми самі туди підемо, як ви не скажете зразу, де лежать записи.

— Що ви хочете від мене! — крикнула вона.— Ідіть звідси! Ідіть геть!

— Обов'язково підемо, якщо ви скажете, де лежать записи. Ви знаєте, де вони. Це все, що ми від вас хочемо. І дамо вам спокій.

— Я заявлю дирекції! Вас виженуть з роботи! Будьте певні. Сьогодні ж таки й виженуть. Яке нахабство, це ж...

Мене пойняла лють. Я скопив її за руку, штовхнув у крісло і дав їй ляпаса.

— Я з вас душу вимолочу, коли ви негайно не скажете нам, де записи!

Вона хотіла закричати, але натомість тихо заплакала. Якби не втрутися Франц, її добре перепало б від мене. Я спробував опанувати себе, нахилився до неї і тихо сказав:

— Востаннє питаю вас: де записи? Ви нас не обдурите, будьте певні.

— Справи лежать у зеленій шафі,— ледь чутно мовіла вона.

— Де та зелена шафа?

— В кабінеті дирекції.

Шіндлер поволі заспокоювалась, тільки ще час від часу схлипувала. Тепер вона відповідала на кожне запитання.

— Коли це почалося?

— Три місяці тому.

— Як сталося, що з селектора вийшла система підслухування?

- Її можна швидко перемикати. Я добре не розуміюся на цьому.
- Кому спала така думка? Хто це зробив?
- Не знаю. Справді, не знаю. Це були люди з головного управління, з Дюссельдорфа.
- Але як ви це робили практично? Все стенографували? Ви ж не могли двадцять чотири години сидіти й писати.
- Ні. Записували на стрічку.
- А потім ви все передруковували на машинці.
- Так... Звідки ви знаєте?
- Коли ви передруковували?
- Як коли. Часом уранці перед початком роботи, часом увечері після роботи, в суботу, в неділю. Коли була потреба і коли я мала час... Звідки ви знаєте?..
- Хто читав записи розмов?
- Спершу директор. Потім їх посилали до Дюссельдорфа, в головне управління. Через кілька днів вони верталися назад. Я складала справи в зелену шафу. Але скажіть, звідки ви знаєте, що...
- І ви погодились на таку брудну роботу! — вигукнув Франц.
- Цить, Франце, хай розповідає.
- Коли я почала робити це, себто підслухувати й переписувати розмови, директор сказав мені: Бохумський університет обладнав нам цей пристрій, щоб підслухувати робітників і складати уявлення про їхні думки та їхню поведінку, це, мовляв, дослідницьке завдання, тому й застосовано такий метод, бо інакше не можна одержати правдивої картини життя робітників. Це наукова робота, науковий пошук, який триватиме два або три роки...
- І ви повірили? — спитав я.
- Звичайно, повірила. А чому ж? Якщо це наукова робота... Але за кілька тижнів я помітила, що тут щось негаразд. Та вже не могла відстуپити, я надто багато знала, була вплутана разом з ними в цю справу. Я просто боялась відмовитись, бо не знала, що тоді зі мною буде.
- Вона підвелаася і якось стомлено запитала:
- Що ви тепер думаєте робити?
- Ще не знаю. Не бійтесь, вам нічого не буде, якщо ви триматимете язика за зубами. Розумієте?
- Вона неуважно кивнула головою.
- Як добрatisя до зеленої шафи? — спитав я.

— Тепер дайте мені спокій, я вам сказала все, що знала. Я не маю ключа від зеленої шафи і не знаю, де він може бути. Я взагалі нічого не знаю.

Я кивнув Францові — мовляв, пора йти. Але він спітав ще, вражено дивлячись на неї:

— А скільки вони вам за це платили?

— Тільки за понаднормові години.

— Виходить, дурні ще не перевелися на цьому світі,— засміявся Франц.

Коли ми вже виходили, я сказав їй:

— Тепер можете дзвонити, але я вам не раджу. Ми вас більше не чіпатимемо. Ми взагалі вас не знаємо, бачили тільки на роботі, в приймальні, і все.

— Ідіть собі,— сказала Шіндлер.

Франц приїхав зі мною до мене додому. Дружини й дочки ще не було. Вихиливши одну за одною три чарки, він сказав:

— Карле, ти не уявляєш, як я боявся.

— А я, думаєш, ні? Але ще дужче я лютував... Навіть не знаю, що зі мною сталося. Отак працюєш, як віл, ціле життя, віддаєш для них здоров'я, а там сидить якась жіночка й записує наші балашки... Ми собі знічев'я розмовляємо, а вона шпарить...

— Як не вона, то знайшлася б інша,— сказав Франц.

— Франце, я весь час питаю себе: навіщо їм нас підслухувати? Господи, та в нас же на роботі тільки й балачок, що про жінок та про всякі дурниці.

— Карле, ти добре знаєш, що часом говорять і про щось інше. І вони, мабуть, хотути знати це, щоб мати над нами більшу владу.

— Владу над нами вони так чи так мають і залякати нас також можуть і без підслухування. І завод наш не секретний. Ми виробляємо промислові гази, і кожен знає, що це таке. Я просто нічого не розумію, хоч ти здохни.

— Але що нам далі робити? — спітав Франц.— Адже тепер, коли ми знаємо, де лежать справи, не можна на цьому скінчити. Це ж тільки початок... Ти чув? Шіндлер сказала: «справи».

— Думаєш, треба розповісти про все ще комусь? Слухай, Франце, я завтра скажу Кольманові. По-моєму, добре, як він знатиме.

— Він може вибовкати.

— Ну, слухай, не буде ж він підводити своїх людей.

— А хтозна. Може, ѹ Кольманові платять за це по-наднормові.

— Франце, ти здурів. Але ти маєш рацію, ми самі дуже ризикуємо, а як скажемо іншим, то ризикуємо ще дужче.

— Ризикуємо? Чому?

— Нам треба добути справи. Це докази, щось реальне, написане чорне по білому.

— Ти хочеш сказати, що ми повинні вкрасти їх, чи як? — злякано глянув на мене Франц.

— Так, мусимо вкрасти, Франце.

Як тільки Франц пішов, я поїхав до пивниці. Господар відповів мені привітно, коли я спітав про Анджело. Інваліди стояли коло прилавка, і Генріх Вітбройке знов дуже кашляв. Як завжди, вони розмовляли про минуле.

— Ми раніше ходили до пивниці пішки,— голосно сказав Вітбройке, щоб я почув.— А сьогодні кожен іде машиною. Останній злиденъ і той їздить тепер машиною.

До пивниці зайшов Мартін.

— Я бачив Карін. На Остенгельській. Ми зайшли до кав'ярні Бекмана й випили кави. Вона верталася з курсів... Я й гадки не мав, що треба стільки всього знати, щоб стати вихователькою інтернату.

— Вона працюватиме в спеціальному інтернаті для розумово й фізично відсталих. Тому й проходить додаткові курси,— сказав я.

— Авежж, вона мені розповідала.

Якусь мить я міркував, чи сказати Мартінові про свою пригоду на роботі. Але потім вирішив: він теж підприємець, хоч і дрібний. І як припече, то вони всі тримаються одне одного.

— Маєш халепу? — спітав він.

— Я? Яку халепу?

— Карін мені щось таке казала.

— Що вона тобі казала?

— Карле, ти міг би від мене не тайтися. Я вмію тримати язик за зубами. Карін мені все розповіла, ну, про ті апарати у вас на роботі.

Ми сіли за довгий дубовий стіл у найдальшому кутку, де звичайно збираються члени стрілецького гуртка. Я розповів Мартінові, що ми довідалися від Шіндлер.

— Що б ти зробив, Мартінє?.. Тільки нікому не проговорися.

Я ніяк не міг звикнути до думки, що моя дочка все йому розказала. Як вона могла? Вона ж ніколи зайвого не балакає.

— Карле, якщо вже ти питаєш мене, то я просто залиш би вночі до кабінету й забрав би з шафи папери. Далі скликав би всіх ваших робітників і розповів би про це свинство. А як доказ — тицьнув би їм під ніс записи. Потім пішов би до прокурора.

— Як тебе послухати, Мартіне, то так наче все легко... Але ж ти зрозумій, що вони можуть мене вигнати.

— То переходь до мене, Карле.

— Я вже не можу водити машини.

— У нас є й інша робота, не тільки машину водити,— сказав він.

— Аби я тільки знат, як поведуться мої любі колеги,— мовив я.— А якраз цього ніколи не знаєш. Тут уже в мене є досвід.

До пивниці зайшов Вельберт, побачив нас у кутку, похитав головою і спітав господаря:

— Що з ними таке?

— Закохалися один в одного,— засміявся господар,— ім тепер не до нас.

Я підвівся. Ідучи за мною, Мартін мовив:

— Завтра я загляну до тебе... Може, щось підкажу.

— Заглянь,— відповів я.

Розважний хлопець, нічого не скажеш, думав я, ідучи додому. Та одне мені не вкладалося в голові: чому якраз Мартін захотів допомогти мені в цій небезпечній справі, де він ризикував своєю репутацією підприємця?

На нашій вулиці все міркували, коли вже почнеться забудова вузької ділянки, яка тягнеться аж до лісу і яку давно вже купив один маклер. І ось будівництво почалося.

Маклер судився з містом і програв. Його сусід, транспортний підрядчик, три роки тому заклав майданчик для гри в гольф, і маклер вимагав закрити його, бо, мовляв, гамір на майданчику заважає йому. Але місто відхирило його скаргу, обґрунтувавши свою ухвалу тим, що майданчик допомагає людям організовувати своє дозвілля, отже, служить громадським інтересам.

Першого ж дня на будівництві виникла сварка. Діти зацікавлено дивилися, як екскаватори риють канави. Маклер спробував їх відігнати, йому здавалося, що вони заважають працювати. Діти лише трохи відступили. Тоді він почав штурляти в них грудками землі, правда, не думаючи ні в кого влучити. Якась жінка побачила це з вікна навпроти, вискочила на вулицю й накинулась на маклера:

— А де нашим дітям грatisя? Для всього є місце, тільки для дітей немає.

Карін розповіла мені про цей випадок. Вона була схвилювана.

— Господи, вічно ті люди зчиняють крик,— мовив я.

— А якже, ти такий добрий, аби тільки тобі дали спокій,— сказала вона.— А ти порахуй, тату, скільки квадратних метрів на нашій вулиці відведено для машин, а скільки для дітей. Як машинам, то все є, а як дітям, то немає нічого, анічогісінько, сама вулиця, і то наш «чорний» бік.

— Ти, виявляється, теж береш усе до серця, Карін.

— А ти ні? Для тих, із «зеленого» боку, цієї проблеми не існує. У них за будинками чудові садки. Їхні гаражі більші за наші квартири, і тільки в суботу їх можна побачити перед будинком, коли вони моляться своєму богові, себто миють і чепурята свої машини, як інші люди своїх дітей.

— Слухай, Карін, ну що вдіш, коли будівельні компанії планують житлові квартали без дитячих майданчиків? Ти ладна позносити будинки... Чого ти хвилюєшся, в тебе ж самої немає дітей?..

— Як не хвилюватися, коли бачиш, що дітям доводиться грatisя на вулиці, а той Боргман...

— Між іншим, Карін, коли ти вже згадала Боргмана, він дуже шанує тебе, має до тебе симпатію.

Вона здивовано глянула на мене й зареготала.

— Він добра штучка, тату, я тобі скажу. Колись він підвіз мене в місто, я чекала трамвая на зупинці, а він саме проїздив мимо. В Ефінзі він уже поклав руку мені на коліно.

— Що? Не може бути. І що ж ти зробила?

— Що зробила? В мене в руці була пилочка до нігтів, і я з усієї щили вколола його в руку. Він аж завищав...

Придивися добре, в нього ще й досі є знак... На правій руці. Он який він... Ну, а тепер я тебе спитаю: чого ти хвилюєшся?

Другого дня ми з Францом і так і сяк зважували, як нам добутися до шафи, проте нічого не могли придумати. Шіндлер я бачив тільки раз і то здалеку. Хоч Франц відраджував мене розповідати про все Кольманові, я таки зайшов до нього.

— Фріце, ти вже щось з'ясував у профспілці? — спитав я.

— Без доказів я нічого не можу зробити, Карле, зрозумій, вони б подивились на мене як на божевільного, якби я їм розказав про твою пригоду.

— Фріце, я тепер знаю, де шукати доказів, але не можу до них добрatisя.

— Карле, невже ти хочеш сказати, що вони тут... 'на заводі?

— Саме це я хочу сказати.— Я показав на адміністративний корпус.

— Треба добути їх! — вигукнув він.— Обов'язково добути! — Він стукнув кулаком по столі.

— Певна річ. Ти тільки порадь, Кольмане, як їх добути.

— Вкрасти. Просто вкрасти.

— Гарний з тебе голова виробничої ради. Але киньмо жарти: вони добре замкнені, і мені доведеться зламати замок.

— Ну ѿ ламай, аби тільки дістав їх. Я помогу тобі, добуду все, що треба. Дістану ключі. А далі вже твоя справа... Але мене не вплутуй, сам розумієш, який зчиниться гвалт.

— Добре, Франц мені допоможе, він усе знає.

— Приди через півгодини після зміни, я дам тобі ключі,— сказав Кольман.

— А коли я матиму докази, що тоді? Ти візьмеш справу в свої руки?

— Ти маєш якийсь план? — спитав він.

— Може, ѿ маю. Якщо я добуду справи, то покладу їх перед директором на стіл, коли ми відзначатимем на заводі різдво.

— Це добре,— сказав Кольман,— тільки гляди, щоб тебе не спіймали. Я за тебе.

Коли я вже виходив, він ще затримав мене:

— Карле, як матимеш записи, то поглянь, чи й про мене там щось є, а як є, то віддаси мені.

Коли Франц вернувся з Гельзенкірхена, я переказав йому свою розмову з Кольманом. Він почав мені дорікати, але потім сам визнав, що без відома голови виробничої ради нічого не можна було починати.

Через півгодини після зміни Кольман дав мені пластикову торбинку. Коли я вже йшов подвір'ям, він гукнув мені навздогін:

— Майвальде, заглянь, чи не треба ще поремонтувати арматуру!

Вдома я порахував ключі: їх було вісімдесят шість різної довжини й ширини, серед них навіть універсальна відмикачка. Де Кольман їх набрав?

Я сидів у кухні над ключами й сушив собі голову, що з ними робити. Яка нам з них буде користь, коли не вдастся непомітно пробратися в адміністративний корпус? Уночі вся територія заводу освітлена, як удень, а з боку пристані обведена високою огорожею, і з шостої вечора до шостої ранку там патрулює сторож з пістолетом і вівчаркою. До того ж на трьох бічних брамах горить по дві великі неонові лампи, а на головній — аж три. Я вже не раз питав себе, що тут, власне, охороняють: машини чи людей?

З'ївши бутерброди, я склав ключі назад у торбинку й відніс до машини.

На квітнику в Боргмана якісь шибеники поставили табличку: «Собакам ходити заборонено. Дітей водити на мотузці».

Я ледве стримався, щоб не засміятысь. Хто це таке придумав?

Прийшла Ангеліка і, вдаючи дуже заклопотану, підігріла обід. Я сів біля неї.

— Хоч раз ти прийшла додому раніше. Ми вже з тобою майже не бачимось.

— Якби ти щодня не ходив до пивниці, то бачилися б.

— Ти помітила табличку в Боргмана на квітнику? «Собакам ходити заборонено. Дітей водити на мотузці».

Ангеліка скам'яніла:

— Це неподобство, Карле. І поставили саме Боргманові, який навіть мухи не скривдить!

Увечері в пивниці тільки й мови було що про табличку. Інваліди не мали сумніву, хто поставив табличку: на-

певні комуністи, з тих молодих та ранніх, вони ж усе хочуть відібрати в людей. Мартін, що стояв коло фліпера ще з якимись двома відвідувачами, озвався:

— Шкода, що вони не поставили таблички перед квартиррою Вітбройке.

— Що ж би вони там написали? — спитав я.

— Що? «Сорок років заробляв силікоз і дурнем лішився». Він же після війни своє вугілля, яке отримував на шахті в рахунок платні, дарував членові окружного суду з нашої вулиці. Отакий йолоп.

— Мартіне, чого ти завжди чіпляєшся до інвалідів? — розсердився господар.

— Коли ж це правда, хай їм дідько!

— Ох ти ж, барило з пивом,— озвався Вітбройке.— Стривай, ти колись наскачиш на дерево і розспілешся на клепки, тоді більше не будеш розвязувати пащеку.

Мартін відійшов від автомата, схопив Вітбройке на оберемок, перевернув догори ногами і звелів:

— А тепер кажи: «Хай живе гуртовий торговець пивом Мартін Фойгт!» Ну!

Генріх Вітбройке хріпко повторив його слова.

Мартін, глузливо посміхаючись, поставив його на ноги. І враз Вітбройке закашлявся, так тяжко, як кашляють тільки хворі на силікоз. Двое інших інвалідів узяли його під руки.

У пивниці раптом стало тихо, всі чекали, поки Вітбройке заспокоїться, але він кашляв, аж свистів. Мерман підійшов до музичного автомата, натиснув на кнопку і сказав господареві:

— Вівікни на повний голос. А то не можна слухати.

Господар, не звертаючи на цього уваги, запропонував інвалідам відвезти їх додому. Та вони відмовились. Виходячи, Вітбройке сказав:

— Ви вже втратили людську подобу, звірі, а не люди.

— Бідолахи вони,— мовив я.— Слухай, Мартіне, ти вмієш орудувати ключами?

— Звичайно, я ж досвідчений злодій,— засміявся він.— Я тобі потрібний?

Я кивнув головою. Ми розрахувалися, вийшли, і на вулиці я все розповів йому. Він уважно слухав мене і лише кивав головою.

— Ясно. Я зрозумів, що ти хочеш. А все інше — то вже дрібниці. Тепер давай поїдемо до пристані і оглянем як слід огорожу.

З Мартіна був хвацький шофер. Він зновував кожну вуличку біля пристані. Він спинив машину коло триметрової дротяної огорожі. За нею лежали пірамідами жовті бочки. Це був склад фабрики лаків, що межувала з нашим заводом.

— Чому тут? — спитав я.

— Дуже просто: крізь дріт можна пробратися за іграшки, а потім поміж бочками, вони тягнуться аж до другої огорожі, там глухий кут. Крізь ту огорожу теж не штука пролісти. А звідти до адміністративного корпусу щонайбільше п'ять метрів. Ну і крізь двері в підвальні...

— Можна зайти до реєстратури,— докінчив я.

— От бачиш, а далі вже й дитина впорається.

— А як вийти?

— Доведеться за собою латати дріт, щоб сторож не помітив дірки.

— А вівчарка? — спитав я.

Мартін потер руки:

— Вівчарку я беру на себе.

Останнього тижня перед різдвом наше місто стає дедалі барвистіше і ясніше. У садках на «зеленому» боці вулиці на ялини й сосни чіпляють електричні лампочки і лишають їх горіти цілу ніч. Діти з обох боків вулиці тішаться тими лампочками.

Ангеліці перед святами не було коли вгору глянути, в них у такий час роботи по самі вуха. Чим близче до свят, тим частіше вона працювала понаднормово і тим менше бувала вдома.

На початку вулиці, біля зупинки трамвая, над дверима до пивниці, куди я ніколи не ходив, ще за три тижні перед різдвом вивісили освітлений транспарант із зірками, кометами й написом: «До різдва — святкове пиво». Я аж очам своїм не повірив, але над кованими дверима директора страхового товариства теж з'явилася світляна реклама: «Всім моїм клієнтам бажаю веселих різдвяних свят і щасливого Нового року».

Гольткамп, поле якого прилягає до автостради, торік натикав сімдесят лампочок на кагаті буряків, провівши туди кабель від нашої вулиці. Коли вони спалахували в темряві, можна було прочитати: «В «Спільному ринку» різдвяні свята — нашим селянам за все розплата». На автостраді траплялися нещасні випадки, і цього року полі-

ція заборонила йому світити лампочки. Я часом уявляв собі перед Боргмановим будинком світляну рекламу з написом: «Моїм клієнтам — святкові зуби».

— Тату, що можна їм, те можна й тобі,— сказала Ка-рін.— Вивісь з вікна транспарант: «Святковий колектив-ний договір, святкове запалення міжхребцевого хряща, будьте інвалідами по-святковому».

Якщо на більшості підприємств різдво часто відзнача-ють за два чи три тижні наперед, то в нас — напередодні свята о дев'ятій годині ранку. Цей день вважається нор-мальним робочим днем, тобто ми не працюємо, але отри-муємо платню. Урочистість, як і щороку, мала відбутися в їdalyni, i хоч різдвяну премію виплатили за кілька тиж-нів перед цим, того дня кожен з нас має отримати ще й подарунок: пакуночок з яблуками й горіхами, пляшку горілки і дві коробки цигарок. За ту горілку й пиво, що ми випиваємо на святі, також платить завод. На свято треба приходити обов'язково, тому, хто не з'явився, за-писують день відпустки за свій рахунок.

Більшість наших робітників останні роки приходили після такого святкування додому п'яні, через що не в одній сім'ї вибухала сварка. Наша виробнича рада кілька разів пропонувала, щоб це святкування або зовсім скасу-вати, або перенести на якийсь інший день, навіть подава-ла заяву в Дюссельдорф. Але центральне управління й досі твердо тримається заведеного терміну, наче це якесь державне свято. Правда, наші робітники проти того, щоб святкування скасували.

Я сказав Францові:

- Часу в нас обмаль, треба завтра ж зробити це.
- Завтра?
- Так, за день перед святкуванням.
- Чому? — спитав Франц.
- Чому? Бо завтра навряд чи хтось помітить, що ша-фа порожня. I на свято ми матимемо в руках до-кази.
- Слушно, Карле. Отже, з четверга на п'ятницю.
- Так,— сказав я.— З четверга на п'ятницю.
- I твій Мартін Фойт теж буде з нами? Чи він справді надійна людина? — запитав Франц. Він, видно, нервувався.

— Цілком надійна, можеш бути спокійний.

— Ну, про мене.

Того самого вечора, коли ми грали в пивниці на фліпєрі, я домовився з Мартіном на четвер, на одинадцяту годину ночі. Мартін грав і слухав мене, йому навіть не заважало грati непастсаннє під'юджування інвалідів. Він тільки сказав мені:

— Ti опудала й досі ніяк не можуть второпати, що мій батько також гнув спину в шахті, перше ніж купив вантажну машину й почав торгувати пивом. Він позичив сорок тисяч під закладну на дідів будинок.

— Принаймні він мав що закладати, щоб узяти позику в банку.

— Однаково треба працювати, коли хочеш чогось до-могтися, Карле. Мій дід їв саму лише картоплю в лушпинні, щоб купити собі ділянку. А будівельний матеріал весь наносив у рюкзаку й навозив тачкою.

Коли я вернувся, Ангеліка була вже вдома в такому настрої, що до неї краще було не озиватися. Вона приготувала вечерю, і ми попоїли в кухні.

— Начальник відділу сказав, що я стала надто повільна. Чуєш, Карле, це він мені сказав.

— Що ж сталося? — спитав я.

— Ти ж знаєш, що в нас робиться перед святами. Кожен роздратований, підганяють один одного. На мене один тип із складу накричав, я не витримала, кинула йому рахунки під ноги, побігла в туалет, наплакалась, викирила кілька цигарок і вернулась аж через півгодини. На моєму робочому місці, звичайно, все лежало так, як я лишила. З'явився начальник відділу і...

— Він, звичайно, перед святом теж роздратований, — спробував я втішити її.

Вона хвилину помовчала, тоді затараабанила пальцями по столі.

— Слухай, Карле, що я тобі хотіла сказати: дарма ти панькаєшся зі своїм Анджело. В нас тепер на роботі повно дівуль з Італії. Вони роблять усе, що від них вимагають, аби тільки їм давали понаднормові години. Ось побачиш, вони нас доконають.

Ангеліка вже не могла стримуватись. Вона дісталася з шафи пляшку коньяку й повела далі:

— Тепер тебе ображають як хочуть, а ти терпи. Німкена не може вже собі нічого дозволити, їй просто брутально заявляють в обличчя: ви нам не потрібні, ми має-

мо вдосталь чужоземців. Карле, нам скоро не дадуть рота розтулити. Я вже не молоденька, але й молоді нічого не кажуть, хоч як ними поштурхують. Ще й дякують за те.

Вона пила коньяк чарку за чаркою. Коли вона вже почне пити, то не перестане, поки не вп'ється, я знаю. Але цього разу вона відставила пляшку, витягла з-за шафи дошку й почала прасувати білизну. Я ніколи не міг її вмовити, щоб вона хоч найбільші речі віддавала в пральню. Вона все воліє робити сама, піхто їй не догодить. Я вирішив, поки вона прасує, домовитися з нею про різдвяні подарунки. Вона купила Карін електричного будильника.

— А я ще й досі нічого не купив,— сказав я.— Шо б ти хотіла?

— Хотіла б тільки, щоб ти не ходив кожного дня до пивниці, більше нічого.

Вона прасувала далі. Я почув, як вона шморгнула носом, і підвів очі. Ангеліка тихо плакала. Часом слюза капала на білизну, і вона зразу ж проводила по тому місці праскою.

— Он до чого в нас дійшло, Карле,— сказала вона.

— До чого дійшло? — спитав я.

— Що ми так парізно живемо,— вона схлипнула.

— Ангеліко, ми не парізно живемо, а тільки останнім часом надто багато працюємо. Тобто останніми роками. Ми ж не можемо вже сидіти на канапі й триматися за ручки. Нам непогано живеться, ми обов добрі заробляємо, і Карін на той рік теж буде заробляти. Чого ж ти ще хочеш?

— Ну погодься ж, що ми живемо нарізно. Ми вже не ходимо разом гуляти, не ходимо разом у кіно. Ти йдеш до своєї пивниці. Часом ми цілий тиждень бачимось тільки в дверях.

— Це ж не наша вина, це просто через те, що ми не в один час працюємо.

— Ти завжди знайдеш, що відповісти. Завжди... Боргман і досі тримає у вітальні ту паскудну таблицю. Як доказ, каже. Ти не чув у пивниці, хто її міг поставити?

— Нічого не чув.

— Пані Боргман мила жінка, зовсім проста. Її батько був кондуктором трамвая... Ім теж не легко доводилось. Не можна ж людям дорікати тим, що вони добре заробляють.

— Ні, не можна,— сказав я.

— От бачиш, Карле, не можна дивитися на все тільки з одного боку.

— Скажи, Ангеліко, а що б ти зробила, якби там жив твій начальник відділу?

Вона перестала прасувати і вражено глянула на мене.

— Я... я б йому нагнала собак з усього району... Але Боргман не мій начальник відділу.

Вона знов почала прасувати.

— Отож-бо, що пе твій.

Я зупинив машину в Канальному провулку навпроти пивниці «У гладкої Марії», де вічно товчуться сутенери й завжди тхне смаженим салом.

Франц ніс торбинку з ключами, а в мене під плащем були сковані ножиці — різати дріт. Увечері випало трохи снігу, вулиці були вкриті сірою мокрою кашею, але за складом лакової фабрики сніг ще був білий.

Ми поспішали. Франц торочив, ідучи поряд зі мною:

— Аби лише нам пощастило. Якщо нас спіймають, то ми відсвяткуємо різдво в камері..

— Уже б радий назад?

— Ні, нам відступати не можна. Що надумали, те вже треба й робити.

На тому місці, звідки ми з Мартіном роздивлялися, де краще пролізти, стояла вже його машина із ввімкнутим габаритним світлом. Я зрадів, бо трохи побоювався, щоб Мартін не підвів нас. Підійшовши до машини, я не те що здивувався — отетерів. Поряд з Мартіном сиділа моя дочка. Вона курила.

— Ти що тут робиш? — спитав я.

— Коли хтось надійде, ми вдаватимем закохану пару.— Вона мовила це як щось само собою зрозуміле.

Мартін вийшов з машини й почав нас квапити:

— Я почекаю тут, поки ви здолаєте першу огорожу,— сказав він.— Тоді під'їду до другої огорожі. А коли ви зайдете до підвалу, почну їздити навколо заводу. Спробую якось відвернути увагу сторожа. Збагнули?

Вирізати в огорожі дірку виявилося легше, ніж ми думали. Поки я латав дірку, Франц робив прохід у другій огорожі, за бочками, звідки було близько до дверей підвалу. Коли я підбіг туди, дірка була вже готова. Пролізши в неї, я її також залатає.

На двері до підвалу лягала густа тінь, обабіч сходів тяглася сіра бетонна стіна, і навіть якби хтось уважно придивлявся, то навряд чи помітив би нас. На вулиці, десь за сто метрів від себе, я бачив Мартіна.

— Спробуймо найперше відмикачку,— прошепотів Франц.

Ми прововтузились кілька хвилин, і двері відчинилися.

— Ну, Карле, що ти скажеш? Я вибрав не той фах, з мене був би добрий злодій.— У підвалі він знов озвався: — Все йде аж надто добре... Це погана прикмета, коли все йде так добре.

Двері з реєстратури до контори виявилися незамкнені. Ми піднялися сходами нагору. Світло, яке пробивалося знадвору крізь вікна, було таке яскраве, що нам не довелося світити ліхтариків. Двері до кабінетів теж були незамкнені, деякі стояли навіть відчинені. Все йшло як-найкраще. Навіть дверей до приймальні директора не довелося відмикати.

Коли ми зайдли туди, то зразу ж побачили зелену шафу. Це була звичайнісінька дерев'яна шафа.

Ми обережно підійшли до жалюзі й виглянули на яскраво освітлене подвір'я. Там нікого не було. За територією заводу проїхала машина, мабуть, Мартінова.

— Ну берімось,— сказав Франц.

— Але чи це та шафа? — мовив я.— Якщо тільки Шіндлер нас обдурила, я не знаю, що їй зроблю.

Ми тикали ключі один за одним, та жоден не приходився.

— Не завадила б сокира,— прошепотів Франц.— Замок наче звичайний, а кляті дверці не відчиняються. Щоб їх чорти забрали!

Ми спробували відмикачку, але також дарма. Франц безпорадно перебирав ключі. Я в розpacії смикнув дверцята за ручку.

Раптом вони відчинилися.

Вони були зовсім не замкнені, тільки зачинені.

«Залазити в чужу шафу теж треба вміти»,— подумав я.

— Ну ѿ дурні ж ми,— сказав Франц.

Нижня полиця в шафі була порожня, а на верхній лежала купа синіх і зелених швидкозшивачів і кілька папок. Не встиг я простягнути до них руку, як Франц

уже скопив одну папку, розгорнув її і підійшов до вікна. Він тихо почав читати:

«Та паскуда, мабуть, оббрехала мене в канторі... як останнього пегідника... Зараза... Хай-но я її спіймаю...»

— Читатимеш потім, нам треба швидше вибратися звідси,— сказав я.

Виявилося, що ми взяли з собою надто мало пластиково-вих торбинок, усі папери не влазили. Більше як половина лишалось. Ми розгублено перезирнулися. Тоді Франц просто взяв два кошики на сміття. Нам довелося двічі спускатися вниз, відразу ми не могли все віднести.

— Я вже бачу, що треба Мартіна на допомогу. Франц, скоч ще раз нагору, поглянь, чи ми зачинили шафу.

Я взяв дві торби й поніс їх до огорожі. Почав накропати дощ.

Здавалося, минула ціла вічність, поки з Канального провулка на набережну завернула машина. Наче Мартінова. Вона їхала попід самою огорожею. Так, це Мартін. Він вимкнув мотор. Я подав йому в дірку важкі торби й прошепотів:

— Чекай, це ще не всі, я вернуся ще раз.

— Де Вайгель? — спітала Карін з машини.

Я пішов назад до підвального. Франца й досі там не було. Я взяв ще дві торби, відпіс до дірки, віддав Мартінові й прошепотів:

— Лишилося ще два кошики на сміття, повні записів.

— Ви подуріли! Тут небезпечно довго стояти. Може впасти комусь в око.

— Кошики з паперами ще дужче можуть упасти в око, Мартіне.

Я вернувся ще раз. Франц нарешті був там.

— Карле, я витер усе хусточкою, щоб не лишилося відбитків пальців.

Я засміявся.

— Хай тобі дідько, от до чого люди доходять, коли щотижня дивляться по телевізору детективний фільм.

Ми тихо сміялися, поспішаючи до дірки. На півдорозі ми почули голоси і припали до купи бочок.

— Гайда звідси! Можете собі милуватися десь-інде!

Мотор загуркотів, машина від'їхала, і ми лишилися перед бочок.

Ми намагались опанувати себе.

— От чорт,— просичав Франц,— перед самим кінцем!

— Хто це міг бути? Поліція? — прошепотів я.

— Мабуть, патрульний з пристані. Поліція звеліла б показати документи.

Ми рабки підлізли до кінця піраміди з бочок і пришикли в затінку. В темряві чути було кожен звук, дрібний дощ добирався до тіла. Десь коло пристані чи в капалі пахкав пароплав. Мені хотілось курити. Та коли я вstromив у рот цигарку, Франц вихопив її в мене.

— Ти збожеволів! Де той Фойгт? Не кине він нас тепер напризволяще? Добре, що хоч твоя дочка з ним.

Я подумав: мабуть, вони цілувалися. Я немов побачив перед собою обличчя Карін, стривожене, з широко розплющеними очима.

— Де той проклятий Фойгт подівся? — тихо лаявся Франц.

Ми посідали па бочки. Вони були холодні. Я подумав: зараз вони як цокотяться...

Минула майже година, поки ми почули гудіння машини. Вона їхала без світла до нашої дірки. Це були Мартін і Карін. Вони вискочили з машини й пригнули спинки передніх сидінь, щоб ми з Францом швидше могли сісти на задні. Кошки ми тримали в руках.

Не встигла Карін зачинити дверці, як Мартін рушив з місця. Він виїхав з району пристані по Мюнстерштрасе до залізничного вокзалу, звідти назад по Шютценштрасе, тоді до Північного ринку. Там він зупинився і вимкнув світло й мотор.

— Otto мало не вскочили. Той тип немов з-під землі виріс перед нашою машиною, так підкрався, що ми й не почули.

— Хто то був? — спитав я.

— Мабуть, хтось із портової поліції, але в цивільному. Якби я не боявся за вас, то зацідив би йому в зуби. А може, то був якийсь шпиг, їх тут повно вештається.

— Якби ви знали, як довго тягнеться година, коли сидиш між бочками й чекаєш, — сказав я.

— Та ще й на дощі, — додав Франц.

— Ну, все вже минулося. Я заберу вас до себе, — сказав Мартін.

Він завернув у Канальний провулок, де я лишив свою машину.

— Папери нехай лежать у моїй машині. Я чекатиму вас біля шахти «Міністр Штайн».

Ми з Францом пересіли в мою машину. Розвернувшись так, що аж колеса заскреготіли, Мартін поїхав.

Франц сидів поряд зі мною. Руки в нього тримтели, і він довго хукав на них, поки зміг закурити цигарку. Він глибоко затягся.

— Нічого страшного не було, а як я боявся. Тоді був весь мокрий від поту, а тепер змерз.

— Добре впоралися,— сказав я.

— Ну, гаразд, рушай, Карле.

Перед шахтою «Міністр Штайн» на нас чекав Мартін. Я, не спиняючись, мигнув йому фарами, і він поїхав за пами. Мисула перша година, вулиці були порожні, тільки на Екстернберзі перед пивницею співало кілька п'яніх. Наближаючись до Довгої вулиці, я помітив біля світлофора червоний диск дорожньої поліції. Ми мали чисте сумління, навіть не нюхали алкоголь, а все-таки в голову лізуть дивні думки, коли твій приятель везе в багажнику папери, які йому не належать. Поліцай побачили, що ми нічого не пили, і тільки задля проформи перевірили наші документи. Ми поїхали далі в напрямку Люнена. Перед самим «Гострим рогом» ми звернули на Дорфштрасе, і десь через п'ятсот метрів я спинився перед Фойгтовим будинком. За мить я побачив поряд Мартінову машину.

— А тепер що? — спитав Франц.— Мені теж треба додому.

Мартін махнув рукою, щоб ми почекали, і зайшов до будинку. Карін лишилася в машині. За хвилину Мартін вернувся.

— Мої старі до Нового року будуть в Альгеу. Ми занесемо папери до підвальному, в мій бар.

Бар, видно, був ще недокінчений. З одного боку бракувало дерев'яної обшалівки. Проте на полицях за прилавком стояли вже чарки і пляшки з напоями. Лампочки були червоні, сині й жовті. Ми поскладали справи на круглий стіл і посідали на ослінчики.

— Мартіне,— сказала Карін,— пригости нас чимось, будь за бармена.

«Карін, мабуть, уже була тут»,— подумав я. Мартін зник у вузеньких дверях, непомітних на обшальованій стіні, і вернувся в білій куртці.

— Якщо вже бармен, то справжній,— сказав він і налив нам ялівцевої горілки.

Ми цокнулись. Аж тепер я відчув, що все в мені почало відтавати, я розм'як, мене душив сміх, але я тільки скривився.

Мені було цікаво, що в тих паперах. Я сів до столу й почав їх гортати.

— Я пропоную вам ось що: лишайтесь тут і проглядайте папери, а я відвезу Карін додому, або хай вона їде твоєю машиною, Карле.

— Я теж лишуся тут,— сказала Карін.

— Ні, ти поїдеш додому, а завтра вранці можеш прийти знов. Тобі треба заспокоїти матір, якщо вона ще не спить, скажеш, що в мене сьогодні нічна зміна, а я забув її попередити.

— Думасш, вона повірить? — спітала Карін.

Мартін повіз Карін додому. Ми з Францом взяли по пашці й почали читати. Вернувшись, Мартін показав нам, де туалет, дав ключа до вхідних дверей і пішов спати.

Те, що ми читали, здавалося нам чимось неймовірним. Самі записи розмов, які наші товарищи провадили між собою на території заводу: в душовій, у майстерні, на подвір'ї, у вахтерській, на складах, у їdalні, в приймальні, в гаражах, на складі пального, біля колонок з бензином, у роздягальні...

— Карле, ти колись казав, що треба було б весь завод висадити в повітря?

— Може, й казав.

— Тут так написано,— мовив Франц.

Я вихопив папери в нього з рук і жадібно почав читати. Там були такі слова й речення, що я навіть перед судом не міг би пригадати, де і за яких обставин я їх сказав. Але то були справді мої слова. Та одну ситуацію я точно пригадав, свою розмову з Бургольцом. Його два місяці тому звільнили з роботи. Я вже не пам'ятав, за що.

Я читав:

« — Агов, Карле, потрійна шина тріснула, став нову.

— Як тріснула? Вона ж була зовсім нова!

— Була нова, а тепер тріснула.

— От тобі й маєш. Як же це сталося?

— Карле, тільки нікому не вибовкай, я її сам проколов. В Ольденбурзі. Там у мене одна молодиця є, і захотілося трохи побавитися з нею. А ти ж знаєш, як тут на заводі чіпляються, коли побачать на лічильнику дві години простою без причини і ти нічим не можеш виправдатись.

— Нічого собі, Бургольце! А як хтось довідається?

— Від кого? Хіба від тебе.

— Ти ж знаєш, Бургольце, що я нікого не виказує.

— А коли так, то ніхто й не довідається, Карле».

— Карле! — вигукнув раптом Франц.— Це щось неймовірне!.. Не може такого бути.

— Чого не може бути?

— Чи ти знаєш, що на Краймаера працюють три повії?

— Що? Ти здурів! А я завжди дивувався, за що він купив таку дорогу машину. Заробляє ж не більше за нас і має троє дітей.

— А ти знаєш, Карле, скільки юному приносить у місяць одна повія? Тут написано: «Не більше ѹ не менше як дві тисячі марок...» Оце то прибутки! Той Краймаер, ані пальцем не кивнувши, має в місяць шість тисяч марок. Чим тобі не фірма? Зроду б не подумав. Робота на заводі, мабуть, юному потрібна лише про людське око.

. Та хоч скільки ми шукали, а не знайшли ніяких проміток ані в самих записах, ані на берегах. І все-таки ми мали докази. Це додавало нам певності.

Те, що лежало перед нами на столі, було дивовижне і страхіливе, і я б ніколи не довідався про нього, якби мене не викликали до дирекції, щоб дати сто марок за мою раціоналізаторську пропозицію, і якби я в приймальні не покрутів у руках ту округлу штуценцію.

Франц заснув на стільці, поклавши голову на панери.

Мені хотілося випити ще чарку, але я мусив бути тверезий. Хто повірить п'яному, коли я зроблю те, що задумав?

Що я скажу, як у дирекції мене спитають, звідки чи від кого я добув ці справи? Вони помітять прорізи в огорожі, може, навіть зроблять трус у моїй квартирі, шукатимуть доказів проти мене, як я шукав доказів проти них. Але ніколи їм не спаде на думку шукати їх тут, у Мартіновому барі.

Ми залізли в свій завод. Чи це злочин? Ми залізли не для того, щоб нажитись, а щоб добути докази злочину, спрямованого проти нас. Хто тут злочинці: ми, що вдерлися в кабінет дирекції, чи вони, що шпигували за нами?

Я збудив Франца.

— Франце, це завдання нам не до снаги, ми самі з ним не впораємося, доведеться звернутися до профспілки. Може, дійде ѹ до суду.

— Вони не зможуть довести, що то були ми. Я постирав відбитки пальців, геть усюди постирав,— сказав

Франц.— Я аж сам себе поважаю, все зробив, як справжній фахівець.

Я несамохіть засміявся.

— Ми все зробили, як справжні злодії, але добре, що Мартін нам допомагав... Слухай, він щось має з твоєю дочкою?

— А дідько їх знає. Вони в одному спортивному клубі, оце й усе.

Ми знову почали читати. Аркуш за аркушем. Я стомився, зате Францові, мабуть, година сну додала сили. Ми все ще не вирішили, що маємо робити. Принаймні своєю машиною ми не можемо заїхати на територію заводу, пе дозволено тільки завідувачеві виробництва і директорові. А пройти з важкими торбами повз вахтера ми також не змогли б, він би нас перевірив.

Хоч сядь та й плач: спершу ми, як запеклі злочинці, залізли на завод, щоб добути ті папери, докази, а тепер мусимо шукати способу, як їх знов туди занести.

Лишилися лічені години до різдвяного святкування.

Я думав: буде так, як завжди,— директор виголосить промову, Кольман виголосить промову, завідувач виробництва виголосить промову, як кожного року, потім ми проспіваемо пісню про ялинку і про тиху, святу ніч.

Минула шоста, ми змерзли. Мені вже набридло читати папери, там для мене було мало цікавого. Буденні разомови, дурна балакапина, сороміцькі анекдоти, лихі слова про завод, про домівку, про жінку й сім'ю, про відпустку, про інших жінок, про політику, про гроші, про заробіток. Розмови перед вихідним і після вихідного, про те, що почув у пивниці й що робив під час відпустки. Але дещо цікаве було й для мене: розмови водіїв з далеких рейсів про те, як і яким способом вони підкручують лічильник, щоб вигадати простої, а тим самим і понаднормові години, і не тільки понаднормові години. Якби я прочитав це раніше, коли сам ще їздив у далекі рейси, скількох труднощів меші пощастило б уникнути! Але все-таки це були дрібні хитрощі, до яких удаються на кожному підприємстві. Задля цього не варто обладнувати систему підслухування.

Де ж тоді справжні причини?

Близько сьомої години до підвальну спустився Мартін. Він був невиспаний і сердитий. Він увімкнув кавоварку й приготував каву нам і собі.

— Мені треба негайно йти до контори,— сказав він.

Контора Фойгтів містилася не тут, де вони жили, а навпроти, в старому будинку, теж їхньому. Конторську роботу виконувала Мартінова сестра Гайді.

Ми мовчки пили каву.

— Взяв я собі мороку на голову... — озвався Мартін.

— Якби ти був приніс свіжих булочок, тоді твоя кава стала б ще смачніша, — сказав Франц.

Мартін пlesнув мене по плечі.

— Карле, лишайте ці папери тут, у мене. Візьми тільки одну папку, сковаєш її під куртку, і ніхто не помітить.

Це був порятунок.

О пів на дев'яту я, стомлений і схвильований, зайшов до приміщення виробничої ради, віддав Кольманові торбинку з ключами і сказав:

— Усе гаразд. Записи в нас.

Я розповів йому, що ми з Францом надумали зробити під час святкування.

— Ніхто не помітив, що ключів не було на місці, — сказав Кольман. — Я поки що не втручатимуся до цієї справи.

— Ми повинні заручитися допомогою профспілки, Кольмане, бо самі ми для них ніщо. Дирекція може нас облити брудом, як сама схоче. Причину вона завжди знайде.

Від Кольмана я пішов до їdalyni.

В кутку навпроти входу стояла велика, аж під стелю, ялинка, освітлена електричними лампочками і обсotана срібними нитками. Поставлені півколом столи, як завжди, були накриті білими скатертинами. Проти кожного стільця стояла пляшка пива, лежав обв'язаний золотою стрічкою пакуночок, кишеньковий календар на 1972 рік і дві пачки сигарет. На кожні чотири місця припадала пляшка горілки. На столах горіли свічки, з гучномовця лунали різдвяні пісні.

Їdalynia наповнилася швидко. Прийшли всі, навіть три шофери, призначені черговими на святкові дні. Свято офіційно ще не почалося, а багато хто вже приклався до чарки. Все було як і щороку: службовці сіли до столу, що стояв навпроти директорського, посипалися жарти, дівчина-учениця з розпущеними чорними косами роздала аркушки з словами різдвяних пісень.

Кольман, сідаючи на своє місце за столом керівництва, непомітно кивнув мені. Столи в їdalyni були поставлені

так, що всі бачили один одного в обличчя, за винятком службовців, які сиділи до нас спиною.

Весь цей час я міцно притискав до себе папку, яку тримав під курткою. В ній були справи шоферів Дерлама і Фольмера. Франц непорушно сидів поряд зі мною, і тільки з того, як нервово він курив, я бачив, що він дуже хвилюється.

Нарешті до їдалні зайшли директор Фабер, завідувач відділу кадрів Штратман і завідувач виробництва Кюн. Фабер вклонився цілій залі і окремо привітався з Кольманином, так голосно, щоб почули всі. Він зупинився коло свого стільця й підняв руки. Запала тиша, навіть гучномовця хтось вимкнув. Фабер почав:

— Люbi колеги, любi друзi, якщо дозволите менi так вас назвати, я радий, що ви всi прийшли на свято. Думаю, що ми тут у повному складi, крiм вахтерa, але i його ми зараз покличемо... чи, може... ну, добре. Нiхто не хворий, а це головне, бо на свято хворiти погано. Отже, ми найперше, як годиться за прекрасним давнiм нiмецьким звичаєm, проспiваемо разом рiздвяну пiсню. Я знаю, що ми вже всi призабули слова, адже минуло стiльки часу, вiдколи ми вчили її в школi. Тому я звелiв надрукувати й роздати текст. Є вiш перед вами? Ну, то починаймо. Хто заспiуватиме? Може, ви, пане Кюне? Ви ж у нас найкращий спiвак.

Кюн пiдвiвся. Декому здавалося, що пiсню «Свято злагоди, свято радостi» треба спiвати стоячи, і всi один по одному почали вставати. Франц також пiдвiвся, смикнув i мене за руку, ми взяли аркушки й заспiвали: «Свято злагоди, свято радостi мир i щастя нам несе...»

Ми проспiвали всi строфи. А коли знов посiдали, дехто вже був розчуленiй до слiз. Така вроcиста подiя! Вiсiмдесят чоловiкiв i десять жiнок, шофери й друкарки, слюсарi й керiвники пiдприємства, робiтники майстерень i бухгалтери, секретарки й портовi робiтники раз на рiк збиралyться всi разом в одному примiщеннi!

Кольман промовляв вiд iменi виробничої ради.

— Любi колеги, пане директоре, я хочу, як велить звичай, побажати вам з цього мiсця радiсних свят i щасливого Нового року. Це найперше. По-друге, я ще хотiв би сказати, що ми цього року працювали в злагодi, що атмосфера на пiдприємствi... що там казати... полiпшилась, скарг стало менше, i виробнича радa-частiше, нiж

торік, на свою користь розв'язувала з керівництвом фірми спірні питання, а де це не вдалося, все ж таки ми знаходили прийнятний компроміс. Тіsnішим стало й співробітництво з центральною виробницею радою в Дюссельдорфі, дуже добре налагоджений обмін інформацією з іншими заводами фірми, керівництво дозволило нам в разі потреби вільно користуватися телефоном, байдуже, з яким підприємством ми хочемо розмовляти. Це неабияке досягнення, бо ми тепер завжди знаємо, що робиться на інших підприємствах, і не варимося у власному соку. Добровільна грошова допомога підприємства на випадок хвороби якогось працівника збільшилась на п'ятдесят п'янігів, отже, становить тепер марку на день. Це не багато, та коли людина довго хворіє, то щось набирається. Різдвяну премію підвищено на п'ятдесят марок для одруженого й на тридцять для неодруженого, і тепер вона дорівнює місячній платні. Я б хотів особливо наголосити, що так було не завжди, і навіть сьогодні ще не скрізь так заведено. На жаль, ми не домоглися підвищення дотації на харчування і напої в ідалні, навесні доведеться ще раз звернутися з цим питанням у Дюссельдорф, зате я можу відзначити, що якість страв поліпшилась, вони стали не такі жирні, а отже, й не такі калорійні, в меню побільшало городини, а отже, й більше вітамінів, тепер і на сніданок, і на обід, і на вечерю є фрукти. Це добре, бо ми всі маємо трохи зайвої ваги і замало рухаємося, а правильне харчування, особливо в ідалні, може нам допомогти. І вже допомогло. Ну, друзі, я не майстер виголошувати довгі промови, відкорковуйте пляшки й наливайте. За ваше здоров'я і ще раз радісних вам свят!

Розляглися оплески, всі налили й випили, з гучномовця знов зачунали пісні, вже тихіше. Дехто почав розв'язувати пакуночки, дивитись, що там у них, хоч подарунки з року в рік були однакові. Розмови стали голосніші. Завідувач виробництва Кюн постукав по чарці.

— Люbi колеги, до того, що сказав наш шановний пан Кольман, мені майже нема чого додати, його слова промовляють самі за себе. Ми можемо пишатися своїми успіхами. Я хіба дозволю собі нагадати, що кожен, хто цього року мав якісь трудноці чи якийсь клопіт, міг просто звернутись до мене. Без зайвої скромності можу сказати, що в більшості випадків питання розв'язувалось позитивно, або, як сказав уже колега Кольман, ми знаходили прийнятний компроміс. А тепер за ваше... стривайте, я

ще хотів побажати, щоб ми дожили в такій самій злагоді до наступного різдва. Отже, за ваше здоров'я, веселих вам свят!

Кюнові заплескали ще дужче, його любили. Знов усі налили й випили. В мене було таке враження, що дехто заглядав у пляшку ще перед тим, як відчинилася їдальня.

А я тримав свої папери під курткою, і мене заливав піт.

Потім узяв слово Штратман.

— Щодо мене, то серед вас дуже мало таких, з ким мені доводилось мати справу, і їх стає дедалі менше,— він засміявся, і всі за ним.— Бо моя робота така, що я рідко маю стосунки з шоферами, а більше з працівниками інших профілів. Проте я хотів би всім подякувати за працю в минулому році, я сказав би, добру співпрацю. Дякую вам і сподіваюся, що наступного року в нас пануватиме такий самий благодатний спокій. Я хочу ще раз наголосити, що тільки спокій гарантує підприємству продуктивність. Отже, випиймо за це, бажаю вам радісних свят і щасливого Нового року.

Знов усі заплескали в долоні. Штратман, який уже був сів, підвівся ще раз і постукав по чарці. Стало тихо.

— Дорогі співробітники, я щойно почув від директора... Щиро дякую, що ви звернули на це мою увагу... Отже, я почув, що ті пляшки на столі — не кінець, а тільки початок. На кухні є ще невеликий запас, ми не конче мусимо все випити, але можемо...

Його слова потонули у вигуках: «Браво!» Завідувач їdalyni та його дружина винесли ще батарею пляшок горілки й пива. Ми з Францом досі випили тільки по одній чарці. Папери в мене під курткою стали важкі й гарячі.

Надійшла черга виступати Фаберові. Він, як завжди, промовляв останній. Він підвівся, і всі затихли.

— Любі, шановні співробітники, мені хочеться від широго серця подякувати всім вам на цьому місці, під цією яскравою ялинкою — нам знов пощастило дістати чудову смереку — за вашу працю в минулому році. Мене уповноважено передати вам подяку від головного управління в Дюссельдорфі. Я особисто дякую вам від імені нашого заводу тут, у Дортмунді. Працею dortmundського заводу — так пищеться в листі головного управління і ради директорів — там дуже задоволені. Немає потреби зачитувати весь лист, після свят я накажу вивісити його на дощці. Звичайно, ви знаєте, що завод — не дитячий садок,

часом тут виникають незгоди. А втім, у дитсадку теж таке буває. Хтось вважає, що до нього поставились несправедливо, ще хтось — що його обрахували і так далі. Ви всі знаєте мене. До мене кожен може прийти будь-якої хвилини, і я завжди намагаюся в межах своїх можливостей якось допомогти. Так чи інакше.

Пролунали бурхливі оплески.

Фабер підняв руки, і зала затихла.

— Дякую вам. Що ж до соціального боку наших долянень, то про це вже сказав наш голова виробничої ради — велимишановний пан Кольман, якому я з цього місяця дозволю собі висловити подяку за нашу плідну співпрацю...

Знов оплески.

— Що я хотів ще сказати... Про це треба згадати: ходить чутка, її поширяють наші вороги, начебто я, а також головне управління проти виробничої ради. Це злісний наклеп. Ні, любі друзі, я мушу тут з усією рішучістю заявiti: чим би була фірма без виробничої ради? Хаосом, нагромадженням конфліктів, що могли б спричинити вибух. Ні, я за виробничу раду, якраз тому, що вона знімає ці конфлікти, що вона дбає про те, щоб у нас панувала виробнича демократія, щоб ми могли жити, не розбиваючи одне одному голів, про це раніше чи пізніше треба було сказати ясно й недвоячно. І я відверто кажу вам це.

Фабер поплескав Кольмана по плечі.

— Щоб ми й наступного року ладнали так, як минулого, пане Кольмане, і домагалися таких самих добрих наслідків, як досі.

Бурхливі, тривалі оплески.

— А тепер, дорогі співробітники, ще кілька слів... Прошу, пийте собі, те, що я маю сказати, можна вислухати й за чаркою... аби тільки ваші жінки не звинуватили мене, якщо ви прийдете додому аж надто веселі... Хоч ми маємо на кухні досить цього добра, але ж ви всі знаєте приказку: пий, та розуму не пропивай. На цих останніх словах я особливо наголошує. Отже, на здоров'я!.. Я хочу додати ось що. Серед нас є невдоволені, такі, що хочуть під час далеких рейсів пов'язати інтереси виробництва з своїми приватними потребами. Це, панове, насамперед стосується шоферів. Не можуть бути всі задоволені, особливо на підприємствах, про це не треба забувати. Як то кажуть: кому пироги й млинці, а кому гулі й синці. Так

воно вже ведеться на світі, ми живемо не в раю. Я за те, щоб у наступному році ми відрізняли приватне від виробничого. А то з цього, крім роздратування, нічого більше не входить. І дратується насамперед ви. Фірма ставиться до вас ввічливо, чесно і навіть приязно. Я не сподіваюся від кожного з вас приязного ставлення до фірми, це не обов'язково, але прошу бути ввічливими й чесними. Тільки в такому разі можливе буде наше подальше співробітництво без якихось більших конфліктів, на ґрунті взаємного довір'я. Як розуміє довір'я керівництво підприємства чи головне управління, я б хотів продемонструвати ось чим: нових тарифів сподіваються тільки з першого січня, а наша фірма в усіх своїх філіях на території Федеративної Республіки вже з першого листопада підвищила платню, бо ми вважаємо, що добру працю треба добре винагороджувати, незалежно від тарифів, хоч я нічого не маю проти них, павпаки. Колеги, я б міг сказати ще багато що, але сьогодні давайте веселитися, тобто в нас завжди веселий настрій, а сьогодні хай буде веселий, як ніколи. Та я й сам не люблю, коли хтось надто розбалакається і не дає мені випити. Закінчуєчи, я б хотів ще побажати тільки одного: плідного співробітництва, яке ґрунтуються на порядку і взаємному довір'ї. Отже, щасливих вам свят!

Ціла буря оплесків.

Я й далі тримав папери під курткою, вони мені здавалися все тяжчими, я пітнів. Як я тепер, після такої зливи гучних слів і таких оплесків, устану й скажу те, що мушу сказати?

Я глянув на Франца. Він сидів, втупивши погляд кудись просто себе.

Фабер сів, налив собі чарку, тоді підвівся й пішов уздовж столів, з деким цокаючись, а до декого тільки озываючись. Багато моїх колег так уже впилися, що, мабуть, і не почули б мене. Треба було вибрати слушну хвилину. Я вирішив порахувати до п'ятдесяти, а тоді встати. Я порахував, але не встав. Вирішив порахувати до ста. Порахував, але знов не встав. Гамір у ї дальні дедалі дужчав. Просто хоч сядь та й плач. Раптом я побачив, що Фабер хоче вже йти.

Тоді я зірвався на ноги й вигукнув:

— Тихо! Слухайте мене! Слухайте! Я маю сказати вам щось важливе!

Мене самого найдужче здивувало те, що в ї дальні враз запала тиша. Ніхто не кашляв, ніхто не говорив, усі

дивилися на мене, а я дивився в спину Шіндлер: вона, здавалося, з кожною секундою меншала.

Фабер здивовано глянув на мене. Навколо я бачив зацікавлені обличчя. Може, дехто думав, що я тепер від імені колективу висловлю подяку за минулий рік — часом таке бувало на святкуванні різдва. Я перевів погляд на Кольмана. Він ледь помітно кивнув мені. Тоді я голосно сказав:

— Пане Фабере, поясніть мені, з якою метою на нашому підприємстві встановлено підслухувальні апарати? Тобто ті апарати, які всі тут вважають селектором? Пропу.

В їдалльні стало тихо, як у вусі. Навіть п'яні не озивалися ні словом.

Я спитав ще раз:

— Можете ви мені сказати, чому на території заводу обладнано підслухувальну систему?

Я був такий схвильзований, що майже нечув власного голосу.

Фабер повільно підвівся, все ще не зводячи з мене очей, тоді глянув на Кюна, потім на Штратмана.

Мені захотілося втекти звідти.

— Пане Майвальде,— тихо мовив Фабер,— я не знаю, що мають означати ваші слова. І саме сьогодні, на цьому чудесному святі.— Він скривив рота.— Послухайте, ви ж наче ще не впилися, а вже бешкетуєте... Ми не на виробничих зборах, де обговорюють такі питання, якби вони справді мали підставу, проте я відповім вам: на нашому підприємстві встановлено не підслухувальну систему, а тільки селектор, якщо ви його маєте на думці, і всі, хто тут сидить, уже переконалися, яка це зручна річ. Правда ж? Ну от.

В їдалльні все ще було тихо.

— Пане Фабере, ви брешете. Так, брешете. Офіційно ми маємо селектор, а насправді — підслухувальну систему. Ще раз питаю: навіщо її встановлено? Що ви або ті, хто вам давав таке завдання, ставили собі за мету, підслухуючи наші розмови на заводі?

Франц непорушно сидів поряд зі мною. Кольман, опустивши очі, крутив у руках пачку сигарет.

Раптом Фабер закричав:

— Пане Майвальде, що це означає? Я дав вам відповідь на ваше запитання, і цього досить, а тепер заспокойтесь і візьміть назад свої слова, я не дозволю, щоб мене

прилюдно називали брехуном, пе псуїте нам чудесного свята своїми образами! Адже кожен знає, що селектор потрібен, весь колектив, усі ви, панове, вимагали його. Мабуть, ви таки впилися вже, пане Майвальде. Отже, дорогі співробітники, мене кличе обб'язок і родина також, я, на жаль, мушу вже йти, а ви собі спокійно святкуйте далі... І щоб сьогодні ніхто вже не сідав за кермо, ви ж знаєте, шоферські права — це ваш хліб...

Я витяг з-під куртки папери, підняв їх над головою і вигукнув:

— Колеги, ось у мене папери, де записано розмови, це якраз справи Дерлама і Фольмера... Колеги! На кожного з нас заведено таку справу. В цих папках зібрали розмови, які ми будь-де на заводі вели між собою протягом трьох місяців. Насправді це зовсім не селектор, як хоче запевнити нас пан Фабер, а підслухувальний апарат, і я не відмовлюсь від своїх слів, що пан Фабер — брехун! Ні, не відмовлюсь!

Фабер стояв коло свого стільця, спираючись обома руками на спинку. Він ледь чутно запитав:

— Де ви взяли ці папери?

Мене дивувала поведінка Кольмана: він і досі не озвався жодним словом і крутив у руках пачку сигарет, наче все це взагалі його не стосувалося.

— Ще раз кажу: директор бреше! Колеги, протягом останніх тижнів і місяців на заводі деяких робітників підозрювали, що вони доносять дирекції на своїх товаришів. А все дуже просто: селектор служить як підслухувальна система, все, що ми говоримо один одному, можна почути в будь-якому місці на території заводу, байдуже, де ті розмови провадяться — в приміщенні чи надворі. Ви ж самі знаєте, де вмонтовано мікрофони. І ще одне, колеги: підслухані розмови потім гарненько передруковують і зберігають у цих папках. Заведено вже тридцять таких справ!

Поки я говорив, Фабер пішов до кухні і ввімкнув музику. Коли він знов повернувся до їdalyni, Кольман крикнув йому:

— Так просто ви не відбудетесь, пане Фабере! Звинувачення Майвальда таке страхітливе, що ви повинні дати нам пояснення.

Кольман побіг до кухні й вимкнув музику.

Фабер роздратовано вигукнув:

— Де ви взяли ці папери, пане Майвальде? Про які тридцять справ ви кажете?

— А це мені такий різдвяний подарунок, пане Фабер, сьогодні ж святвечір.

Дерлам і Фольмер намагалися вихопити папери у мене з рук. Франц нарешті отямився і відіпхнув їх.

Фабер, Штратман і Кюн кинулися до дверей. Але там уже стояли кілька чоловік і не пустили їх з їdalyni. Кольман піднявся на стілець перед дверима до кухні й вигукнув:

— Пане Фабере, ви не вийдете з їdalyni доти, доки не поясните нам, де взявші підслухувальний пристрій і записи розмов! Ми вас не випустимо звідси! Пропшу — тихіше, колеги!

— Пане Кольмане, ви знаєте, як це звуться? Насильство! Звертаю вашу увагу: за це карають! Ви відповідаєте за те, що тут діється, пане Кольмане! — крикнув у відповідь Фабер.

Я ще ніколи не бачив Кольмана таким розлюченим. Він кричав дедалі голосніше, обличчя в нього почервоніло:

— А мені начхати, пане Фабере, на те, як це звуться! Тут вас звинувачують, а не нас, і ви повинні дати нам пояснення, а не ми вам, ви повинні сказати нам, нащо зробили це свинство і за чиїм наказом! Чи тепер на всіх німецьких підприємствах так робиться, в усій німецькій промисловості це стало модою? Хто вам доручив шпигувати і скільки за це платять?

Фабер, Штратман і Кюн стояли перед дверима, в які їх не пускали. Шіндлер, згорбившись, сиділа на своєму місці. Нарешті Фабер повільно вернувся до свого столу, сперся на нього обома руками й мовив:

— Поки Майвальд не скаже, хто йому дав ці папери, я теж не буду відповідати на жодне запитання. Можу тільки повторити, що на заводі немає ніякого підслухувального пристрою, а є тільки селектор. Хай Майвальд доведе свої слова, а не я...

— Я можу їх довести! — вигукнув я.

По їdalyni прокотився гомін. Я вискочив на стілець, помахав паперами над головою і, коли знов стало трохи тихіше, вигукнув:

— Колеги, ці папери в моїх руках — уже докази! Я ж їх не вигадав! Але ми можемо добути докази й інакше. Хай зараз двоє чоловік підуть зі мною до кабінету дирек-

ції, а ви розмовляйте далі, наче нічого не сталося. Дивіться, тут, у їдалльні, селектор вимкнуто. Хай ніхто не натискає на кнопку, поки ми не повернемось!

Франц шепнув мені:

— Карле, а що, коли він саме тепер діє як селектор, що тоді?

— Франце, нам треба на це зважитись.

— Пане Кольмаң! — вигукнув Фабер. — Ви повинні тут дбати про лад і спокій! Ви нехтуєте свої обов'язки! Думаю, вам зрозуміло, які це може мати наслідки?

Та коли ми з Францом пішли до виходу, Кольман рушив за нами. Він сказав:

— Хай ідуть Фольмер і Дерлам, врешті, вони найбільше зацікавлені.

Ми вийшли надвір і поспішили до адміністративного корпусу. Там було відчинено. Ми вибралися на четвертий поверх і зайдемо до приймальних директора.

Я аж затремтів, коли підійшов до письмового столу Шіндлер і побачив перед собою округлий апарат. Мені довелося сісти, такий я був схильзований. Франц, Кольман, Фольмер і Дерлам стояли переді мною. Нарешті я натиснув на білу кнопку і мало не скрикнув: усе, що говорилося в їдалльні за п'ятсот метрів звідси, було виразно чути. Четверо моїх товаришів вражено дивилися на апарат. Вони не вірили своїм вухам, а проте мусили повірити.

— Не може цього бути, — повторював Фольмер і крутив головою. — Не може цього бути. Це якась мара.

— Так, — сказав Кольман, — але цілком реальна.

— А тепер що? — спитав я їх.

— Тепер що? Таке питасяш, Майвальде! Я скептично поставився до твоїх слів, але це перевершило все, що я міг припустити. Правду кажучи, навіть коли ти прийшов з паперами, я й тоді ще не дуже вірив. Ми подамо в суд, — рішуче заявив Кольман.

— А є такий закон? — спитав Фольмер.

— Не знаю, але нащо ж тоді профспілка? Тепер ми варешті зможемо залити їм сала за шкуру, і ніхто нам нічого не закине, — сказав я.

Ми вернулися до їдалльні. Коли ми зайдемо, там запала мертвaтиша. Ми зупинилися в дверях.

Кольман сказав:

— Колеги, спершу одне запитання: чи тут ніхто не натискав на кнопку селектора?

— Hi! — озвалося кілька голосів..

— Тоді слухайте. Майвальд натиснув на кнопку в приймальні, і нам стало чути кожне слово, яке говорилося тут, у ї дальні. Кожнісіньке...

Зчинився оглушливий галас. Дехто вискочив на стілець, а дехто навіть на стіл. Залунали вигуки:

— Бандити! Шпигунська фірма! Заводська таємна поліція!

Найзавзятіші кинулись до Фабера. Кольман, Франц і я заступили їм дорогу. Я вискочив на директорський стіл, скинув ногою запалену свічку і спробував у gamuvati розлючених робітників:

— Та тихо ж! Заспокойтесь нарешті! Слухайте, що я скажу.

Гамір поволі віщух. Я промовив:

— Колеги, в нас є досить свідків, які на власні вуха чули те, про що я вам розповідав. Отже, доказів нам не бракує. Тепер я ще раз питаю директора: нашо він звелів обладнати цей пристрій на нашему підприємстві? А якщо це чийсь інший наказ, то чого він не опирається йому? З якою метою обладнано систему підслухування? Чекаємо від вас пояснень, пане Фабере. Хто вам дав таке завдання? — Я зіскочив зі столу і спинився перед Фабером, дивлячись йому просто у вічі..

Фабер озирнувся. Дев'яносто облич були звернені на нього. В ї дальні стояла гнітюча тиша, всі чекали, що він скаже. Нарешті він глибоко зітхнув і мовив:

— Я ще раз повторюю, що не можу вам нічого сказати. Те, що ви робите зі мною,— насильство, я притягну вас до відповідальності...

Його слова потонули у хвилі обурених вигуків. Нам із Францом насилу вдалося проштовхнути Фабера на кухню. Кюн і Штратман вскочили за цами. Настала хвилина, коли вже ні на кого не можна було покластися. Хтось надто гарячий міг просто поквитатися з Фабером.

Коли вони всі троє опинилися па кухні, я зачинив двері. Кольман дарма домагався уваги — ніхто його не слухав. Я не повірив своїм вухам: хтось кинув мені в обличчя:

— Зраднику! Ти ще й борониш їх!

Ще хтось штурнув порожню пляшку з-під пива в мікрофон на стіні й крикнув:

— Бийте апарати! Бийте цю погану!

Коробка розкололась і відпала від стіни. Ще стало сигналом. Усе завиривало, робітники ринули з їдалні на подвір'я, горлаючи:

— Розбивайте мікрофони... Трощіть їх па друзки...

Франц, Кольман і я також вискочили надвір.

— От скажені, тепер ми справді виявимося злочинцями,— сказав я Кольманові.

— Невже ти їх не розумієш? Я такий лютий, що теж трощив би апарати разом з ними,— озвався він.

Службовці втекли з їдалні до адміністративного корпусу, наче ми їм чимось загрожували. Шофери забігали в кожне місце, де, як вони знали, був установлений мікрофон, розбивали його й зривали зі стін дроти.

У тому гармидері ніхто вже не звертав уваги на Фабера, Штратмана й Кюна. Вони вилізли через вікно з кухні й сіли у Фаберів «мерседес», що стояв за їдалньою.

— Тікайте звідси! — гукнув я Фаберові.— Ми більше не можемо гарантувати вам безпеки. Негайно тікайте!

— Зате я вам гарантую: ви мені за це заплатите! — відповів Фабер.

Я провів очима машину. Вахтер підняв шлагбаум. Він розгублено стояв коло своєї будки й дивився на людей, що бігали по території заводу.

І тоді раптом серед двору спалахнув вогонь. Шофери витягли з їдалні ялинку, облили бензином і запалили:

— Кольмане, як їх привести до тямі? — вигукнув я.

Кілька чоловік були вже такі п'яні, що ледве стояли на ногах. Нам лишалося тільки безпорадно дивитися на те, що діялось. Фольмер і Дерлам принесли різдвяні пакуючіочки і кинули їх у вогонь. Дехто навіть почав танцювати навколо вогнища.

— Бракувало ще тільки, щоб хтось пролетів верхи на мітлі,— сказав Кольман.

Вогнище вже доторяло, коли раптом якийсь божевільний підбіг і линув у нього з каністри бензину, не думаючи про те, що сам міг обпектися. Полум'я шугнуло вгору.

— Ви що, показалися? — крикнув я.— Кольмане, треба щось робити, бо вони підпалять весь завод!

Я побіг до майстерні, зірвав із стіни вогнегасник, кинувся назад і спрямував струмінь піни на вогонь, вигукуючи:

— Ви, навіжені, спиніться ж нарешті!

Біля вахтерської зупинилися дві поліційні машини з синіми блимавками на даху. Вахтер підняв шлагбаум,

машини заїхали на подвір'я і зупинилися перед самим багаттям. З першої вискочило двоє чоловік в уніформі, з другої — один в уніформі й один у цивільному.

— Що сталося? — спитав один поліцай. — Нас повідомлено, що тут пожежа.

Кольман відповів:

— Ми тільки спалили свою ялинку. Ми щороку її палимо після святкування.

Я впізнав чоловіка в цивільному — то був мій знайомий з партійного осередку Бюлер. Я підійшов до нього й спитав:

— А ти що тут робиш? Приїхав сюди від карного розшуку?

— Ні, цілком випадково, Майвальде, я саме чергував.

— І свої різдвяні подарунки ви теж зразу палите, га? — знов спитав поліцай і підбив ногою обгорілу помаранчу.

— Ну, кожен може робити з своїм подарунком, що хоче, — сказав Кольман.

Поліцай й самі не знали, як їм повестися. Я й далі тримав у руках вогнегасник. Якісь п'яні завели пісню про ялинку.

— Ти гасив вогонь? — спитав мене Бюлер.

— Звичайно, а то ті свині з п'яної голови попалили б свої подарунки.

— Так, дехто вже добре надудлився, — засміявся Бюлер. — Хіба можна святкування на заводі призначати на останній день?

— А в нас щороку так, — відповів я.

— Це ваш директор подзвонив до дільниці, попросив, щоб ми навели тут лад, — мовив поліцай.

— Ет, Фабер завжди лякається, коли побачить вогонь, у нього нерви тоді не витримують, — відповів Кольман.

Бюлер відвів мене вбік і спитав:

— У вас справді нічого не сталося? Тільки спалили ялинку?

— Я тобі розповім при нагоді. Свинство зробилося, щоб ти зінав, тобто робиться свинство.

— Я голова виробничої ради на цьому заводі, мос прізвище Кольман, я вже подбаю, щоб тут був лад і спокій. Не турбуйтесь, усе буде гаразд, — сказав поліцаям Кольман.

Ті ще якусь хвилю нерішуче очікували. Я бачив, як з адміністративного корпусу один по одному виходили службовці. Навіть деякі шофери подалися вже до воріт, вони, видно, проповізлися, углядівши поліцію.

Нарешті поліцай сіли в машину й поїхали.

Після їхнього від'їзду Кольман повиганяв п'яних з території заводу. Почався дощ, та все одно не теплішало, увечері могла бути ожеледь. Я витяг папери, які тримав за поясом, і віддав їх Кольманові.

— Треба було б і їх спалити,— мовив він.

— Візьми їх з собою і віддай голові окружної ради, щоб він мав у руках матеріал і зміг протягом свят підготуватися до того, що йому належить зробити.

— Кольмане,— сказав Франц,— тепер справу повинна взяти в свої руки профспілка, ми зробили все, що могли.

— Покладіться на мене,— мовив Кольман.

Він потис нам руки й побажав веселих свят. Франц пішов зі мною. Сідаючи в машину, ми озирнулися й побачили Кольмана, що стояв серед двору сам як палець.

Ідучи з Францом на північну околицю міста, по Ефінгерштрасе, повз шахту «Міністр Штайн», я не відчував ніякого задоволення сьогоднішнім днем. Мені раптом зробилося страшно. В душу заповзяв темний, ницій страх.

Франц жив у нашему районі, в кварталі біля автостради, де ще збереглося кілька селянських садиб і старих двоповерхових будинків. Я висадив його біля одного з них і спітав:

— Яка у вас обнова на різдво?

— Знаєш яка? Ми подарували собі кольоровий телевізор. На виплату, звичайно.

Двері мені відчинила Карін. Я кивнув їй і пройшов до вітальні.

Ангеліка й Карін прикрасили ялинку кольоровими кульками. Щороку ми вирішуємо не купувати ялинки і все ж щороку купуємо, а коли вона вже стоїть у кутку, біля вікна на вулицю, ми тішимось нею.

Не чекаючи вечора, ми роздали одне одному подарунки. Карін ми з дружиною купили електричного будильника і вже тиждень тому дали гроші на костюм. Тепер костюм лежав під ялинкою — з чорного вельвету. Я дістав від дружини смугасту сорочку, а від Карін —

сигарети. Я завжди знаю наперед, що мені подарув Ангеліка.

На вечірку була качка з рисом. Дружина сказала:

— Не можна ж було обійтися шніцелем. На різдво треба попоїсти чогось путнього.

Качка була соковита, Ангеліка вміла куховарити. Я все дивуюся, що вона, незважаючи на свою роботу в кооперації, не занехає господарства. Перед святами її часто доводиться працювати по дванадцять годин, і вночі вона спить, як убита. Карін засвітила на ялинці дванацять воскових свічок, зроблених так, щоб з них не капав віск. Кімната наповнилась солодкуватим духом.

— Пахне, як у церкві,— сказав я.

— Краще, ніж пахло б, як у пивниці,— відрубала Ангеліка.

Вона приготувала глінтвейн з міцним присмаком гвоздики. Після вечірі ми посідали на канапу. Я гортав книжку, Ангеліка плела червону шаль, а Карін читала якийсь журнал із педагогіки. Мирна картина. Та коли я позирав на нашу ялинку в кутку, перед очима в мене поставало тільки вогнище на заводському подвір'ї.

Мирна картина. Але для мене то були тяжкі години, мені хотілося схопитись і побігти, куди очі бачати. Ми сиділи і вдавали, наче нічого не сталося й не може статися. «Ви мені за це заплатите»,— сказав Фабер. Може, краще якнайшвидше впітися, щоб колодою впасті в ліжко?

Я запропонував Карін:

— Давай трохи пройдемось.

Надворі Карін узяла мене під руку. Ми дійшли нашим боком вулиці до поля і вернулися назад «зеленим». У всіх будинках світилися ялинки. Ми з Карін були самі на вулиці, ніхто нам не трапився назустріч, тільки Боргман вийшов з своего будинку, коли ми проходили повз нього.

— Веселих свят! — гукнув він.

Ми зупинилися, і він підійшов до нас.

— Теж вирішили трохи прогулятися? Це корисно. Так, так, після доброї вечірі треба походити. Також їли качку? Наша була соковита, хоч і твердувата. Моя дружина завжди купує польські або угорські, там ще птицю вирощують на вільному повітрі, а не так напихають їжею, як у нас, щоб вона швидше набирала ваги.

За хвилину з будинку вийшла й пані Боргман, вона спитала мене:

— Ваша дружина вдома?

Я кивнув головою і сказав:

— А де ж вона ще може бути такого вечора?

— Я, може, сьогодні загляну до неї з пані Бойстер, ми щось купили їй, думаю, вона буде рада.

— А донечка шикарна, як завжди,— мовив Боргман,— костюм сидить, як на неї шитий... Мабуть, різдвяний подарунок?.. Авжеж, з такою фігурою можна все носити.

Коли ми вже рушали, пані Боргман додала:

— Передайте ж дружині, що коли ми сьогодні не встигнемо, то завтра вдень неодмінно прийдемо на каву.

Я непомітно позирнув на Боргманову праву руку. Але на вулиці було темно, і я не помітив на ній знаку.

Боргмани пішли в одному напрямку, а ми в другому. Через кілька кроків Карін тихо засміялася.

— Що таке? — сказав я.

— Мені завжди смішно з нього, тату. Пишастися, як півень на купі гною. Не просто йде, а виступає.

Ми постояли кілька хвилин на трамвайній зупинці. Ніде не видно було жодного трамвая, жодної машини. Стало холодно, в повітрі запахло снігом. Ми замерзли.

Коли я відчинив двері, назустріч мені вибігла Ангеліка і прошепотіла:

— У вітальні сидить якась жінка, хоче з тобою поговорити.

— Жінка? Зі мною? На святвечір?

У кріслі перед ялинкою сиділа Шіндлер.

Карін забрала Ангеліку до своєї кімнати. Я був такий здивований появою Шіндлер, що навіть забув привітатися з нею, тільки спитав:

— Щось сталося?

Мене знову посів той ницій страх.

Шіндлер заплакала.

Я почекав, щоб вона заспокоїлася. Минуло багато часу, поки вона змогла сказати:

— Він був у мене...

— Хто був?

— Шеф... Фабер і з ним ще якихось двоє, я їх досі ніколи не бачила. Фабер просто сказав мені: «Пані Шіндлер, ви віддали Майвальду записи». Отак і сказав. А потім: «Ви звільнені». Отак і заявив мені просто в обличчя.

Поки вона говорила, мені стало ясно, що їхні пошуки неодмінно мали початися від Шіндлер, а не від мене.

Я думав тільки про себе, а не про неї, вважав, що тільки мені загрожує небезпека, а не їй.

— А як ви поводилися? Що казали? — спитав я.

— Як? Звичайно, вдала обурену, а як же інакшеш? Вдала, начебто я ображена, що Фабер міг таке про мене подумати, а то ж як? Потім заплакала, нагадала йому, що працюю у фірмі вже вісім років і моєю роботою завжди всі були задоволені, сказала, що він ображає мене своєю підозрою... А як же ще... Мабуть, поводилася дуже переконливо, бо через півгодини Фабер вибачився, і вони пішли.

Я просто засміялася, і Шіндлер за мною. Вона скопила ся з крісла і обняла мене. Ми сміялися так голосно, що Карін заглянула до вітальні. Шіндлер стискала мене в обіймах і не переставала сміятися.

— Мені пора йти... пробачте, — мовила нарешті вона.

— Та посидьте ще, куди вам поспішати, — сказав я і покликав дружину. — Ангеліко, я запросив пані Шіндлер посидіти трохи з нами.

Ангеліка лише мовчки кивнула головою і налила їй чарку глінтвейну.

— Як же ви сюди добралися? — спитав я.

— На таксі, трамваї вже не ходять... Але вам не треба мене відвозити, я знов замовлю таксі, у вас же є телефон.

— Ну, то за ваше здоров'я, і щасливих вам свят!

Шіндлер пила швидко й багато. Карін непомітно позирала на неї, а часом і на мене.

Шіндлер розповіла, що вже три роки живе сама. Її батьки три з половиною роки тому загинули в автомобільній катастрофі, коли їздили в гості до материнської сестри в Гамбург. Перекинулась машина. Як це сталося, й досі ніхто точно не знає. В поліційному протоколі сказано, що з вини пасажирів.

— Мені було тяжко, я не могла залишити за собою квартиру батьків, вона була надто дорога для мене, я тоді мало заробляла. Через кілька тижнів я знайшла собі кімнату, тобто мені допоміг знайти її один приятель моого батька. Це та кімната, де я тепер живу. Колись я була заручена, давно вже, але до весілля не дійшло. Хіба можна одружуватися з чоловіком, який, провівши тебе додому після кіно, йде до іншої. Мені подобається жити самій, тільки в такі дні, як різдво, трохи важко, знаєте, нерви... У вас так затишно...

Вона сказала, що заробляє тисячу марок на місяць чистими і ще трохи приробляє, надписуючи адреси на конвертах для однієї експедиційної фірми. Їй цілком вистачає. На роботі вона харчується в їдалальні, так дешевше, а ввечері взагалі нічого не єсть, щоб не товстішати.

Кілька свічок доторіло, і Карін почепила нові. Ангеліка запропонувала гості щось з'їсти, але та відмовилася, тільки пила глінтвейн чарку за чаркою. Я дивувався: стільки п'є — і хоч би що. Не один чоловік давно б звалився з ніг, якби стільки випив. Коли Ангеліка чи я наливали їй нову чарку, вона не маніжилась, лише казала:

— Дякую, ви дуже ласкаві.

Нарешті вона перестала пити й мовчки вступилася в ялинку.

— Мені пора йти,— раптом заявила вона й підвела-ся.— Ви б не викликали таксі?

Карін пішла до телефону.

Я провів Шіндлер на вулицю. Коли ми спускалися сходами, мені здалося, що вона таки п'яна. Сідаючи в таксі, вона тихо сказала:

— Зайдіть колись до мене. Але не відкладайте.

За ніч випало трохи снігу, і вранці люди почали змітати його біля під'їздів і з тротуару. Мені також довелося замітати сніг перед нашим будинком, бо родина з першого поверху, яка мала прибирати вулицю, десь поїхала на свята.

Люди вже йшли до церкви, собаки гасали по снігу. Всюди лунали дзвони, навіть у нашій кухні: Ангеліка ввімкнула там радіо й слухала службу божу. Хоч ми не були в церкві відтоді, як хрестили Карін, моя дружина любила органну музику і церковний спів.

Карін ще не виходила з своєї кімнати. Ми з Ангелікою сіли в кухні снідати. Я переглянув уchorашню газету. Я ще не голився й не вмивався, Ангеліка сиділа в хайліті, незачесана. Приємно, коли випадає такий день, як цей: не треба дивитися на годинник, ніхто, ані будильник, ані начальник, не наказує тобі, що ти мусиш робити, а на що можеш махнути рукою, тобі дано волю — порядкуй своїм часом, як хочеш. Людина чекає на щось, але воно не приходить, натомість настає вечір, і день минув, і нічого не сталося. Чуєш голоси, а до слів не дослухаєшся.

— Ти маєш якісь справи після обіду? — спитала мене Ангеліка.

— Я? Ні, які ж би я мав справи. Сьогодні ж різдво, і ніхто не має ніяких справ, ти сама знаєш.

— Я тільки спитала. Ми могли б кудись поїхати, може, в Мюнстерланд.

— Але ж на свято вулиці забиті, Ангеліко, тобі ж відомо. Кожен радий, якщо він може лишитися вдома.

— Może, для нас десь би вже знайшлося місце, — мовила вона, наливаючи мені кави.

Карін, що саме зайдла до кухні, відразу заявила:

— Але я з вами не поїду. Я сьогодні після обіду маю побачення. І вже не можу відкласти його.

— Ти останнім часом маєш забагато тих побачень, — сказала Ангеліка.

Карін промовчала. Вона налила собі кави, сіла до столу, витягла з газети кілька сторінок і почала читати, жуючи різдвяний кекс, який Ангеліка купила в крамниці. Ми сиділи втрьох за кухонним столом і майже не озивалися одне до одного.

— Ну добре, поїдемо сьогодні після обіду в Мюнстерланд, — сказав нарешті я, хоч мені зовсім не хотілося їхати. — Але доведеться пообідати раніше, щоб ми не дуже пізно вибралися.

Я все ще сподівався, що Ангеліка передумає. Та вона зразу ж підвелася і заходилася поратися з каструлями й сковородами біля електроплити. Коли вона вийшла до ванної, Карін мовила:

— Тату, не зв'язуйся з тією Шіндлер.

Я розсердився:

— Карін, що тобі за дурниці спадають на думку!

— Я тільки хотіла тобі ще раз сказати, що я їй не вірю, це така...

— Карін, коли б ти бачила, як вона вчора ридала! Це ж ненавмисне.

— І вона ненавмисне прийшла саме до тебе?

— А чому б ні? Те, що вона розповіла, важливе для мене. Навіть дуже важливе.

— Але ж, тату, я слід було сподіватися, що вони почнуть розслідування з Шіндлер.

— Тобі завжди все ясно, — сказав я.

Перед обідом я вийшов погуляти сам. Всі, кого я зустрічав, були вдягнені і взуті за новою зимовою модою — в шкіряні пальта на хутрі і кольорові чоботи, теж підбиті

хутром, а діти — в барвисті спортивні куртки з капюшоном. Усе це були різдвяні подарунки.

На Довгій не видно було жодної машини.

Я подався польовою дорогою, перейшов через міст автостраду, постояв коло Гольткампової садиби, де від автостради відгалужувалася вузенька вулиця, що вела до «Цехового заїзду». Мені було важко втриматися від ранкового кухля пива. Але ж я пообіцяв Ангеліці, що ми поїдемо за місто. Вона нізащо не сіла б у машину, якби від мене тхнуло алкоголем.

Я вернувся назад.

Перед нашим будинком стояла Мартінова машина.

Коли я зайшов до вітальні, Мартін сказав:

— Я сьогодні ранком зустрів Франца, він мені розповів, що у вас учора відбулося...

— Але ж папери в тебе добре сковані? — спитав я.

— Звичайно, як за десятма замками. Слухай... я хочу поїхати з Карін до Зауерланда, там, кажуть, випало багато снігу. Ти ж нічого не маєш проти?

— Про мене, їдьте. А дружина моя знає?

— Я їй сказала,— відповіла замість п'ятого Карін.

Вона підвелається, вийшла до своєї кімнати і зразу ж вернулася в новому вельветовому костюмі, з пальто через руку.

— Може, ти спочатку попоїси з нами? — спитав я.

— Ми попоїмо десь дорогою,— сказав Мартін.

І об обоє вийшли з кімнати.

За столом Ангеліка жодним словом не згадала про те, що Карін не лишилася з нами обідати — і то на перший день різдва. Її печеня була смачна й соковита.

— Ляжмо на годинку відпочити,— мовив я,— хай посуд постоїть.

Після обіду ми поїхали навмання за місто, в Ашеберзі випили кави, годинку погуляли, а коли почало смеркати, вернулися в Дортмунд.

Вдома Ангеліка спітала мене:

— Тобі було дуже нудно?

— Та що ти! Мені було добре на свіжому повітрі.

Коли я трохи згодом сів у машину й поїхав до «Цехового заїзду», вона нічого не сказала. Я почував себе негідником, що лишив її саму.

Ангеліка піде до Боргманів чи до Бойстерів, о восьмій повернеться додому і ввімкне телевізор. З неї добра дружина, вона заробляє тисячу марок і всі гроші до останнього пфеніга віддає на господарство, ані слова не кажути, а наша квартира чистіша, ніж у багатьох жінок, що сидять цілий день дома.

У «Цеховому заїзді» були самі чоловіки.

На другий день різдва о третій годині я поїхав на Ефінгерштрасе до барака для чужоземців. Ми з Карін купили для Анджело різдвяний подарунок, газову запальнючку. Анджело не було в кімнаті. Його троє земляків сиділи коло столу і грали в сіцлійські шашки, які вони самі собі змайстрували. Якусь мить я приглядався до їхньої гри і знов нічого не зрозумів, хоч Анджело вже кілька разів пояснював її мені.

На столі стояв великий, на два з половиною літри, бутель червоного вина, і вони по черзі пили з нього. Мені теж довелося випити.

Вони мали підозру, що Анджело знайшов собі якусь дівчину, чи вдову, чи солом'яну вдову.

Я озирнувся по кімнаті. Чотири сіро-зелені бляшані шафки під стіною біля дверей, двоє двох'ярусних ліжок обабіч вікна, чотири стільці, стіл. Вікно тільки одне. На ньому — дешевенька завіска. Коли подивишся на цю кімнату, то раптом починаєш розуміти, чому італійці ладні працювати день і ніч. Будь-яка фабрика здається затишнішою, ніж ця кімната.

В тісному бараці жило сто двадцять чоловік, сварки були неминучі, часом вони виливалися в різанину, десь раз на місяць звідси виносили пораненого, і мешканці північного району нашого міста звали людей з барака «мафією».

Стало вже звичкою кожен злочин, що трапляється в північному районі, у Брехтені, в Лінденгорсті і в Ефінгу, скидати на «мафію».

— Коли в якійсь квартирі впаде зі стелі люстра, то неодмінно винні ми,— пожартував якось Анджело.— Але треба з цим миритися,— додав він.— Коли все це розуміеш, то життя здається не таким поганим.

Колись цей барак належав містові, під час війни в ньому тримали російських полонених, які вдень працювали в шахті. Але кілька років тому барак відкупив один

транспортний підрядчик, що трохи полагодив його й почав брати за кожне місце п'ятдесят марок на місяць, крім плати за електрику й за воду. Карін якось підрахувала мені:

— В кожній кімнаті живе четверо чоловік, отже, маємо двісті марок на місяць. У бараці тридцять кімнат; тридцять по двісті — маємо шість тисяч марок на місяць, або сімдесят дві тисячі марок на рік.

Рік тому група молодих соціалістів, до якої належить Карін, влаштувала перед бараком демонстрацію, щоб звернути увагу громадськості на квартирного лихваря, але люди з нашого району тільки сміялися з демонстрантів і казали, що італійці самі винні, коли дозволяють йому стільки дерти.

Я пішов, не дочекавшись Анджело, але мене не випустили з кімнати, поки я ще раз не хильнув з бутля.

Сніг на вулиці перетворився в кашу.

Що я мав робити? Карін і Ангеліки не було вдома. Не так просто гаяти час у святковий день.

Я згадав Шіндлер.

Я сів у машину й поїхав на Рейнську, але зупинився не перед будинком Шіндлер, а трохи далі. Повільно, озираючись на всі боки, я зайшов у під'їзд, нерішуче піднявся нагору ідвічі натиснув на кнопку.

Ніхто начебто не озвався на мій дзвінок. Я вже хотів вертатися, коли почув за дверима кроки.

— Хто там?

— Я. Майвальд.

Двері відчинилися, і я побачив її перед собою в купальному халаті. Вона сказала:

— Пробач, я спала. Заходь.

Її не здивувала моя поява. Вона сказала це так, наче я приходив до неї щодня.

Вона сіла навпроти мене, закинула ногу на ногу, налила мені й собі коньяку з великої пляшки, що стояла на столі, і сказала:

— За твоє здоров'я.

Аж тоді я помітив, що вона п'яна.

Вона говорила дуже повільно, з зупинками. Потім раптом заплакала. Становище було вкрай неприємне. Що я мав робити? Я міг би їй брутально сказати, щоб вона пила далі, аж поки звалиться без тями в ліжко — це, мовляв, єдиний спосіб забути неприємності. Я не знав, де діти свої руки.

— Краще я, мабуть, піду,— мовив я.

Вона злякано звела на мене великі зелені очі.

— Hi! — вигукнула вона.— Hi! Лишайся.

Вона посадовила мене назад у крісло, сіла мені на коліна, обняла за шию і поклала голову мені на плече.

Я міркував, як вибратися звідти, не образивши її.
«Що мені тепер робити?» — питав я себе.

Але сидів, і Шіндлер сиділа в мене на колінах. Від неї пахло милом і коньяком.

Вона перестала плакати і сказала:

— Ти повинен частіше приходити... можеш завжди приходити до мене.

— У мене сім'я,— сказав я, дихаючи їй у волосся, і знов почав думати, як мені вийти з цієї кімнати.

Я не міг нічого придумати й сидів, мов паразитований, дедалі дужче відчуваючи на колінах тягар її тіла.

— Я ж не кажу, щоб ти зі мною одружився,— мовила вона.

Я сидів, пригортаючи її до себе й відчуваючи під халатом її теплу шкіру. Мені хотілося погладити її по голові.

Раптом вона поцілувала мене. Хоч я був збуджений, але не відповів на її поцілунок. Ніби випадково, халат її розгорнувся і показалися груди.

Тоді я підвівся і посадовив її в крісло, де вона перед тим сиділа.

— Мені треба йти,— сказав я, стоячи перед нею.

— Ти підлій,— сказала вона й загорнула халат.

Я рушив до дверей.

— Не йди! — вигукнула вона.— Побудь ще півгодини, ну, хоч п'ять хвилин. Побудь.

Я постояв коло дверей, не знаючи, що робити: чи йти, чи лишатися. Мені раптом стало шкода її.

Я відчинив двері, і вона спітала:

— Коли ти знов прийдеш?

Може, слід було б лишитися, п'яним треба якогось товариства, я добре знати це з власного досвіду.

Вулиці були майже безлюдні, трамваї ходили порожні, а як попадалися машини, то здебільшого таксі.

За свята місто наче вимерло, люди позамуровувалися в своїх помешканнях. Я трохи постояв перед вітринами крамниці радітоварів. Приймачі й телевізори були побов'язувані блискучими стрічками, в банти повтикувано ялинові гілочки. На підвіконні стояли барвисті елект-

ричні свічки, а в самій крамниці висів транспарант: «Дух часу — стерео. Ви хочете відстати від часу?»

Я стояв перед крамницею і не зінав, куди податися. Зовсім не просто перебути святковий день. Я поїхав додому.

Ангеліка розповіла мені:

— Приходив Анджело. Зразу, як ти поїхав. Довго не сидів, за хвилину й пішов. Він не сказав, чого хотів. Обіцяв заглянути завтра ввечері, в нього ранкова зміна. Я хотіла віддати йому запальничку, але не знайшла.

— Вона була в мене, я вже шукав його в бараці.

Карін вернулася пізно і зразу ж пішла до своєї кімнати.

Я заснув на канапі.

Ангеліка збудила мене:

— Іди в ліжко, якщо тебе так зморило.

Протягом різдвяних свят я ні про кого й ні про що не чув — ні про Кольмана, ні про Франца, ні про завод чи профспілку. Перший робочий день після свят почався, як завжди, кожен приходив на роботу так, наче не було ні святкування на заводі, ані викрадених паперів, ані розбитого селектора, ні спаленої ялинки, ані поліції на подвір'ї.

Розподілили близькі й далекі рейси, автоцистерни одна за одною виїздили з подвір'я.

У майстерні я все застав на тому самому місці, що й перед святами, скалки від розбитих селекторних коробок були виметені. Отже, на різдво хтось приходив на завод замітати сліди.

Я став до роботи. Це було щось моторошне, просто неймовірне: кожен поводився так, наче перед різдвом нічого не сталося. Ніхто не згадував про випадок на святвечір. Скоро мені й самому почало здаватися, що то був тільки поганий сон.

Мені кортіло піти до Кольмана й водночас хотілося почекати, побачити, що ж буде далі. Подвір'я також було прибране, і тільки чорна пляма на асфальті нагадувала про вогнище. Не лише в майстерні, а й в інших приміщеннях не зсталося жодної скалки від розбитих пластмасових коробок, тільки облуплена штукатурка і два кінчики дроту нагадували, що на стінах раніше щось було.

Опівдні в майстерні з'явився Кольман. Він підійшов просто до мене, поклав мені руку на плече і сказав:

— Фабера в нас уже немає, поки що його послали у відпустку. Мені щойно подзвонили з Дюссельдорфа. А ще, Карле, я розповів про все голові окружної ради і віддав йому справи Фольмера й Дерлама. Тобі треба сьогодні ж таки зйти на Оствал, до Грюнфельда, найкраще зразу після зміни. Його на різдво не було в місті, а то б він уже щось зробив... Але з Фабером усе ясно, вони б його не зняли, якби він був непричे�тний до цієї справи.

Трохи згодом на дощі вивісили оголошення, в якому повідомлялося, що Фабера відкликано в головне управління до Дюссельдорфа, а доктора Буша з бременської філії уповноважено негайно прийняти справи нашого підприємства.

Після зміни ми з Кольманом поїхали до профспілки працівників хімічної промисловості. Грюнфельд, голова окружної ради, вже чекав нас. Ми сіли у конференц-залі — крім нас трьох, ще секретарка, яка стенографувала нашу розмову.

Я розповів усе від початку: як ми з Францом залізли до кабінету дирекції і забрали справи. Але промовчав, що нам допомагали Мартін і моя дочка, а також жодним словом не згадав про Шіндлер.

— Здається, нічого не пропустив,— сказав я нарешті.

Поки я розповідав, Грюнфельд раз по раз похитував головою і бурмотів:

— Це вже нахабство, просто нахабство. Чого тільки тепер ті підприємці не видумують.

Він підвівся й почав ходити з кутка в куток.

— Я вже телефонував до Ганновера. Ми на цьому добре зіграємо... Надрукуюмо повідомлення в усіх профспілкових газетах... Під великими заголовками. Наши в Ганновері вважають, що ми тепер маємо нарешті в руках козир проти підприємців. Тепер їм нічим боронитися, йдеться вже не про фірму «Масман», а взагалі про методи підприємців... На інших заводах теж, напевне, робиться таке саме, але поки що це тільки здогади й підоозри, довести нічого не можна... А тут ми нарешті маємо доказ... Ну, колего Майвальде, ти дав нам у руки зброю, і тепер ми їх висадимо в повітря.

Я відвіз Кольмана назад до заводської брами.

Дорогою додому я заглянув у барак. Анджело спав. Я підсунув запальничку, яку Карін загорнула в яскравий папір, йому під подушку.

Ангеліка влаштувала вдома генеральне прибирання. Оскільки передсвятковий аврал на роботі в неї скінчився, вона взяла тиждень відпустки за свій рахунок, а коли вона лишається вдома більше, ніж на один день, то тільки тоді почуває себе добре, як має під рукою відро, ганчірку й пилосос.

Ангеліка прийшла з підвальну з випраними й висушеними завісками й докірливо глянула на мене:

— Я мушу від чужих людей дізнатися, що у вас на заводі сталося напередодні свят.

— Я не вважав, що це таке важливе,— сказав я.— Дай мені щось повечеряти.

— Вечеря готова, ходімо до кухні.

Коли я сів їсти, вона сказала:

— Не вважав, що це важливе? А що ж, по-твоєму, важливе, Карле? Вони тебе можуть витурити з роботи, а ти вважаєш, що це не важливе. Нічого собі.

— Ангеліко, я б тобі розповів потім, коли все вже скінчилось б. Ім не так легко мене вигнати, як ти думаєш, я член виробничої ради і все-таки маю якийсь захист. У таких випадках їм треба мати для звільнення поважні причини.

— Якщо вони хочуть когось вигнати, то знаходять причини. Наче ти не знаєш, як це буває. Під брамою стоїть повно чужоземців, що просять роботи, і їм байдуже, як з ними поводяться, аби тільки дали роботу.

— Право на нашому боці, а не на їхньому, Ангеліко.

— Аякже. Недавно наш завідувач відділу сказав, на чиєму боці право. Тільки керівництво підприємства вирішує, на чиєму воно боці, і більше ніхто. Отак і сказав.

— Ангеліко, те, що сталося в нас на заводі, можна тлумачити тільки так, а не інакше. Тут уже нема над чим мудрувати.

— Прошу тебе, Карле, будь обережний, бо, коли дійде до скруті, найкращі друзі дадуть тобі штурхана під зад. Чи раз уже таке бувало?

— Я обережний, не турбуйся.

— Де вже тут не турбуватися,— мовила вона.

Другого дня на заводі знов було тихо. З профспілки також не надходило ніяких звісток.

За вечерею Карін сказала:

— Тридцять першого в мене заручини з Мартіном. Ангеліка захлинулася. Я витрішив очі на Карін і насилу промовив:

— Отак раптом, ні сіло ні впало? Чому ж ти нам нічого не казала? Як грім з ясного неба...

— Ти хіба щось маєш проти Мартіна? Я думала, він тобі подобається. Думала, обом вам подобається... У квітні я кінчаю курси.

— Ти хочеш так рано одружитися? — мовила Ангеліка. — Ти ж тільки ще починаєш жити, треба було б...

— Хто ж каже про одруження, мамо?

— Але ж люди тільки тоді й заручуються, як хочуть одружитися,— знов озвалася Ангеліка. Вона тримала видалку в руці й не зводила очей з дочки.

Карін попросила в мене ключа від машини, бо мала в місті ще якісь справи.

«Міг би Мартін мені сказати, до чого йдеться,— міркував я.— Часу він мав досить, ми з ним не одну годину простояли разом коло фліпера в «Цеховому заїзді». Щиро казати, я собі уявляв, що в Карін буде не такий чоловік. Не знаю, який саме — може, вчитель або службовець.

Ангеліка відсунула від себе тарілку.

— Кажи що хочеш, а заручини ведуть до весілля.

— Що вже буде, те й буде. Заручини — це ще не одруження. Принаймні матеріально Карін жилося б добре.

— Наче цього досить,— заперечила Ангеліка.

Я зайшов до вітальні й виглянув на вулицю. На спинці стільця були складені випрані завіски.

Спокійний квартал.

Ми, власне, могли б бути задоволені. Якби ж не моя хвороба, що відібрала в мене шанси на кращу роботу, де більше платять; я вже не мав надії влаштуватися десь-інде.

Я раптом знов згадав листа, якого мені кілька років тому надіслала на домашню адресу адміністрація заводу, коли мене обкидало чиряками і я півтора місяця сидів на бюллетені. В листі мене звинувачували, ніби я тому взяв бюллетень, що не хотів їздити в близькі рейси, на які мене тепер перевели.

Я негайно написав скаргу.

Кольман порадив мені вимагати від директора, щоб він також вибачився, але вибачились лише Кюн і Штратман: мовляв, Кюн продиктував листа, а Фабер тільки підписав його.

«Я не можу читати всі листи, які мені дають на підпис, я мушу покладатися на своїх людей», — сказав мені Фабер.

«Отже, ви, не читаючи, підписуєте листи, які можуть убити людину? — спітав я. — Вам не здається, що це трохи дивно?»

Згодом я довідався, що такі листи посилають усім, хто протягом року тричі сидів на блютені.

Багатьох це так лякало, що вони сідали за кермо з температурою.

Ангеліка прасувала завіски. Я сказав їй:

— Я ще скочу на годинку в пивницю.

Вона кивнула.

В «Цеховому заїзді» біля прилавка стояло тільки троє інвалідів.

— Ну, Карле, добре святкувалося? — спітав Вітбройке.

Я кивнув головою і замовив усім трьом пиво. Вітбройке почав відмовлятися:

— Ні, Карле, не треба, тобі також нічого грошима розкидатися!

— Облиш, — сказав я.

Вони випили за моє здоров'я.

Карін заїхала по мене о восьмій.

— Ходімо, тату, поїдемо додому.

— Що ми там робитимемо? Мати прибирає.

— А що тобі тут робити? Пива ти можеш і дома випити. Ходімо.

Я невдоволено рушив за нею.

У машині Карін сказала мені:

— Чого тебе завжди тягне до тієї пивниці?

— А ти ж хочеш заручитися з чоловіком, який щодня дві-три години просиджує в пивниці.

Карін не могла або не хотіла зрозуміти, що часом на людину вдома давлять стіни, а на душу налягає страшна нудьга, яку можна розвіяти тільки в пивниці.

Вдома я поміг Ангеліці почепити завіски і аж зрадів, коли в двері хтось подзвонив. Я відчинив і побачив перед

собою суддю-пенсіонера Бурмайстера. Він тримав у руках синю папку.

— Добрий вечір, можна до вас на хвилинку?

— Прошу.

Я провів його до вітальні й запросив сісти. Що йому треба? Я знову його лише в обличчя, зустрічаючись на вулиці, ми тільки мовчкі вклонялися один одному.

— Пане Майвальде, ви вже, мабуть, чули, що ми збираємо підписи в нашому районі...

— Хто це «ми»?

— Ініціативна група.

— Що ж ви хочете?

— Пане Майвальде, ви справді нічого не чули?

Карін зайдла до кімнати й зупинилася позад мене.

— На ділянці біля автостради мають побудувати три бараки. Ділянка колись належала Гольткампові, він продав її муніципалітетові...

— Бараки? Ні, я ще про це нічого не чув.

— У бараках хочуть поселити триста турків. А ми проти. Не подумайте, ніби ми щось маємо проти турків, люди є всякі... Але вони мають інший спосіб життя, іншу релігію... Одне слово, вони не такі, як ми, а тому...

— Не такі? — запитала Карін. — Чим не такі?

Бурмайстер простягнув мені папку через стіл. Я прочитав кілька прізвищ: Боргман, його дружина, Бойстери, покрівельник Мерман, гінеколог Герлінг. Кілька чоловік з нашого будинку теж підписалися.

— Десь же треба тим людям жити,— сказала Карін.

— Мені дуже шкода, пане Бурмайстере, але я не можу цього підписати,— сказав я і віддав йому назад синю папку.— Серед турків, може, є люди, з якими я щодня муши спілкуватись на роботі... Дуже шкода.

— Пане Майвальде, ви мене не так зрозуміли...

— Пане Бурмайстере,— озвалася раптом Карін,— а як кілька років тому мешканці «лісового» боку утворили ініціативну групу, що збирала підписи проти забудови цієї вулиці комунальними будинками, ми їх теж не так зрозуміли?

— Пані Майвальд, я тоді не був із ними згоден, весь час казав своїм сусідам, що в комунальних будинках поселяться робітники, а робітники — порядні люди. Можете кого завгодно спитати, я завжди так казав.

Я підвівся. Карін пішла до своєї кімнати.

— Дуже шкода, пане Бурмайстере,— ще раз мовив я,— але я цього не можу підписати, ви повинні мене зрозуміти. Що б ви сказали, коли б я організував ініціативну групу й вимагав виселення звідси всіх католиків, бо в них інший спосіб життя, ніж у протестантів, га?

— Але ж, пане Майвальде, що ви рівняєте, це ж...

— Я міг би знайти інше порівняння, але все це ні до чого, я не підпишу вашого протесту.

Я провів його до сходів.

Він сказав:

— Дарма ви так робите, пане Майвальде, ви ще колись пожалкуєте. Не можна стояти остроронь у таких справах, треба триматися разом.

— Це вже мій клопіт, пане Бурмайстере. До побачення.

Я зайшов до кухні й розповів Ангеліці, чого хотів Бурмайстер.

— Що їм ті турки зробили? — мовила Ангеліка.— У нас також їх кілька працює. Принаймні вони в тисячу разів порядніші за тих італійських дівулів.

— Пані Боргман теж підписалася,— сказав я.

— Пані Боргман? Не може бути, Карле, вона ж така мила жінка!

— Доктор Бош хоче з вами поговорити,— сказала секретарка і додала: — Пан Кольман уже в нього.

Я пішов слідом за дівчиною.

Кюн також був там. Я вперше побачив доктора Боша. Високий білявий чоловік, років десь під сорок. «Мабуть, грає в теніс,— подумав я.— Такі жилаві бувають ті, що грають у теніс».

Він голосно й люб'язно привітався зі мною, всміхнувшись і, не питуючись моєї згоди, налив мені коньяку. Я хотів відмовитись, але він сказав, підморгнувши мені:

— Якщо директор пропонує вам чарку, можете спокійно випити, хоч у робочий час це є заборонено. Не будьмо такими педантами. Прошу, панове.

Я напружено сидів, ледь надливши чарку.

Директор споважнів.

— Отже, панове, переходьмо зразу до справи. Я не люблю обережних вступів. Особисто я шкодую, що на дортмундському заводі сталася така прикра подія. Я був дуже вражений, коли мені в Бремені розповіли про неї.

Не знаю, як могло до такого дійти. Керівництво в Дюссельдорфі вкрай розгніване, повірте мені. Ми й досі не знаємо, чи це була ініціатива пана Фабера, чи йому дав таке доручення хтось із управління... Наче така чудова людина... Я хотів би ще наголосити, панове, що ця наша розмова має лишитися в таємниці... Але та подія не повинна заважати нам у нашій подальшій роботі. Так от, мені передано з Дюссельдорфа листа, де є ціла низка запитань, які нам треба разом з'ясувати... в інтересах здорової атмосфери на заводі й нашої успішної праці. Отже, прошу відповісти, пане Майвальде, від кого ви довідалися, що селектор — це... тобто, що на заводі обладнано не селектор, а... ну... як би сказати... що той пристрій можна було використовувати як... ну, що через нього можна було також чути співрозмовника, коли той про це не знає...

— Мій колега Майвальд...

— Пане Кольмане, пробачте, я питав тільки пана Майвальда.

— А хіба це так важливо, від кого я довідався? — сказав я.— Важливо, що я дізнався про підслухувальний пристрій і зміг довести, що він є. Ми теж не сліпі, а крім того, пане Баше, я вас не зовсім розумію: мабуть, це нам треба питати, а не вам.

Бош швидко глянув на мене, погортав папери і знов запитав:

— Від кого ви дістали папери, пане Майвальде? Хто вам їх дав, якщо це не ви їх викрали? Що їх викрадено, ми з'ясували, злодії вирізали прохід в огорожі, поліція вже провадить слідство.

— Це не важливо, пане Баше, від кого я дістав папери. Важливо, що я маю в руках цей доказ, все інше не має значення.

— Пане Майвальде, ви, мабуть, не зовсім розумієте, про що йдеться. Хтось заліз до кабінету дирекції, забрав секретний матеріал, украв його з шафи. Навряд чи вам буде байдуже, якщо вас звинуватять у злодійстві. Порізани місця в огорожі виявлено і сфотографовано. Провадиться слідство, я вже казав.

Я стривожився. Отже, мені хочуть пришпити злочин, викрадення заводського майна. Он як! Адже сторонні можуть не знати або не зрозуміти, що то було за майно.

Я відповів:

— Що ж, подайте на мене в суд, пане Боше, ваша воля. Я вам сказав усє, що знаю, а більше не можу й не хочу нічого казати...

— Слухайте, пане Майвальде, нам не треба доводити справу до крайнотців. Ми не збираємось нікого переслідувати чи карати, а хочемо порозумітися по-доброму. Якщо ви мені скажете, хто вам дав папери, все буде гаразд... А якщо ні, то нам, звичайно, доведеться припустити...

— Я все чую: папери та папери. Які папери? — спитав я, а сам подумав, що Кольманові час би вже було втрутитись, скоро я не матиму що казати.

— Ну... папери з цієї зеленої шафи,— мовив Бош.

— З цієї зеленої шафи? — перепитав я.— Це для мене новина, це я сьогодні чую вперше... Звідки ви знаєте, що папери були в цій зеленій шафі чи мали там бути? Ви ж не маєте до цього діла ніякого стосунку, пане Боше, отже, й не можете нічого знати.

— Тут я запитую, пане Майвальде,— гостро сказав Бош.

— Пане Боше, я не згоден, щоб до мене ставились як до винного. Тут є тільки один винний — керівництво підприємства, байдуже в чий особі,— сказав я.

— Майвальде! Як ви смієте...— вигукнув Бош.

— Колега Майвальд має рацію,— перебив його нарешті Кольман.— Ходімо, Карле, нам тут більше нічого робити, а все інше, пане Боше, залагодять юристи нашої профспілки. Цим я офіційно доводжу до вашого відома, що ми передаємо справу до профспілки.

У приймальні коло друкарської машинки сиділа Шіндер. Я швидко глянув на неї. На столі перед нею не було вже округлого апарату.

— От мерзотники! — сказав Кольман, коли ми вийшли надвір.— Хочуть тепер скинути на нас вину! Гарно придумали! Я негайно подзвоню Гріонефельдові.

— Кольмане,— сказав я,— вони хочуть красиво поквитатися зі мною.

— Карле, вони взагалі не можуть нічого зробити, вони бояться нас. Принаймні поки папери в тебе... До речі, де ти їх тримаєш?

— Як треба буде, я покладу їх на стіл.

— Думаю, вони ж не вдома в тебе? — якось насторожено спитав він.

— Що я — дурень, по-твоєму?

— Ну, тоді все гаразд. Я подумав... на мене теж заведена справа? Що там у ній написано?

— Мені не цікаво, що там написано, Кольмане, цікаво те, що такі справи є.

О пів на другу вернувся Франц із Кельна. Віддавши завідувачеві виробництва свою путівку, він забіг до мене в майстерню і крикнув так голосно, що, мабуть, почули всі поблизу:

— Ти вже знаєш останню новину, Карле? В усіх філіях довелося познімати селектори, всюди робітники відмовляються працювати, поки не будуть зняті ті коробки.

— Як вони так швидко довідались? — здивувався я.— Ти не знаєш?

— Знаю. Через день після свят виробничі ради всюди зібрали людей і повідомили їх, що в нас сталося. Ну, а потім натиснули на адміністрацію. Це було не важко, адже начальство найдужче зацікавлене, щоб чутки не вийшли за стіни фірми, ти ж сам розумієш. Ну й поступилося цього разу швидше, ніж звичайно буває.

— Після зміни я тобі щось розповім. Мене викликали до Босха.

Ввечері до мене прийшли двоє з кримінальної поліції, один із них — Бюлер. Він вибачився, що вони з'явилися так пізно, і сказав, що мене звинувачують у крадіжці.

— Нам доручено провадити слідство,— додав Бюлер.

Я не зінав, як до нього звертатися: на «ти» чи на «ви», все-таки він прийшов у службовій справі.

— Ми мусимо поставити кілька запитань, пане Майвальде,— сказав другий поліцай.— Ви залазили вночі на свій завод?

— Ні. Це якесь безглуздя — що на нашому заводі можна вкрасти?

— Ви винесли звідти документи?

— Документи? Навіщо вони мені? Я на бухгалтерії не розуміюся.

— Але документи у вас. Від кого ви їх дістали? — допитувався він, дивлячись на мене.

Я ледве стримувався, щоб не засміятысь. Становище здавалося мені кумедним: що це за злодій, що краде не гроши, а папери?

— Бачите, в нас було різдво. Припустімо, що я мав ті папери. Тоді я тільки міг би сказати, що їх мені поклав під ялинку Дід Мороз. Але на другий день вони зникли,

лишилося тільки дві справи, і я відніс їх, як велів мені обов'язок, до профспілки. Це вас задовольняє?

Бюлер усміхався, але другий поліцай заходився повчані мене:

— Ви з цим не жартуйте, вас звинувачують у крадіжці, і ми прийшли сюди не казки слухати... Скажіть нам, де папери, і ми підемо.

— Дайте мені спокій, я не знаю, де папери.

Бюлер зразу рушив до дверей, але його колега ще трохи постояв, видно було, що він хоче ще щось запитати і оглянути квартиру. Врешті вони таки пішли.

Бюлер весь час мовчав, та коли його колега вийшов уже на сходи, він трохи затримався й шепнув мені:

— Сховай папери, мабуть, у тебе буде трус.

Трохи згодом я поїхав до «Цехового заїзду» і спитав там Мартіна:

— З паперами все гаразд?

— Певна річ. А що таке? Якась халепа?

— У мене вдома щойно була поліція.

— Не турбуйся, Карле, вони в мене добре сховані. Між іншим, я тобі ось що хотів сказати. Тридцять першого вертаються мої старі, і ми тоді влаштуємо в нашому барі маленьке свято в тісному колі. Заручини. Ви ж прийдете?

— Про це вже ти побалакай з моєю жінкою, Мартіне.

Останнього дня старого року на заводі не сталося нічого нового. Мені дуже не подобалась цілковита байдужість моїх колег до того, що в нас відбулося. Я сподіався, що принаймні порушиться ритм роботи, виникнуть суперечки. Але дарма. Про погоду чи про останній матч і то говорили більше.

Опівдні повернулися всі шофери, посходились до їдалальні, і, як завжди напередодні Нового року, ми трохи випили.

Я був задоволений, бо тепер у їдалальні всі розмови точилися навколо однієї теми: шідслухувального пристрою. Мої колеги висловлювали найхимерніші припущення про те, що буде далі.

Мартін забрав Карін о шостій, а ми з Ангелікою мали прийти пізніше, на вечерю.

— Деся опівночі прийдуть ще кілька хлопців і дівчат з нашого клубу, не тільки тому, що в нас заручини, ми завжди збираємося перед Новим роком,— сказав Мартін уже на порозі.

Ангеліка надягла свою найкращу сукню. Коли ми лишилися самі, вона сказала:

— Чи буде їм добре вдвох?

— Ще тільки початок, а ти вже питаєш, чи буде їм добре, Ангеліко. Май розум, ми теж колись одружувались, і ніхто не питав, як нам буде.

— Наші батьки були раді, що ми пішли з дому. В них не було місця для дорослих дітей. І в моїх, і в твоїх.

Незадовго перед восьмою ми пішки подалися до Фойгтів. Сіялася мжичка і бралась долі ожеледдю.

Мартінів батько — він був на десять років старший за мене — замість вітання налив нам по келиху шампанського і сказав:

— Шампанське розгонить кров, Карле.

На вечерю був баварський суп з печінковими фрикадельками, фазан у підливі з червоного вина зі смаженою картоплею і консервовані персики. Потім подали ще вазу з морозивом. Крім нас, були тільки Мартінова сестра Гайді та її приятель.

Після вечері ми спустилися в бар.

Гайді, ровесниця Карін, поставила платівку. Старий Фойгт, грубуватий на вигляд чоловік з великими руками, сидів коло мене, і коли він щось розповідав, його дружина кивала головою і підтакувала:

— Правду кажеш, Фрідріху, правду кажеш.

Про старого Фойгта в нашему районі розповідають, що він усюди встигає, де тільки запахне хоч найменшим зиском. Він найзапекліший борець за новий стадіон, бо йому обіцяли концесію на ятку з напоями. Він має добре зв'язки з усіма членами муніципалітету, байдуже, до якої партії вони належать, і серед них є такі, що не проголосують ні за яку постанову, коли перед тим не поговорять з Фойгтом. Принаймні в нашему районі без його згоди нічого не робиться.

Коли старий натякнув мені, що згодом, як Карін стане молодою пані Фойгт, їй доведеться взяти на себе конторську роботу, бо сам він хоче поступово відійти від справ і передати їх Мартінові, я розсердився.

— Знаєш, Карле, твоя Карін з тих, яким не треба казати, де є робота, вона її сама знаходить.

Я не впізнавав Карін: вона сміялася, пустувала й танцювала без упину. Досі я знов її тільки поважною, задумливою, часом ущипливою.

Ангеліка начебто була задоволена, солідний дім і багата обстанова спростили на неї враження. Інколи вона кивала мені, наче хотіла сказати: «Ну от, бачиш. Хто з нас міг про таке мріяти».

Незадовго перед дванадцятою Мартін витяг з холодильника в барі пляшку. То було кримське шампанське. Старий Фойгт сказав:

— Коштує тридцять дві марки. Але такого дня не можна скупитися.

— Так,— підтвердила його дружина,— такого дня не можна скупитися.

Зразу після півночі, коли в сусідній протестантській церкві відлунав дванадцятий удар і ми побажали одне одному щасливого Нового року, а моя дружина й пані Фойгт пустили сльозу, ми всі вийшли на свіже повітря. В небі спалахували ракети і повільно опадали додолу барвистими ялинками. Красиве було видовисько.

Старий Фойгт, що стояв поряд зі мною, мовив:

— Отак було колись у війну, Карле, перед тим як падали бомби. Але нащо я тобі це розказую, ти й сам добре знаєш.

— Як гарно! — озвалась моя дружина.

Потім прийшли хлопці й дівчата з клубу гандболістів, вони горлали, співали, дві пари взялися за руки й почали танцювати навколо Карін і Мартіна.

Ми посиділи ще півгодини. Старий Фойгт хотів викликати нам таксі, але ми пішли пішки. Надворі було холодно й місцями дуже слизько. За заводами Геша все ще здіймалися ракети й осявали небо барвистим світлом. З «Цехового заїзду», до якого від Фойгтів було недалеко, лунав спів.

— Ого, як там весело! — мовив я.

Проте Ангеліка нічого не відповіла. Вона тримала мене під руку й дивилася просто себе. Я непомітно глянув на неї. В очах у неї знов були сльози.

Вдома я дістав собі з холодильника ще пляшку пива. Ангеліка мовчки сиділа коло мене на канапі, згорнувши руки на столі і втупившись у них очима.

Ми спали допізна. Карін не приходила додому, в мене стислося серце, коли я зайшов до її кімнати й побачив

несторкнуту постіль. Раптом я відчув позад себе Ангеліку. Вона сказала:

— Мабуть, тепер нам треба до такого звикати. Адже вона вже не дитина.

— Звичайно,— відповів я.

Ми пообідали без Карін. «Принаймні могла б зателефонувати»,— подумав я. Після обіду ми на годину лягли відпочити, а тоді вперше за багато часу знов вийшли разом погуляти. Ми подалися полем, перейшли мостом через автостраду, поминули Гольткампову садибу, а вертаючись, ненароком опинилися біля «Цехового заїзду».

— Hi, Карле, я туди не зайду,— сказала Ангеліка.

— Та зайдімо, коли вже сюди попали. Там дуже затишно, сама побачиш.

Але там виявилося зовсім не затишно.

Уже в дверях я помітив, що в залі повно п'яних, ніде було ступити. Тут були й постійні відвідувачі — Мерман з Вельбертом, інваліди,— але було й багато чоловіків з «чорного» боку нашої вулиці, яких я рідко бачив у «Цеховому заїзді».

Ангеліка була збентежена, я відчував це, вона не знала, як її поводитися. Ми знайшли ще місце біля прилавка, хтось підсунув Ангеліці ослінчика. Я відрекомендував її господареві.

— Давно вже пора було, Карле, привести сюди й дружину, не ховати її від нас.

Ангеліка замовила вина.

У пивниці стояв гамір. Я озирнувся навколо й похитав головою. Помітивши це, господар сказав:

— Вони сидять тут ще з вечора. Дехто встиг протверзитись і знов упитися.

Вітбройке і його двоє колег кивнули мені, підняли чарки й вигукнули:

— З Новим роком, Майвальде!

— Це твоя дружина? — спитав Вітбройке.

Я кивнув головою. Він цокнувся з Ангелікою, Ангеліка всміхнулася йому.

За великим дубовим столом у задньому кутку зали сиділо десятеро чоловіків. Декого з них я знав. Вони належали до католицької церковної ради. Видно було, що вони вже добре хильнули, всі намагалися перекричати один одного.

Ангеліка заспокоїлась, її вже наче не бентежила нарурена зала і п'яні. Вона сиділа на ослінчику, спершись

ліктями на прилавок, і зацікавлено озиралася навколо. Мені здавалося, що їй навіть було приємно.

Кілька гандболістів, що вночі приходили до Мартінового бару, хитаючись, з'явилися на порозі, привітали всіх з Новим роком і замовили шампанського.

Побачивши мене, один із них вигукнув:

— Глянь, Мартінів майбутній тесть теж тут! А он і теща! Агов, Майвальде, ану пригощай усіх! З тебе належить!

Шеллер, якого я аж тепер помітив, поплескав мене по плечі:

— Щиро вітаю, Карле, твоя дочка гарну золоту рибку витягла на берег, не прогавила!

— Нахаба! — прошепотіла Ангеліка.

— Не зважай на їхні балачки,— сказав я.— Вони нічого поганого не мають на думці, просто плещуть язиком.

— Все одно це підло,— стояла на своєму вона.

Господар і його дружина були дуже ласкаві, привіталися з нами за руку, поздоровили нас, господиня перекинулася словом з Ангелікою.

— Ну, Майвальде, що з тобою! Почастуєш ти нас нарешті чи ні? — крикнув той самий гандболіст.

Але не встиг я їм замовити пива, як Ангеліка вигукнула:

— Мало ви сьогодні вночі у Фойгтів напилися!

На хвилю в пивниці запала тиша. Ті, що стояли поблизу, витріщили очі на Ангеліку. Вона, мабуть, і сама злякалася своїх слів, бо дивилася на мене так, наче просила моєї допомоги.

— Ого! — вигукнув Мерман.— Он ти яка! Ну, то ти нам якраз до пари. Вперше зайдла до пивниці і вже верховодить! Оце по-нашому!

— Годі тобі, Мермане! — спробував я утихомирити його.— Вона ж не про тебе казала. І я також тебе не зачіпав.

— Твоя жінка, мабуть, думає, що може тут гнути кирпу, коли твоя дочка спіймала багатого торговця. Але ми такого не попустимо, так і втовкмач їй, не попустимо! Зрозуміло?

Господар також спробував утихомирити його, та Мерман лаявся далі, хоч я вже не розумів жодного його слова.

Я розлютився, підійшов до Мермана і скопив його за петельки:

— Яке твое свиняче діло? Я тебе не зачіпаю, не зачіпай і ти мене!

Мерман випручався і забелькотів:

— І листа теж не підписав... теж не підписав... он ти який... А потім твоя жінка ще й кирпу гне... Хочеш напустити в наш квартал турків... Що тобі взагалі тут треба, вимітайся звідси!

— Хвилинку, поки що я тут порядкую! — вигукнув господар.— Ця зала належить мені, а не тобі!

— Ет, ти теж такий самий,— втрутися Вельберт,— добре, що ми тепер знаємо...

Тієї миті хтось знадвору гримнув у двері, вони розчилися, і до пивниці зайшов Мартін, а за ним Карін і Гайді з своїм приятелем.

— Що тут сталося? — вигукнув Мартін.— Такий крик стойть, що чути в центрі міста.

Карін підійшла до матері.

— Він не підписав, не підписав...— забелькотів Мерман до Мартіна,— і закрався в твою родину...

— Ану стули пельку, нікчемний верхолаз! — крикнув Мартін і додав, звертаючись до Вельберта, що стояв поряд: — І тебе мені ще тут бракувало, шашелю нещасний, краще сплати свої борги, перше ніж роззявляти пашеку!

Один з п'яних, що сиділи за дубовим столом, гукнув:

— Ти, жлукто з пивом, нічого тут корчти з себе великого пана! Він відмовився дати свій підпис, хоче заселити наш район турками, а Бурмейстера просто вигнав за двері! Он який твій Майвальд!

Мартін усміхнувся чоловікові за дубовим столом. Я знов ту усмішку, а хто її не знов, то напевне подумав би тієї хвилини, що приязнішої людини за Мартіна в світі немає.

Кількома кроками, безцеремонно розштовхуючи всіх, хто траплявся йому на дорозі, Мартін підскочив до дубового столу, схопив якогось кухля і, усміхаючись, вихлюпнув пиво чоловікові в обличчя.

Потім, наче нічого й не сталося, підійшов до музично-го автомата, вкинув гроші й натиснув на кнопку. Господар ввімкнув гучномовець на повну потужність.

— Бачили? — гукнув Мартін своїм гандболістам.— Ось як це робиться!

Я вже не раз помічав, що Мартіна боялися всі, і старі,

й молоді, не знаю тільки, чого дужче: чи його фізичної сили, чи банкового рахунку і впливу його батька.

Гості розмовляли далі, наче взагалі нічого не сталося, жартували, а дехто навіть хвалив Мартіна за сміливість.

Карін — я бачив це — прикро вразила Мартінова по-ведінка, вона не підійшла до гандболістів, з якими стояв Мартін, хоч він кілька разів кликав її до себе. Вона вдавала, ніби жваво розмовляє з матір'ю. Гучна музика з автомата глушила кожне слово, доводилося кричати один до одного.

Я стояв коло Ангеліки й напружену міркував, що мені робити. Ангеліка не звертала на мене уваги й не квапила мене йти. Вона сиділа на ослінчику й розмовляла то з господинею, то з Карін. Я нічого не міг зрозуміти з її розмови, навіть коли затихла музика.

Мартін стояв серед своїх гандболістів, зухвало усміхався і озирався навколо, ніби чекав, щоб ще зачепив його, стояв, як переможець, що втішається своїм триумфом. Тієї миті він мені був огидний.

Я розрахувався й допоміг Ангеліці одягтися. Карін я сказав:

- Могла б хоч зателефонувати.
- Могла б,— відповіла вона.

Ми з Ангелікою пішли додому. Дорогою ні я, ні вона не промовили ні слова. Вдома ми ще трохи перекусили в кухні. Я спітав:

— У нас є ще пиво? Я можу вранці довше поспати, в мене друга зміна.

Вона принесла мені з льоху пива.

Третього січня, першого робочого дня в новому році, на міську ділянку біля автостради приїхали екскаватори, бульдозери та вантажні машини. Наступного дня вже були готові ями на фундамент майбутніх бараків, а ще через день навіть забетоновані.

Я кілька разів ходив на будівельний майданчик і все дивувався: як же тепер швидко все роблять тими машинами!

Я нетерпляче розгорнув свіжий номер нашої профспілкової газети, але не знайшов жодного рядка про події на нашему заводі. Я спітав Кольмана, чим це пояснити. Він сказав, що номер, мабуть, було вже схвалено до

друку, коли я виявив на заводі підслухувальний пристрій.

— Але можу тебе заспокоїти, Карле,— мовив він,— я знаю, що розмови ведуться на найвищому рівні. Отож не хвилюйся.

На заводі мені дали спокій, ні до кого не кликали й ні про що не розпитували.

Але саме це мене тривожило. За моєю спиною могли діятись речі, про які я нічого не знав. Кольман ще сказав:

— Карле, Грюнфельд вважає, що тут квапитись просто не випадає, це справа величезної ваги, все треба обмірювати, не можна перти навпростець.

Пристрій, який я колись запропонував дирекції, був готовий. На дошці вивісили підписане доктором Бушом оголошення, в якому говорилося, що моя раціоналіаторська пропозиція виявилась дуже вигідною і пристрій буде запроваджений на інших філіях. Адміністрація закликала всіх нас подавати раціоналіаторські пропозиції, кінець кінцем вони йдуть нам самим на користь, бо чим ширше здійснюється на заводі раціоналізація, тим легше працювати всім нам.

Шіндлер я весь час уникав, не зважувався глянути їй у вічі чи навіть позирнути в її бік.

У п'ятницю ввечері, коли я саме намірився йти до «Цехового заїзду», нашою вулицею промчала поліційна машина із ввімкнутою синьою блимавкою. Сусіди щось кричали і бігли в напрямку поля.

Я зацікавився, вийшов надвір і почув чийсь вигук:

— На будівельному майданчику щось сталося!

Але на маклеровій ділянці, що лежала навскіс від нас, начебто було тихо. Тоді я збагнув: той, хто кричав, видно, мав на увазі бараки.

Я побіг туди. Ще здалеку я побачив гурт схильованих людей.

На будівельний майданчик страшно було дивитися.

Екскаватор перекинuto, машину, що змішувала бетон, також, у вантажній машині вибито вітрову шибку, барабан погнуто, будка, в якій робітники складали свій інструмент і особисті речі, лежала навскіс у канаві, одяг та інструменти валялися навколо. Машини, падаючи, повибивали в не застиглу ще бетоні великі дірки.

Шеллер, що дістав підряд на будівництво бараків, бігав по майданчику і кричав поліцаям:

— Це організована акція! Це ті патлаті доклали рукі! Поліції пробували втихомирити його, та він в одногорлав:

— Хай-но я тільки спіймаю тих, хто це зробив, хай-но я тільки їх спіймаю... Я тепер збанкрутував... збанкрутував...

Начальник поліційного загону піднявся на фундамент, пильно оглянув спустошений майданчик і сказав Шеллерові:

— Ви, звичайно, маєте рацію, це організована акція, непомітно таке навряд чи можна зробити.

У пивниці тільки й мови було, що про будівельний майданчик. Гості вгадували, хто б то міг бути. Шеллер стояв коло прилавка і весь час торочив те саме:

— Вони подуріли... подуріли...

Інваліди, слухаючи його, кивали головами, але нічого не казали.

Мартін, що стояв сам коло фліпера, тільки глузливо усміхався. Він також не висловлював ніяких здогадів, хто б то міг бути. Ясно було одне: все це зробив не святий дух, а живі люди.

У понеділок три наші газети подали докладний звіт про те, що сталося. «Насильство — це, врешті, не засіб перешкодити здійсненню проекту, який схвалив муніципалітет,— писала одна з них.— Куди кращих наслідків можна досягти демократичним методом». Шеллер призначив тисячу марок нагороди для того, хто допоможе знайти винуватців. Прочитавши статтю в газеті, Карін зауважила:

— Не думаю, що в нашему районі хтось захоче заробити тисячу марок.

Увечері після зміни я прихопив із собою Франца, його машина вранці знов не завелася. Дорогою він сказав:

— Усе це дурниці, що вони понаписували в газетах. Якщо ти вб'єш когось, Карле, то це недемократичний метод, а якщо ти даси себе вбити, то демократичний. Розумієш?

— Якби все було так просто, Франце.

— Набагато простіше, ніж тобі здається.

Франц запросив мене зайти до нього.

Його дружина вийшла нам назустріч у бігуді. Двое дівчаток — більшій не було ще й шести років — гралися на підлозі в малюнки-загадки. Пахло свіжою капустою.

— Пообідаєш з нами? — спитав Франц. — Твоєї жінки немає ще вдома, а в нас вистачить і для тебе.

— Дякую, не турбуйся, моя жінка варить звечора, і мені треба лише підігріти.

— В підігрітій їжі немає смаку, тільки живіт набиваєш, — мовила його дружина і пов'язала голову хусткою.

Франц завів мене до вітальні й показав кольоровий телевізор.

— Ось він! Хоч що кажи, Карле, а колір — це таки колір.

— Тільки що коштує купу грошей,— відповів я.

У другій половині січня з Посертом, що вертався автостерною з Вуперталя в Дортмунд, сталась аварія. Машину винесло на узбіччя, і вона геть потрошилася. Сам Посерт убився на смерть.

Цистерна була вже порожня, без кисню, тому не вибухнула.

Посерт був членом виробничої ради. Франц автоматично посів його місце, бо стояв перший у резервному списку.

Я був задоволений, бо нарешті мав у виробничій раді справжнього однодумця.

І все-таки справи мої були препаскудні. Про папери вже майже ніхто не згадував. Мені здавалося, що декому вже навіть набридло про них слухати. Робітники просто уникали цієї теми, відмахувались, зразу ж заводили мову про інше і швидко тікали.

Дирекція також сиділа тихо, жодна газета нічого не написала про те, що в нас сталося, але найбільшою загадкою для мене була мовчанка профспілки.

Кольман, на якого я весь час напосідався, заспокоював мене:

— Карле, на все треба часу. Таку складну справу не можна розв'язувати наспіх. Сам знаєш, що так буде більше шкоди, ніж користі. Треба поочекати.

— Кольмане, ми не повинні замовчувати скандалу, нам треба його винести на люди, хай йому чорт, щоб усі знали, яке свинство робиться па підприємстві, що вдає з себе таке демократичне. Тут треба вже не кивати пальцем, а гримати кулаком по столі.

— Карле, керівництво в Ганновері нас не підведе.

— Дай боже,— мовив я.— Просто здуріти можна, Кольмане! Три тижні ми вже працюємо, наче нічого не сталося, наче все це звичайна річ. А як же буде далі? Не може ж усе так і лишитися!

Ми з Францом міркували, чи не можна якось спровокувати дирекцію на відверту розмову, але не знали, чим і як розв'язати язика Башеві і панам з Дюссельдорфа.

Коли я розповів Францові про свою розмову з Кольманом, він тільки й сказав:

— Повинні ж вони колись виповзти з своїх пір! Може, нам послати від імені виробничої ради формальний письмовий запит дирекції? На запит, врешті, вони мусять відповісти.

— Франце, Грюнфельд сувро попередив мене ѹ Кольмана, щоб ми ні в якому разі нічого не робили самі, сказав, що це справа лише профспілки. Ми пообіцяли ѹому слухатись.

— І що з того, що пообіцяли? Може, скажеш, що то профспілка домоглася, щоб у всіх філіях були зняті селектори? Робітники цього домоглися. Якби ми поклалися на профспілку, то ті апарати ѹ досі висіли б на стінах, бо ѹй треба спершу дошукатися, чи є такий параграф. Затими параграфами вона вже не бачить, про що йдеться, а йдеться про те, що ми повинні боронити свої права, а не про те, щоб підприємці зберегли свої.

— Франце, ти перебільшуєш і взагалі не маєш рації. Ти ж добре знаєш, що профспілка не має нрава втрутатися у внутрішні справи підприємства. А селектор — це і є його внутрішня справа.

— Отакої, Карле! Тепер і ти вже її захищаєш.

— Я її не захищаю, а лише кажу, що можна і чого не можна.

— Ні, Карле, ми повинні тільки так ставити питання: що для нас добре, а що погане. Поведінку своєї власної профспілки я вважаю поганою. Врешті, вона існує для нас, а не ми для неї. Навіщо ми платимо членські внески, хай юому чорт? Не починай мені ще ѹти забивати баки різними параграфами!

Ангеліка нарешті знов почала приходити додому вчасно. Передсвяткова метушня скінчилася. За вечерею — після довгої перерви вона знов насмажила риб'ячого філе — Ангеліка сказала:

— Який божевільний світ, Карле. Перед святами ми з ніг падали, а тепер сидимо й часом не знаємо, що нам робити. Який божевільний світ...

Раптом заревли сирени. Карін підскочила до вікна.

— Це пожежні машини! Вони їдуть у напрямку автостради. Мабуть, щось сталося. Тату, ходімо глянемо! Мерцій!

В кінці вулиці ми побачили пожежу.

— Це ж бараки, тату! — вигукнула Карін.

Ми поспішили до місця пожежі. Там уже стояло багато людей. Я зразу побачив, що дожежники нічого не вдють. Тільки вчора змонтовані дерев'яні бараки зайнлялися, мов солома. Поліція намагалася відтіснити натовп цікавих. Раптом біля мене опинився Мартін. Потираючи руки, він сказав:

— Гарна пожежка. Нарешті і в нашому районі сталося щось цікаве, Карле. Не сама тільки пивниця і фліпер. Гарна пожежка.

— Мартіне, ти збожеволів! — вигукнула Карін.

Та Мартін стояв, дивився на метушню поліції, потираючи руки і глузливо посміхався.

Коли бараки доторіли, юрба почала розходитись. Я вернувся додому сам, Карін поїхала з Мартіном у місто. Дорогою я зустрів Боргмана, він також ходив дивитися на пожежу. Він похитав головою і сказав якось пригнічено:

— Неприємна історія, пане Майвальде! Вони, мабуть, подуріли.

— Хто «вони», пане Боргмане? Ініціативна група? Боргман зупинився й перелякано глянув на мене.

Чогось такого я й побоювався, і все ж не міг повірити, що вони зважаться на це. Виходить, зважилися.

Коли я в понеділок перед шостою прийшов на завод, головна брама була зачинена. Біля входу юрмилося з десяток робітників. Побачивши мене, вони загукали:

— Глянь, Майвальде, яке свинство ті падлюки вчинили! А все через тебе! Якби ти не був такий упертий, то не знялося б цієї бучі. Що ти з себе корчиш!

— Йому аби проти всіх іти! — вигукнув Ранер поряд зі мною.

Я насилу проштовхався до входу і прочитав оголошення: керівництво концерну в Дюссельдорфі вважає себс

вимушеним не допускати до праці робітників дортмундського заводу доти, доки я, над ким тяжіє звинувачення у викраденні заводського майна, не поверну його назад. На територію заводу можуть заходити тільки шоferи, призначенні в аварійну службу, а крім того, голова виробничої ради і, звичайно, ті, хто зможе дати якісь відомості, де знаходяться вкрадені документи.

— Ось тобі маєш! — знов сказав Віллі Ранер.— Тепер шукай якоїсь ради, ти ж бо нас у цю халепу вплутав. Через твою вп'ertiaсть нам усім біда.

— Хай тобі чорт! Що ти з себе корчиш, Майвальде! — вигукнув Дерлам.

Мене злякали його слова.

— Погань! — крикнув хтось позад мене, я не візняв хто.

— Це беззаконня! — сказав Кольман, надбігши з двору до головної брами.— Це шантаж! Колективний шантаж! Люди, не давайте себе залякувати, будьте пильні, вони хочуть нас нацькувати один на одного!

Було холодно. Ми мерзли. Пекучий вітер налітав з Канального провулка просто на нашу браму.

— Якби в нас хоч горілка була,— сказав Ранер.

Територію заводу й досі освітлювало яскраве неонове світло, у порту чміхали баржі, гули пароплави, рипили крани, а десь на залізниці стукались буферами вагони.

Робітники, що йшли до пристані, спинялися й поглядали на нас, а деякі переходили вулицю й питали, чому брама засинена. Ранер докладно пояснював, що сталося, а потім додавав, що, врешті, на кожному заводі є свій твердолобий віслюк, який усіх змушує танцювати під свою дудку.

Вони вислухували його, кивали головою і йшли далі.

Я стояв перед брамою і не зінав, що мені тепер робити. Мої колеги позирали на мене не дуже приязно, декотрі навіть вороже.

— Якби в нас хоч горілка була,— знов сказав Ранер.

— Яка там горілка! — крикнув Дерлам.— Треба принести не горілку, а папери, бо нам не буде спокою. Гайда, Майвальде, по папери, вони ж у тебе! Чи ми повинні тут ноги повідморожувати через тебе? Що ти з себе корчиш?

Я й досі був як паралізований. Мені було страшно, бо я не зінав, що маю робити.

Протягом останніх днів я не раз пробував уявити собі, до чого ще вдастися дирекція, щоб натиснути на мене.

Я був трохи заспокоївся, бо їхній хід — звинувачення в крадіжці — явно не виправдав себе, вони не мали доказів, тільки здогади, і навіть якби вони знайшли в мене папери, то це ще далеко не доказ, їх мені міг хтось підсунути.

Але того, що вони оце зробили, звільнення з роботи цілого колективу, я не сподівався. Це був підступний хід: дирекція добре знала, що в нас, як і всюди, завжди знайдуться такі, що продадуть рідного батька, аби тільки їй догодити. Це був давній, випробуваний метод — роз'єднати нас, хай бояться не окремі робітники, а цілий колектив. До такого завжди вдавалися в минулому, і ця пастка була така хитра, що й далі знаходились люди, які в нейловилися.

Я стояв перед брамою, оточений своїми колегами, і мене посідав страх. Я боявся не керівництва заводу, а їх.

Треба було щось сказати.

Тим часом нас уже зібралися десятків з шість, ми юрмилися перед брамою, наче кожен хотів перший вскочити у двір, якщо вона відчиниться.

Я чекав слова. Чекав, поки сам здобудусь на слово, бо вони дивилися на мене так, наче я єдиний міг відчинити браму й усунути всі перешкоди.

Я звелів собі: «Порахуй до двадцяти і тоді скажи щось нарешті». Порахувавши до двадцяти, я знов дав собі слово: «Порахую до тридцяти, тоді скажу щось. Вони ж чекають». Але й після тридцяти я не розтулив рота. Надімою нависла вже небезпека, а я не міг нічого вдіяти.

Хай йому біс, готувшися до всього, тільки не до того, що потім стається, і ті нагорі чудово розуміють це, вони надто добре знають нас, а тому завжди мають перевагу над нами.

Я пошукував очима Кольмана. Він повинен щось зробити, він має найбільший авторитет, і хоч часом на нього й нарікають, а все ж таки йдуть за ним, прислухаються до його слів.

Та, може, Кольман такий самий безпорадний, як і я, як усі ми, бо від самої війни на нашому заводі жодного разу не було масового звільнення.

І тоді несподівано для самого себе я закричав:

— Послухайте, хлопці! Те, що вони з нами роблять, — величезне свинство, беззаконня, шантаж! Кольман казав уже вам. Ми не повинні цього їм дозволяти...

Але сталося те, чого я й боявся. На мене накинулися:

— Віддай папери! Не корч із себе господа бога, Май-

вальде! Ну! Ми змерзли... Хочемо нагрітися... Ну, гайда, чуєш! Що ти собі думаєш! Проти заводу сам не повоюєш...

Я знов спробував умовити, пояснити їм. Та вони горляли і притискали мене до брами. Я не мав іншого виходу і задки виліз па браму, на таку висоту, що мої ноги опинилися над їхніми головами. Обома руками я міцно вчепився в грата. І тоді страх мій минув. Я закричав на них:

— Ви тепер хочете скинути на мене вину фірми? Хочете, щоб я відповідав за те свинство, яке вона вчинила з нами? Хочете зробити з мене винного тільки тому, що я викрив їхнє свинство? Я не маю паперів! Мав лише дві справи, і ті віддав до профспілки. Он Кольман свідок. Хто шпигував за вами, я чи фірма? А коли я дав докази їхнього шпигування, то виявився ще й винним у всьому? Що ви за люди! Чи у вас уже й голови померзли?!

Видно, це була та мова, яку вони розуміли. Вони перестали горлати, а Франц, якого я раніше не помічав, підскочив до брами й вигукнув:

— Майвальд правду каже! Ми не повинні їм цього дозволяти! Якщо вони гадають, що можуть нас усіх звільнити, то лишається тільки одне: страйк!

Дедалі більше голосів озивалося за мене. Я висів на тратах, руки мої задубили.

Кілька робітників почали торсати браму. Я побачив по той бік вулиці якогось чоловіка з фотоапаратом, що знімав нас, кілька разів поспіль спалахнув бліц. Браму так торсалі, що я насилу тримався. Я хотів міцніше вчепитися в грата, але руки не слухались мене.

Вахтер вийшов із своєї будки й розгублено озирнувся, мабуть, не знат, що йому робити.

Раптом на подвір'ї з'явився Кюн. Віп, вимахуючи руками, поспішав до брами. Гамір вщух. Усі чекали. Кюн відімкнув браму. Вона розчахнулася, а я й далі висів на ній, вчепившись у грата. Смішне становище, якби не таке приkre.

Кольман і Кюн стояли один проти одного, а всі робітники — на вулиці за Кольманом.

— Що це має означати, пане Кюнє? — сказав Кольман. — Хто дав такий наказ? Це колективне звільнення з роботи!

— Пробачте, пане Кольмане, вийшла помилка. Звичайно, нікого не звільнено, і Майвальда також...

— Он як!.. Може, юрист у Дюссельдорфі пояснив керівництву фірми, що їй доведеться відповідати перед судом, якщо вона й далі вдаватиметься до такої практики?

— Я нічого не знаю,— мовив Кюн,— я щойно отримав наказ відімкнути браму.

Робітники перед брамою все ще не рушали з місця, я висів на гратах, Кольман з Кольманом і далі стояли один проти одного, в порту рипіли крані і чміхали баржі, вулицею гуляв крижаний вітер.

— Заходьте, люди! — вигукнув раптом Кольман.— Годі стояти! До роботи! Тільки спершу добре нагрітесь.

Всі ринули на подвір'я, дехто зразу до своїх машин, але більшість до їdalyni. Я поволі зліз із брами і останній зайшов на територію заводу. Проходячи повз вахтера, я обернувся до нього й спитав:

— А що б ти зробив, якби ми зірвали браму з завісів?
Він глянув на мене і сказав:

— Нічого. За п'ять хвилин кінчається моя зміна.

Протягом ранку я кілька разів пробував спіймати Кольмана, сказати йому, щоб він скликав термінове засідання виробничої ради: Але він або десь бігав, або провадив нескінчені телефонні розмови з головною виробникою радою в Дюссельдорфі.

Працюючи, я думав собі: хтось там наказує не відмикати брами, не впускати нікого на територію заводу, нацьковує на мене моїх же товаришів, а потім раптом приходить хтось інший, відмикає браму і заявляє, ніби це звичайнісінька річ: «Вийшла помилка».

Хай йому чорт, де ми живемо?

Незадовго перед обідньою перервою Кольман зайшов до мене в майстерню і сказав:

— Карле, тепер вони вже перебрали міру. Справу взяла в свої руки головна виробнича рада. Сьогодні вона скликає в Дюссельдорфі засідання разом з керівництвом профспілки. Я іду туди. Це винятковий випадок відверто-го шантажу.

Протягом дня до мене заходило багато робітників, мені здавалося, що їх мучило сумління, бо вони були збентежені й нерішучі. Я мовчкі кивав головою на їхні слова, а сам думав: «Що було б, коли б Кюн не відімкнув брами, і як би вони поводилися, коли б адміністрація вдалася до

якоїсій іншої погрози? Вони не хочуть нічим ризикувати навіть задля себе, а вже задля інших — і поготів, ризикувати теж треба навчитися. А ми не навчилися, профспілка вічно позбавляла нас такої нагоди, двадцять років переконувала нас, що хоче нам добра, тобто дбає про наш спокій». Я відчував, що за мною весь час спостерігають, і полагодив, не перепочиваючи, дві машини: змастив, поставив свічки, зачистив контакти, перевірив нахил коліс та шкворня, роботу гальмової системи, амортизаторів і коробки передач.

Я весь віддався своїй щоденній праці, яку міг би виконувати навіть у сні, бо головне в ній не очі, а руки. В моїй роботі не треба контролера, який би перевіряв її, казав, що в машині полагоджено, а що пі: досить тільки завести мотор, і зразу видно, де чого бракує. В кожній праці важить більше досвід, ніж знання.

Після зміни я ще зайшов до кімнати виробничої ради довідатись, чи немає чогось нового. Там був тільки циркуляр головної виробничої ради з Дюссельдорфа, в якому пропонувалося в березні ще раз порушити питання про підвищення дотації на Ідельнію. Колман, Ранер і Франц уже розписалися, що читали його.

Карін прийшла додому співаючи й кинулась мені на шию:

— Тату, першого березня я йду на роботу в інтернат для відсталих дітей у Лінденгорсті. Яка я рада! І так близько, туди можна добиратися навіть пішки.

— Отже, твоїй науці вже кінець, Карін?

— Де там, ще не скоро кінець, ще цілих два роки. Але тільки вечірні курси, двічі на тиждень, ти ж знаєш, спеціальні курси для вихователів фізично й розумово відсталих дітей. Я ж тобі колись уже пояснювала, фізкультура й... А де мати?

— Пішла щось купити. Зараз вернеться.

Я розповів Карін про те, що в нас сьогодні вранці сталося на заводі і як мене все це тривожить.

— Карін, я боюсь того, що на мене чекає,— сказав я.— Чого вони ще тільки не видумаютъ, щоб поквитатися зі мною.

— Тату, не будь страхопудом, ти викрів свинство і тепер мусиш витримати все до кінця. Колись твої колеги будуть тобі ще вдячні за це.

— Вдячні? Погано ти їх знаєш. Сьогодні вранці, коли всі обступили мене, я вже думав, що мені добре від них перешаде.

— Твої колеги? Тату, якщо тобі й перепаде, то хіба що від фірми. І не так легко це зробити, ти сам знаєш. Ти член виробничої ради і маєш за плечима більшу опору, ніж будь-хто інший. Та що там казати, ти маєш подвійну опору, бо в тебе дружина працює і заробляє гроші. Ти просто повинен більше вірити в самого себе. Часом мені здається, наче ти найдужче сам себе жалієш...

— І все ж таки я боюся, Карін, усе на мене звалилося. Знаєш, я не вчився провадити таку боротьбу.

— То вчись тепер, до біса!

— Добре тобі казати, всім добре казати, хто стойте перед брамою, а не за нею, вся твоя компанія так каже. Авжеж, вони в теорії всі підковані, та як дійде до практики, як доводиться самим підставляти лоба під чийсь удар, їхній розум де й дівається... Я хвора людина, Карін, і до путяцької роботи вже не придатний, мені сорок шість років, я вже геть виснажився, хто таке старе луб'я візьме?

— Ну годі, тату, знов починаєш себе розжалоблювати...

— Колись і в мене були якісь мрії. І що з них вийшло? Тепер добре вже, як мене не виженуть і я зможу заробляти свою тисячу марок на місяць.

— Такі фахівці, як ти, завжди потрібні, тебе всюди візьмуть з радістю...

— Певне, коли я дам розписку, що триматиму язика за зубами, навіть як дістану ноговою під зад. Такого фахівця вони ще візьмуть.

— Тату, ти завжди нападаєш на мою, як ти кажеш, компанію, але в одному вони мають рацію: коли запевняють, що наші робітники зовсім не прагнуть зірвати з себе намордник, який на них начепили...

— Як ти смієш так розмовляти з батьком? — обурено вигукнула Ангеліка, що тим часом вернулась з крамниці.

— Коли ж це правда,— заперечила Карін.

— Годі тобі,— сказав я,— все має зовсім інший вигляд для того, хто стойте на початку життя, і для того, хто стойте у кінці.

— Але ж ти стоїш не в кінці, а посередині. Не гнися, тату, дужче, ніж тебе хочуть зігнути.

Коли я другого ранку зайшов до роздягальні, Ранер подав мені «Вестфаліше рундшау».

— На почитай, в усіх трьох dortmundських газетах про це є,— сказав він і лішився стояти біля мене, наче я мав давати йому звіт або повернути борг.

У відділі місцевих новин я побачив велике фото. Мене сфотографовано в той час, коли я висів на брамі. Впізу була надрукована докладна інформація про події у фірмі «Масман». Під фото стояв підпис: «Призвідник: Карл Майвальд».

— Принаймні тепер люди знають, що в нас робиться! — вигукнув Фольмер.— Не будемо більше грatisя в піжмурки, тепер уже шило вилізо з мішка!

Із усього гурту перед брамою тільки мене було добре видно па знімку, мое прізвище надруковано під ним величими літерами і сказано, що я призвідник. Я сів на лаву перед своєю шафкою і прочитав заголовок статті: «Карл Майвальд викриває скандалну справу на заводах Масмана». Чим далі я читав, тим більший відчував страх.

Тільки-но я зайшов до майстерні й відкрив свій ящик з інструментом, як з'явився Кольман з «Вестдойче альгемайнє».

— Карле, прочитай останню сторінку у відділі місцевих новин. На кращий випадок ми опинилися в досить дурному становищі, бо виходить, наче ми все вибовкали, ти, або я, або хтось інший, хто про все знає. Грюнєфельдові тепер доведеться скрутно.

Я сів на ящик і почав читати: В статті не згадувалось тільки про те, що ми залізли до кабінету дирекції, а то про все було: про папери, про події напередодні різдва, про спробу колективного звільнення і про багато деталей, які міг знати тільки той, хто працює на заводі, та ще й такий, що мав безпосереднє відношення до справи, тобто я, Франц або Шіндлер. Отже, на заводі був інформатор.

Я нічого ні кому не казав. То хто ж? Франц? Ні, він такого не зробить. Сама адміністрація? Не може бути, не захоче ж вона сама себе викривати. Шіндлер? Ця теж не буде відпилювати гілку, на якій сидить. То хто ж? В одній газеті було навіть написано, що дирекція звинувачувала мене в крадіжці заводського майна, але не пояснено, що йшлося про папери. Хто міг так докладно поінформувати пресу? Кому це було вигідно, кому хотілося обминути

чи випередити профспілкову пресу й підкинути інформацію буржуазній пресі?

Коли я дочитав до кінця, мені стало ясно: збоку кожному здаватиметься, що тільки одна людина могла так докладно поінформувати пресу, а саме: я!

Я злякався. Як я зможу довести, що інформатор — не я, і насамперед довести своїй власній профспілці, яка зобов'язала мене мовчати й нічого не робити на власний розсуд?

Тепер дещо зроблено, і вина падає на мене, і я не можу її зняти з себе, бо як член виробничої ради законом зобов'язаний дбати про лад на виробництві. А ця стаття матиме якраз протилежні наслідки, вона збурить громадськість і колектив заводу. Неприємне становище. Я сидів і міркував, як мені вибралася з цієї халепи. Ніхто мені не повірить, не повірять і мої власні товариши та працівники нашої профспілки, що можуть пришити мені тепер які завгодно мотиви.

Хтось хотів або нашкодити мені цією публікацією, або допомогти. Але якщо цей хтось хотів допомогти, то він зробив мені ведмежу послугу.

Мені хотілося поговорити з Францом, та він поїхав до Кельна, отже, повернеться тільки десь після обіду.

Я бачив крізь брудну шибку, як Кольман кілька разів перебігав подвір'ям, наче сьогодні мав якісь особливо на гальні справи.

О пів на дванадцяту робітник з двору приніс мені записку: «Після зміни зайди до мене. Важлива справа. К.»

Знов страх, знов непевність.

— Сідай, Карле,— сказав Кольман.— Мабуть, через ці статті в газетах щось закрутилося, і найперше в Дюссельдорфі... Це ти поінформував газети?

— Ні, я їх не інформував.

— Якщо не ти, то хто ж? — запитав Кольман.— Немає сумніву, що газети поінформував хтось із заводу і такий, що знає всі подробиці краще за мене. Це напевно. Але хто? Хто, Карле?.. Я тобі вірю. Та від цього нам обоим дуже мало користі. Важливо, що думають наші люди в профспілці, а вони тепер, мабуть, думають, що це ти, і що ти їх вирішив пошити в дурні, бо в наших газетах ще нічого не з'явилося.

— Мені байдуже, що вони думають. Що мені робити?

— Ось тут, Карле, я приготував листа до нашої окружної ради. Ти заявляєш під присягою, що не маєш ніякого стосунку до тих статей у газетах. Підпишися.

— Це ж ідотизм, Кольман! Спершу мені доводилось боронитися від дирекції, хоч на моєму боці було право, а тепер мені треба боронитися від своєї ж профспілки, хоч я знов-таки не маю ніякого стосунку до тих статей. Скажи мені, будь ласка, тобі це не здається трохи смішним?

— Що мені здається чи не здається, не має тепер піjakого значення. Підписуйся.

Я прочитав листа й підписав його.

— А тепер що?

— Почекаємо. Я йду до Грюнфельда. Не дуже присна справа, Карле, але ми вже якось її залагодимо.

Я ще трохи посидів, гортаючи справи за день, які мені дав Кольман. Там не було нічого важливого, звичайна писанина.

Я ще раз сказав:

— Коли добре подумати, Кольмане, то це просто комедія. Ми мусимо боронитися тепер від своєї власної організації, он до чого дійшло. Мусимо виправдуватись перед нею. Якби наша профспілка була щось надрукувала в газеті, то не сталося б цієї колотнечі.

Я поїхав додому.

Ангеліка поклала газету на кухонному столі, звідти дивилася на мене моя фотографія.

— Ми йдемо вгору,— сказала вона сміючись.— Наши портрети вже в газетах друкують на повний зріст. А що далі буде?

— Ангеліко... прошу тебе...

— Мій завідувач відділу вранці прибіг до мене з газетою і тицьнув мені її під ніс. Він же добре тебе знає, ти колись завжди привозив нам кисень. Він сказав, що ти на цьому ділі обпечеш собі пальці, бо вони тебе ж змусять тягати каштани з жару...

— Хай твій начальник пхає носа у свої власні горщики.

— Через тебе усі тепер плещуть язиками про нас,— мовила Ангеліка.

Вона вже не сміялася.

— Хай собі плещуть, Ангеліко, я ж нікого не вбив.

Вона насмажила мені картоплі з яйцями і шпинатом. Поки я їв, то ще раз перечитав газету.

— Не знаю, чому так виходить, Карле, але про те, що ти робиш, я дізнаюся або з газет, або від чужих людей... Чого ти мені нічого не кажеш?.. Ну, я йду в пральню, у мене ціла купа білизни, якщо я тобі буду потрібна, то гукнеш мене.

Я сидів коло столу і длубався в тарілці. Істи мені по хотілося, я знов і знов перечитував статтю в газеті, майже вивчив її напам'ять. Перед моїми очима зринали обличчя всіх тих людей, які могли дати інформацію в пресу: Шінделер, Кольмана, Ранера, Дерлама і Фольмера. Та я ні на кому не міг зупинитися, нікому з них не було ніякої користі ані помагати мені, ані шкодити. Вони самі були вплутані в цю справу. То хто ж?

Я виглянув у вікно з вітальні. Боргман у себе перед дверима розмовляв з адвокатом Польмюллером.

Карін прийшла додому весела. Ще в коридорі вона вигукнула:

— Ото втнули штуку! Ох і втнули!

— Яку штуку? — спитав я.

Вона сіла навпроти мене до кухонного столу, взяла собі захололої вже картоплі, відгорнувши шпинат, і почала розповідати.

Сьогодні вранці в ратуші відбулося засідання муніципалітету. На ньому мали остаточно вирішити, чи до змагань на першість світу з футболу 1974 року будувати новий стадіон, чи ні. З передбачених кошторисом двадцять чотирьох мільйонів марок муніципалітет мав внести вісім мільйонів, отже, йшлося про затвердження тих восьми мільйонів.

На переповнених балконах для слухачів сиділо понад дві сотні студентів педагогічного й політехнічного інститутів, виховательок дитячих садків і вчителів. Студенти педагогічного інституту діяли за опрацьованим заздалегідь планом: поки обер-бургомістр відкривав засідання, балкони ще мовчали, та коли на трибуну піднявся представник соціал-демократичної фракції і почав доводити потребу в новому стадіоні, студенти хором закричали: «Дитсадки! Дитсадки! Дитсадки!» Обер-бургомістр заклапав у дзвоник і пригрозив, що накаже звільнити залу. Сталотихо, поки слово не взяв представник християнсько-демократичної фракції. Балкон знов закричав хором: «Дитсадки! Дитсадки! Дитсадки!» Обер-бургомістр знову

пригрозив повиганяти всіх з балконів, студенти знов замовкли, та коли на трибуну піднявся представник фракції вільних демократів — той самий, що перед цим в інтерв'ю для газети гостро засуджував таке розтринькування громадських коштів, — і теж почав говорити про потребу в новому стадіоні, слухачі на балконах перестали вже зважати на обер-бургомістрів дзвоник. Вони кричали хором: «Геть до біса стадіони, нам бракує дитсадків!» Обер-бургомістр перервав засідання, викликав поліцію, і півсотні поліцай більш як годину звільняли балкони, бо майже всіх, хто там сидів, довелося виносити на руках. Перед ратушою студенти разом з тими, хто не дістав пеперустки на засідання, знов почали кричати: «Замість дитячі садки будувати, гроші розтринькують депутати!»

— Otto було весело, тату! Якби ти був глянув на наших депутатів! Я зроду не бачила стільки дурних облич разом. Якби всі три фракції хтось запхав в один мішок і почав молотити, то щоразу влучав би в того, що треба.

Ми помили разом посуд. Коли Карін пішла в пральню допомогти матері, я вийшов трохи прогулятися.

«Вічно та Ангеліка пере», — думав я. І раптом я усвідомив, що протягом двадцяти років подружнього життя я, власне, завжди бачив свою дружину тільки за роботою, завжди заклопотаною, завжди на ногах, завжди в поспіху. Ми майже ніколи й не бували разом. Завжди турбота про завтрашній день переважала задоволення досягнутим. І що ж ми досягли? Може, після двадцяти років треба було б розлучатися... Але все це химери. Мій батько завжди казав мені: «Кожен вік має свій чар». Але що кожен вік має і свої муки, він ніколи не казав.

Мені ставало моторошно від думки, що я в шістдесят років тинятимусь так, як Вітбройке і його товариші, заважаючи і собі, і іншим, не знаючи, на що згаяти час.

Коли я вернувся з прогулянки, то застав у вітальні старого Гольцмана. Він приніс мені листа. Гольцман був у нас на заводі кур'єром.

— Розпишися, Карле, що отримав листа.

Він пішов. Ангеліка очікувально дивилася на мене. Карін стояла й заглядала мені через плече, поки я читав листа.

Це було повідомлення про моє звільнення з роботи.

В листі писалося: я, як член виробничої ради, порушив закон, поінформував пресу про внутрішній конфлікт на заводі і таким чином виніс його на люди. Це тяжке

порушення виробничої дисципліни, дбати про яку я зобов'язався, коли мене обирали до виробничої ради. Підпис голови виробничої ради в цьому випадку непотрібний. Трудова книжка й належна зарплата будуть мені найближчими днями переслані поштою. Заходити на територію заводу від сьогоднішнього дня мені заборонено, а якщо я порушу цю заборону, мене виправадять звідти силоміць.

Я опустився на стілець, не зводячи очей з листа. Ка-рін вихопила його в мене з рук.

— Мерзотники,— тихо сказав я.

Ангеліка побігла до кухні, принесла пляшку пива, сама відкоркувала її і сказала:

— Випий, Карле, швидше заспокоїшся.

Я взяв пляшку, глянув на Ангеліку, і хоч мені було не до сміху, а все ж таки усміхнувся, коли вона додала:

— Якось буде, я ж працюю. Але ти не здавайся... Піди до Польмюллера, адвокат завжди найкраще знає, що можна зробити.

— Я цього так не залишу, піду в трудовий арбітраж,— насилу сказав я.— Не мають вони права на підставі самої лише підозри викидати людей на вулицю... В якій ми державі живемо? Хай не думають, ніби можуть робити з нами, що хочуть, тільки тому, що вони дужчі.

Карін кинула листа на стіл і спітала:

— А чому вони дужчі?

— Яка ти завжди розумна! Мають гроші, тому їх дужчі.

— Hi,— заперечила вона,— вони тому дужчі, що ви не одностайні, зрозумій же парешті!.. Тому, що кожен із вас так поводиться, наче з ним самим нічого не може статися, лише з кимось іншим, а якщо вже станеться, то ви ще й скажете: «Сам, дурень, винен». Отак, тату, і не інакше.

Вахтер заступив мені дорогу.

— Карле, я не можу пустити тебе на територію заводу. Мені так наказано. Ти повинен зрозуміти мене, Карле. Я тільки виконую свій обов'язок. Ти ж розумієш.

— І що ти зробиш, коли я все-таки зайду, отак просто її зайду? — спитав я.

— Тоді мені доведеться заявити, що ти зайшов.

- Ну, то заявляй. Я заходжу.
- Карле, ти не маєш права! — схвильовано вигукнув вахтер.

Я поминув його й подався до майстерні. На дощі висіла копія листа про мое звільнення. Хтось олівцем дописав унизу: «Хто викриває свинство, того виганяють, а хто робить свинство, тому платять гроші».

Було рівно пів на сьому. Я вийшов з дому ще о пів на шосту і з Канального провулка спостерігав, що діятиметься коло заводської брами. Нічого незвичайного я не побачив, робітники, як завжди, заходили на територію заводу і кожен простував до місця своєї праці.

У майстерні я сів на пристрій для заміни шин, який сам сконструював. Я чекав: має ж щось статися, не може бути, щоб мене так і лишили тут, не заговорили про мою присутність на заводі. Хто ж прийде виганяти мене? Мої колеги? Чи директор покличе поліцію і накаже мене вивести? Я знов такий випадок, сам колись бачив, як одного звільненого, що все ж таки наважився зайти на завод, його ж власні колеги силоміць випровадили за браму.

Перший прийшов до майстерні Франц. Він вражено витріщився на мене, потім засміявся:

— Карле, це ти чи не ти? Як ти сюди втрапив?

— Через браму, звичайно, а як же?

— Слухай, Карле, коли ми з Кольманом довідалися вчора вечерею про твоє звільнення, то зразу щось організували. Ти здивуєшся.

— Організували? — перепитав я.

Франц радісно потер руки.

— Страйвай, зараз я приведу Кольмана. Скажу тобі тільки, що у фірмі «Масман» такого ще не було.

— Що ви надумали? Кажи!

— Постривай! — вигукнув Франц, вибіг з майстерні і вернувся через кілька хвилин такий самий веселий.

Трохи згодом зайшов Кольман. Він був поважний, нахмурений, як завжди.

— Я вже хотів послати по тебе додому,— сказав він.— Добре, що ти тут. Ми замкнули браму, жоден шофер не може вийти в рейс. Та я жоден не хоче виїздити. Всі лишилися, зібралися в їдалальні. Я звелів, щоб ніхто не ставав до роботи, поки ми на зборах не ухвалимо постанови.

— Яку постанову, Кольмане? — спітав я.

Що вони там надумали за моєю спиною?

— Не розпитуй, ходімо з нами,— мовив Кольман і за руку повів мене через двір до їdalyni.

Я здивувався. Вони справді всі були там, вся перша й друга зміна, і навіть нічна зміна не роз'їхалась додому.

Мене зустріли вигуками.

«Хто організував ці збори? — міркував я.— Кому таке спало на думку? Яку постанову вони хочуть ухвалити?»

Кольман посадив мене на стілець і, коли запала тиша, промовив:

— Колеги, ви знаєте, чого ми тут зібралися. Ви читали на дощі оголошення про звільнення з роботи Майвальда. Карл Майвальд викрив свинство, яке робилось на заводі, і за те його виганяють. Я говорив з Грюнфельдом. Профспілка сьогодні ж подає його справу в трудовий арбітраж на невідкладний розгляд. Але ми не можемо чекати, поки арбітраж ухвалить постанову. Це може тривати й чотири тижні, ми повинні щось зробити.

— Хай Майвальд щось скаже! — вигукнув хтось.

Кольман нерішуче глянув на мене й тихо спитав:

— Скажеш щось? Чи мені далі говорити?..

Я підвівсь і аж сам здивувався з себе: я рідко коли бував такий спокійний, як тепер.

— Насамперед скажу одне, колеги: я не інформував газет. І не знаю, хто їх міг поінформувати. Кольман каже, що ми повинні щось зробити, а не терпіти все це, і я можу тільки підтримати його. Я теж такої думки: ми повинні щось зробити. Але що? Мабуть, ми можемо зробити тільки одне: оголосити страйк!

В їdalyni було тихо. Я сам злякався слова «страйк», що так легко зірвалося з моїх уст. Я подумав: «Тепер вони висміють тебе, вони завжди сміються, коли чують слово «страйк», особливо, коли страйк оголошує не профспілка, вони сміються з цього слова, як з доброго жарту». В їdalyni все ще було тихо.

Та вони не засміялися, вони ніби заніміли.

— Страйкувати? Через тебе? — вигукнув Ранер.— Ти надто високої думки про себе! Ото велика цяця!

Тепер дехто засміявся, але більшість затюкали Ранера.

Кольман, що сидів поряд зі мною, пітніючи і раз по раз витираючи лоба, схопився з місця, замахав руками й крикнув:

— Майвальд правду каже! Нам лишається тільки страйкувати! Доти страйкувати, доки Майвальда не поновлять на роботі!

Голос його зривався з хвилювання.

— Тоді можна зразу подавати заяву на пенсію, ми якраз дострайкуємося до того часу,— вигукнув Ранер.

— Хто за страйк? — сказав я.

Робітники почали підіймати руки, хто рішуче, хто вагаючись. Приблизно половина проголосувала за страйк.

Я був розчарований. Я чекав більшого.

Тоді Кольман, так само вимахуючи руками, вибіг з-за столу на середину кімнати і, хоч усі сиділи мовчки, вигукнув:

— Тихо! Тихо!

Я ще ніколи не бачив його таким схвильзованим.

— Невже так важко хоч раз заступитися за свого колегу? Хай вам чорт! Зрозумійте ж нарешті своїми курячими мозками; те, що сьогодні сталося з Майвальдом, завтра може статися з кожним! Від цього ніхто не застрахований, ніхто! Отже, ми страйкуємо доти, доки наказ про негайне звільнення Майвальда не буде скасований. Хто проти страйку?

Все-таки десять чоловік було проти.

Кольман вернувся до столу, сів і похитав головою:

— Ніколи вони, Карле, цього не зрозуміють... ніколи не зрозуміють...

— Нащо ці балачки! Відпускай нас! Майвальд забагато про себе думає! — знов вигукнув Ранер.

— Ох і тип же цей Ранер! — шепнув мені Франц.— Не розумію, що воно за чоловік.

— Кинь,— сказав я Кольманові.— Коли хоч один каламутитиме воду, все це буде ні до чого.

Кольман важко піднявся, зітхнув і спокійно, повільно мовив:

— Гарні ж ви товариши. Раз попросили у вас допомоги... Якби ви мали стільки в гамапці, як у голові, то давно пішли б з торбами. А тобі, Ранере, менше, ніж будь-кому, годилося б тут пащекувати. Як ти колись два роки хворів, то ми скидалися для тебе на заводі, більше як дві тисячі марок зібрали, щоб ти якось перебув скрутку. Виходить, ти теж тоді про себе забагато думав?.. А ще й член виробничої ради!

— Страйкувати не те саме, що збирати для когось гроші! — огризнувся Ранер.— Адже це самовільний страйк.

— Слухай, Ранере, поміжкуй-но сам. Ідеться тільки про одне: треба показати їм, що з людиною не можна так поводитись, як їм забагнетися. Зрозумій же нарешті, хай тобі чорт! Ідеться не про Майвальда, а саме про це!

Я ще ніколи не чув, щоб Кольман так говорив. А балакали, що він годить вищим і штурхає нижчих.

— Отже, ще раз: вирішуйте...

— А як профспілка не підтримає нас, що тоді? — спітав Фольмер.

Знов сталотихо.

— Підтримає. Покладися на мое слово,— сказав Кольман спокійно і впевнено.— Отже, ще раз: хто проти страйку?

Лише Ранер підняв руку.

Залунали оплески. Дехто накинувся на Ранера з лайкою.

Кольман лише зневажливо махнув рукою в його бік.

— Чергові шофери хай тепер їдуть, але тільки по два рейси до лікарень, більше нікуди, жодного рейсу. Зрозуміло?

Четверо шоферів вийшли з їдалньї.

— Увага, колеги. Хай тепер кожен іде на своє робоче місце: до майстерні, на склад, до гаражів, на пристань і до машин. Сидіть там на своїх місцях і ані пальцем не кивайте. Я знаю, дуже важко нічого не робити, але так треба. Троє чоловік підуть зі мною, візьмуть гасла, що їх ми написали вночі, і стануть з ними біля брами як перший страйковий пікет. Мені ще треба скласти графік, як ми будемо змінювати один одного. Хто з вас тепло вдягнений?.. Карле, ти тепер їдь додому, тебе нам тут більше не треба.

Франц зголосився йти в пікет, а за ним Дерлам і Фольмер.

— Карле, лиши мені свою куртку, вона тепліша за мою,— сказав Франц.

Було вже чверть на восьму, а жодна машина не вийшла з двору. Вони були вистроєні в одну лінію, шофери сиділи за кермом, перед головною брамою стояв пікет, і на всій території заводу було тихо, як на цвинтарі.

Коли о пів на восьму прийшли перші службовці, вони вражено спинилися, прочитали гасла, поговорили з Фран-

пом, Дерламом і Фольмером, які тримали ті гасла, а тоді пішли до своїх контор, наче все це взагалі їх не цікавило. «А чого іншого від них можна сподіватися», — подумав я.

Проте я не поїхав додому, я б там не витримав. Я сидів у своїй машині й дивився, що робиться коло брами. За дві години я так змерз, що вже не відчував ніг, і побіг нагрітися до найближчої їdalyni в гавані. Я купив там смаженої картоплі в пакуночках і відніс її Францові, Фольмерові й Дерламові до брами.

— Краще б приніс пляшку горілки, — мовив Дерлам. — Хоч би нагрілися.

— Кольман як пішов до директорського кабінету, то й досі не вийшов, — сказав Франц. — Там йому тяжко доведеться, але він не відступиться, в такій справі на нього можна покластися.

Об одинадцятій я нарешті поїхав додому.

Я помив посуд, вичистив пилососом квартиру, пішов у підваль, зняв з мотузки суху білизну і склав її в целофанову торбу. Потім зварив собі кави й сів у вітальні до столу.

Газета, яка вранці завжди приходить так пізно, що я її читаю аж увечері, коли повернуся з роботи, лежала на столі, і я зразу побачив знімок на першій сторінці. Поліція виносила з ратуші демонстрантів.

Карін легко було відізнати. Четверо поліцайв несли її сходами за руки й за ноги. Коротка сукня закотилася. Прочитавши статтю, я розсердився — газета радісно вітала одноголосну ухвалу муніципалітету виділити вісім мільйонів на будівництво стадіону.

Я все дивився на фото і згадував слова Ангеліки: «Ми йдемо вгору. Наші портрети вже в газетах друкують».

Я сидів у вітальні, пив каву й чекав. Ніхто не телефонував. Я підійшов до вікна й виглянув надвір. Порожня квартира — ніби в'язниця. На вулиці перед нашим будинком діти гралися в класи, накресливши квадрати рудою крейдою. Діти були тепло вдягнені. Стояв холод, але снігу не було.

— Треба щось робити, — сказав я сам до себе. — Я сиджу вдома в теплій кімнаті, а мої колеги страйкують задля мене й мерзнуть перед брамою.

Мене знов охопив страх, я спитав себе: що буде, коли профспілка не підтримає страйку? Тоді він вважатиметься самовільним. Що ж ми робитимемо далі? В нас немає досвіду виступів, не дозволених законом.

Я думав: чи я б теж відразу проголосував за страйк, якби йшлося про когось іншого? Я розумів усіх — і тих, хто зовсім не голосував, і тих, хто підняв руку після довгого вагання. Тут ішлося не про якісь там забаганки, а про те, що вони могли лишитися без шматка хліба. Аби хоч Карін була вдома, її розумування часом мене сердили, але все ж таки здебільшого вона мала рацію.

О другій задзвонив телефон. Це був Кольман. Він закричав у трубку:

— Карле, дирекція вперлася і стоїть на своєму. Лишайся після обіду вдома. Телефоном я не можу всього докладно розповісти. Одне скажу, якщо це тебе заспокоїть: першу половину дня всі трималися добре. Ніхто не злякався, навіть ніхто не бурчав.

Десь далеко пахкала баржа.

О четвертій нарешті з'явилася Карін. Ангеліка прийшла через півгодини, вона зраділа, побачивши, що помешкання прибране. Я ще не розповів їй про страйк. Карін розмовляла по телефону з Мартіном, що й досі був у Мюнхені. Ангеліка готувала обід і час від часу виглядала в коридор, але Карін на те не зважала.

— Ти сьогодні не підеш до пивниці? — спитала Ангеліка.

— Може, згодом, — сказав я. — Я чекаю гостей.

— Так? А в мене нічим їх пригостити.

— Не турбуйся, це свої — Кольман, а може, ще Франц.

— Щось сталося? — спитала вона і тривожно глянула на мене.

— Почекай, поки прийде Кольман, і про все довідаєшся, я не хочу двічі те саме розповідати.

Карін і далі сиділа на телефоні. «Скільки така розмова коштуватиме? — думав я. — Вдень телефонувати до Мюнхена! Могла б попросити Мартіна, щоб він сам їй зателефонував, у нього більше грошей, ніж у нас».

Я стояв коло вікна й чекав. Уже сутеніло, коли Кольманова машина зупинилась перед нашим будинком. З Кольманом були Франц і Ранер. «А що Ранерові тут треба? — подумав я. — Невже знов якась халепа сталася?» Ранер почав мені раптом здаватися вісником нещастя,

— Дирекція погрожує всіх позвільнити з роботи! — вигукнув Кольман ще на порозі.

Я запросив їх до вітальні. Ангеліка стояла коло мене, Карін сперлася на одвірок. Вона поклала трубку, коли подзвонили в двері.

— Я дві години вів переговори з Кюном і Бошем. Вони були дуже ввічливі, але заявили, що мають вказівки з Дюссельдорфа. Говорити з ними марна річ: сміються тобі в вічі, а потім кажуть, що їм дуже шкода, але інакше вони не можуть.

— І що ви думаете робити? — спитав я. Мені було страшно почути його відповідь.

— А що ж,— відповів замість нього Ранер.— Ми стрajкуємо далі, як і ухвалили сьогодні вранці, аж поки тебе не поновлять на роботі. Тепер ми вже не відступимось.

«Що він за людина? — подумав я.— Як можна так швидко міняти свою думку? Щось тут не те».

— Карле, ти й далі член нашої виробничої ради,— мовив Кольман.— Ось тобі протокол нашого сьогоднішнього засідання... Грюнєфельд подав до трудового арбітражу на негайний розгляд справу про твоє звільнення. Але ми однаково стрajкуємо далі. Твоє звільнення без попередження — це юридичне питання, а наш стрajк — це випробування нашої сили, сказав Грюнєфельд... Ім доведеться швидше поступитися, ніж вони собі думають. Де вони за один день знайдуть кваліфікованих шоферів з правом на перевезення небезпечного вантажу? Не так це просто, ми маємо перевагу... Сьогодні опівдні ми скликали в ідальні ще одні збори, і колектив одноголосно висловився за продовження стрajку... Одноголосно... Служbowці, звичайно, не приєдналися до нас, як і зранку.

— Вважають, що вони нам не рівня,— докинув Франц.

— Йолопи, вони ж такі самі попихачі, як і ми,— мовив Ранер.

Коли вони пішли, Карін спитала:

— Тату, чи я правильно зрозуміла? Через тебе стрajкує весь колектив? Щось нечуване... Бувають же дива і в наш час!

— Вони стрajкують, щоб мене поновили на роботі,— сердито сказав я.

Глузливий тон Карін часом мене розлючував. Хай тільки скінчить свою науку й піде працювати, тоді сама

побачить, що стояти збоку то одне, а самому варитися в тому казані — зовсім інше.

Я подався до «Цехового заїзду». Дорогою я постояв біля майданчика, де будували бараки. Тут тепер цілу ніч горіли неонові лампи. Коло фундаменту лежали нові блоки, мішки з скловатою, сувої толю. В будці мерехтіло блакитне світло телевізора.

В «Цеховому заїзді» було майже порожньо. Коло прілавка стояло троє інвалідів, Шеллер розмовляв з кимось незнайомим про погоду і про те, чи не ризиковано зараз заливати бетонні перекриття.

Вітбройке спитав мене:

— Карле, то не твою дочку сфотографували в газету?
— Ти про що?

— Певне, що то вона, я зразу впізнав її, навіть без окулярів.

— А якщо впізнав, то нащо питаети?

Говорив весь час Вітбройке, його товариші лише притакували йому.

— Майвальди тепер прославилися. Щодня про них є щось у газеті. Скоро нам доведеться викати Карлові, а то він з нами не схоче й балакати,— знов озвався Вітбройке.

— Щось сьогодні порожньо,— сказав я господареві.

— Немає в людей грошей. Різдво минуло, Новий рік минув, і не диво, що кожен гріш став дорожчий.

У пивниці було нудно, інваліди мені набридли. Я ще трохи посидів, тоді пішов до Фойгтів, сам не знаю чому. Може, хотів побачити, чи папери ще на місці. Хоч я й не зінав, де їх Мартін сховав.

Відчинила мені Гайді. Старий Фойгт сидів у вітальні над рахунками.

— А, Карл... молодець, що часом заглядаєш... Не дуже Мартінові буде весело, коли він побачить фотографію своєї нареченої в газеті... Добре, що він у Мюнхені... Вип'еш чарку горілки? Ти прийшов пішки?

— Так, пішки,— відповів я,— чарку мені таки налий.

Я сів у крісло коло письмового столу. Фойгт дістав пляшку й налив мені чарку, але сам не випив. Він гортав далі свої рахунки. Я, видно, не заважав йому.

— Твою дочку, звичайно, можна зрозуміти, адже вона хоче стати вихователькою дитячого садка, хоч і не конче зразу воювати з поліцією. Але щодо стадіону, Карле, то на цю справу можна всяк дивитися...

— Ти на ньому заробиш? — запитав я.

— О господи, що я там зароблю! На тих кількох сотнях літрів не розбагатісши... Якщо я взагалі дістану ліцензію, це ще справа непевна.

— Кажуть, що пиво знов подорожчає? — спитав я.

— А хоч і подорожчає, то, думаеш, через це його менше питимуть? Я ще такого не бачив, навіть більше п'ють. — Він запитливо глянув на мене поверх окулярів.

За хвилю, підвівши голову від своїх рахунків, він запитав:

— Скажи, ти не здогадуєшся, хто міг підпалити бараки?

— Ні, не здогадуюсь... А ти мені скажи інше, Фрідріху: ти також підписав заяву ініціативної групи?

— Я? Що я — здурів? Та ж для мене триста турків — чистий прибуток, триста літрів пива на тиждень, якщо не більше.

— А Мартін підписав?

— Мартін?.. Чому ти питаеш? Він, бачиш, підписув все, що йому підсунуть. Що вдієш, він і досі дитина, але, може, твоя Карін зробить з нього чоловіка.

Я пішов назад польовою дорогою, повз Гольткампову садибу, потім мостом через автостраду і зустрів Боргмана, що вивів гуляти свого собаку.

— Сьогодні знов тягне з коксуваального заводу, просто нема чим дихати, — сказав він.

— Так, — мовив я, — смердить тухлими яйцями.

Хоч би швидше вітер змінився, стало б легше. І шахта сьогодні вночі, мабуть, знов чистила димарі, бо вранці скрізь на палець лежало вугільного пороху.

— Так, мені вранці теж довелося щіткою змітати з машини порох, — відповів я. — Чимало його нападало.

Коли я прийшов додому, Ангеліка сиділа перед телевізором і дивилася детектив.

— Хочеш їсти? — спитала вона, не оцираючись на мене.

Я відмовився.

— Але ж, Карле, треба щось їсти, ти сьогодні взагалі ще майже не їв.

— Я не голодний... Я був у Фойгтів.

Вона здивовано глянула на мене.

— Чого?.. Щось сталося? З Мартіном? Чи з Карін?

— Ні. Я зайшов просто так, без ніякої причини. Сам не знаю чого.

— Як воно далі буде, Карле?

— Якось буде,— відповів я.

— Ох, Карле! Відколи ми одружилися, ти завжди кашеш: «Якось буде». І що було? Ми тяжко працюємо день і ніч, так само, як працювали й двадцять років тому, може, ще більше. І за весь час відклали на чорний день якихось нещасних кілька марок. Ми б навіть року не прожили на них.

Другий день страйку почався так само, як скінчився перший: перед головною брамою стояв пікет, що змінювався кожні дві години. Тільки службовці проходили на роботу.

Мені було несила сидіти й чекати вдома, я цілі години простоював коло брами біля пікетників, намагаючись хоч чимось стати їм у пригоді: купував ковбаски, пиво чи кока-колу, приносив гарячу каву, газети й журнали і виконував їхні дрібні доручення, поки вони не могли відлучитися.

Третього дня під час обідньої перерви вахтер вибіг навулицю, підклікав мене й таємниче прошепотів:

— В їдалні сьогодні вночі поставили ліжка. Застелені, з подушками. Що це означає? Ти не знаєш, Карле?

— Ні, не знаю. Вперше чую від тебе.

Що це означало, ми дізналися після обіду.

Я саме хотів їхати додому, коли з Канального провулка до головної брами під'їхав блакитний, дуже модерний автобус. У ньому сиділо десятеро чоловіків. Коли автобус під'їздив до брами, чоловіки опустили спинки сидінь і полягали, щоб ми їх не побачили — принаймні в обличчя.

Ми зупинили автобус і спробували поговорити з людьми, але й передні, й задні дверцята були зачинені, а шофер махав нам руками, щоб ми розступилися і дали йому дорогу. Нам доводилося високо підстрибувати, щоб заглянути в автобус. Кюн наказав вахтерові відчинити браму.

Автобус заїхав на подвір'я, брама за ним знов зачинилася, і ми побачили крізь гратеги, як прибулі подалися до їдалні з валізами й саквояжами. Ми так і не зрозуміли, що все це означало. Нарешті прибіг захеканий Кольман і пояснив нам:

— Вони привезли штрейкбрехерів, десять шоферів з бременської філії. Зараз вони заправлять машини і поїдуть у рейси. Маємо сюрприз.

Ми до всього були готові, тільки не до того, що наші колеги з філії згодяться всадити нам ножа в спину.

Франц, що знов стояв з Фольмером на варті перед входом, сказав:

— Це не сюрприз, а найгірша підлість... Слухай, Кольмане, ти можеш довідатись, коли вони мають виїздити?

— Сьогодні о шостій вечора,— відповів Кольман.

Видно було, що він уже не такий упевнений чи не вдає з себе такого впевненого, як учора й позавчора.

— Ну, тоді все ясно! — вигукнув Франц.— Чого ми ще чекаємо? Гайдя, колеги! Той, хто має тут машину, хай негайно сповістить наших, щоб о пів на шосту всі були перед брамою.

— Що ти надумав? — спітав я.

— Дуже просто, ми заблокуємо вхід, ясно?

«Хай йому чорт,— подумав я,— скільки разів за цей час усе було ясно, а потім виходило інакше».

Ми з Францом об'їхали місто і найдальші околиці, повідомляючи нашим колегам, що заплановано сьогодні на вечір. Почав іти сніг, зате потеплішало.

Перед шостою всі робітники зібралися біля брами. Сніг падав ще густіший, на вулиці утворилася каша. «Якщо вночі підмерзне, буде ожеледь»,— подумав я.

Ми оточили півколом головну браму. Нам було видно, як десятеро бременських шоферів у комбінезонах вийшли з ідалльні, посадили в кабіни заправлених уже машин, завели мотори й повільно рушили до виходу. Кюн сам відчинив браму. Перша машина була вже перед брамою.

— Стійте всі там, де й стоїте! — гукнув нам Кольман.

Перша машина наполовину виїхала на вулицю, за нею вишикувалися в ряд ще дев'ять.

— Дайте дорогу! — закричав на нас Кюн.— Дайте дорогу, бо вас переїдуть! Ви збожеволіли!

Перша машина рушила на нас, і ми помалу, сантиметр за сантиметром, почали відступати перед нею. Раптом Франц крикнув:

— Лягаймо всі на землю! Всі лягаймо! Побачимо, чи хто з них зважиться наїхати на нас.

Густий лапатий сніг падав і відразу танув, але ми, незважаючи на холод, майже всі полягали в ту кашу.

Першу машину вів бородатий молодик з довгим волоссям. Раз по раз вимикаючи зчеплення, він помалу виїздив

на вулицю. Побачивши, що ми полягали, він опустив шию й висунув голову з кабіни. Ми з Францом лежали в першому ряду. Він закричав на нас:

— Тікайте геть, ідіоти! Що вам — життя набридло? Геть з дороги! Геть! Однаково не зупините мене!

Раптом кілька наших людей вискочили з обох боків на приступки машини, витягли з кабіни молодика і, мабуть, налупцювали б його, якби не втрутився Кольман.

За брамою кричав Кюн:

— Це насильство! Брутальне насильство! Вам це так не минеться!

— Що вони тобі пообіцяли, кажи? — запитав Кольман молодого шофера.— Ти ладен подушити своїх же людей, йолопе!

— Я мав наказ,— відповів, усміхаючись, молодик. Він наче не був обурений тим, що його витягли з кабіни.

— Ов як, ти мав наказ! — мовив Кольман.— То слухай тепер мій наказ. Зайджай своєю машиною назад у двір, а як — це вже твоя справа. Бо вийдеш звідси з полатаними боками, я тобі обіцяю. Паскудити своїм же колегам... Спеціально задля цього приїхати з Бремена... Що вони вам пообіцяли за це, га? Подвійну платню? Вшивайся звідси, поганцю!

Молодик ще трохи постояв, так само усміхаючись, тоді рушив уздовж ряду машин, гукаючи своїм колегам, щоб вони подалися назад.

— Не пойдемо ж ми на своїх людей! — казав він їм.— Вони просто полягали під колеса, і хоч ти що їм роби.

Кюн схвилювано бігав навколо, пробував умовити молодика, щоб він знов сів у машину, але той просто відштовхнув його, і Кюн закричав вересклівим голосом:

— Це терор! Насильство! Я викличу поліцію!

На другому боці вулиці, під муром бетонного заводу, зібралася натовп цікавих. Серед них були навіть діти. Ми до восьмої вечора не відходили від брами, хоч у сніговій каши змокли до нитки і клацали з холоду зубами.

Нарешті машини подалися назад і поставали там одна повз одну, як раніше. Кюн і далі бігав подвір'ям, лаявся, погрожував, але ніхто його не слухав. Фольмер навіть сміявся з нього. Переконавшись нарешті, що машин це вдасться вивести на вулицю, Кюн власноручно замкнув браму. Ми бачили, як десятеро бременських шоферів, зійшовши докупи, гаряче засперчалися, а потім зникли в їдалальні.

— Наступ відбито,— сказав Франц.— Тепер я їду додому, бо ще дуба вріжу в мокрій одежі.

Третього дня профспілка офіційно підтримала наш страйк, таким чином надавши йому законної сили. Тепер ми мали право на грошову допомогу. Кольман побував у Дюссельдорфі в головній виробничій раді і спробував натиснути на решту філій, навіть на центральне підприємство, щоб вони оголосили бодай одноденний страйк соцільдарності. Але там не квапилися з цим, хотіли спершу побачити, як поведеться керівництво фірми. Наши три газети також повідомляли про кожен день страйку, правда, лише кількома рядками.

Опівдні Кюн приколов зовні на головній брамі оголошення: «З кожного робітника заводу, який завтра стане до роботи, буде знята вся провина. Керівництво підприємства готове повністю оплатити прогуляні дні, тобто дні страйку. Ті, хто страйкуватиме далі, будуть вилучені з лікарняної каси, позбавлені страхового забезпечення, різдавної премії за цей рік і премії з прибутків за півріччя. Крім того, вони не отримають від підприємства допомоги по старості. Кожному, хто вийде на роботу, буде надана, якщо виникне потреба, поліційна охорона, щоб він міг без перешкод виконувати свої обов'язки. Керівництво підприємства готове сплачувати двісті процентів надбавки за роботу в неділю і в святкові дні замість ста процентів, як воно платило досі. Керівництво робить таку пропозицію вперше і востаннє, тільки для тих, хто завтра з'явиться на роботу. Всі, хто страйкуватиме далі, будуть усунуті від виконання своїх обов'язків і остаточно звільнені».

Після того як остання спроба вивести машини на вулицю не вдалася, автобус із бременським номером по обіді виїхав із заводу. Вдруге нам не довелося лягати на вулиці під колеса,— тільки-но бременські шоferи натикалися на нашу живу стіну, як зразу ж відступали. Від'їжджаючи, шоferи вже не ховалися в автобусі, а сиділи рівно. Молодик, якого ми витягли з кабіни, гукнув нам:

— Ну, хай вам щастить, страйкарі!

Ми спробували не пустити на завод і службовців. Вони посперечалися з нами, визнали, що ми маємо слушність, але страйкувати не схотіли. Дирекція не поступалася.

Я щодня їздив до заводу й дивувався, бачивши, як стійко тримаються мої колеги.

П'ятого дня становище було таке саме напружене. Я зупинив свою машину, як завжди, в Канальному провулку й пішки дійшов до брами. Там і досі висіло оголошення. У дворі все ще стояли, вишикувавшись в одну лінію, заправлені машини. Вахтер сидів у будці. Він, мабуть, був єдиний, для кого цей страйк не мав ніякого значення. Йому не було чого робити, він сидів у теплій будці, читав газету й тільки спостерігав за тим, що діялося на подвір'ї і на вулиці. Франц прикинувся обуреним:

— Ти чого знов сюди прийшов? Ти ж не можеш страйкувати з нами, тебе звільнено.

Несподівано Ранер відвів мене вбік і пошепки спитав:

— Слухай, Карле, а де ж ті папери? Жодна душа вже не згадує про записи. А, власне, йшлося ж про них.

— Не знаю,— відповів я.

Ранер був мені огидний, його запитання здивувало мене, а все ж таки він мав рацію: про папери останніми днями вже не було мови.

Франц показав на оголошення.

— Вони тепер ладні платити нам те, чого ми домагаємося уже десять років.

— Невже хтось спіймається на цей гачок? — сказав я.— Як ти гадаєш, здається хто-небудь?

— Тепер уже ніхто не здається, коли нас підтримала профспілка,— відповів Франц.— Не хвилюйся, ніхто на цей гачок не спіймається.

Коли я того дня зразу по обіді вернувся додому, то знайшов у скриньці листа без адреси й прізвища відправника. Отже, лист надійшов не поштою, хтось його вкинув у скриньку. Я розірвав конверт і прочитав: «Мені треба негайно з тобою поговорити. Сьогодні ввечері о восьмій у «Криниці». Р. Ш».

Останніми днями я майже забув про неї, раз тільки бачив, як вона вранці йшла до контори, закутавшись хусткою, наче хотіла, щоб її ніхто не впізнав.

Я до вечора тинявся по місту, з'їв у їdalyni коло церкви св. Райнольда ковбаси з гострою підливою, пройшовся по Гельвегу, заглядаючи у вітрини, потім з годину посидів у кав'янрі «Шварцгоф», випив кави з фруктовим тортом і погортав журнали.

Рівно о восьмій я зайшов до ресторану «Над крипідею» на Бруненштрасе. Мене здивувало, що Шіндлер вибрала саме цей ресторан, він був далеко від її квартири. Її ще не було. Я сів до столика і замовив пива й чарку горілки. Гости крадькома позирали на мене, а ті, що стояли біля буфету, кілька разів озиралися і безцеремонно розглядали мене. В залі було дуже накурено. Я витяг з кишень клаптик паперу й почав малювати на ньому чоловічків, аби тільки не бачити зацікавлених очей, спримованих на мене.

О пів на дев'яту з'явилася нарешті Шіндлер. Вона підійшла просто до моого столика, не вибачилася, не роздяглась, сіла навпроти мене й сказала:

— Це я зробила. А тепер тобі доводиться відповідати за все. Я не хотіла цього.

— Я так і думав,— сказав я і здивувався своєму спокосві.— Я здогадувався, що це ти.

— I фотографа я покликала.

Я кивнув головою у відповідь і замовив для себе ще пива й горілки, а для Шіндлер — подвійну порцію віскі. Ми сиділи одне проти одного й пе знали, про що говорити. Адже все було сказане.

Якби хто спитав мене, який вона мала вигляд, я б відповів: як людина, що пустилася берега. Вона була у вельветових штанях і замшевій куртці, отороченій хутром, повіки були підмальовані зеленим, як на мій смак, надто густо, лак на нігтях потріскався. Видно було, що вона дуже пригнічена. Волосся в неї злиплося, наче тижнями не мите, повні губи були пофарбовані нерівно.

— Що там кажуть на заводі? — спитав я.— До тебе більше не приходили?

Мені раптом стало важко казати їй «ти».

— Ні, не приходили. На заводі я нічого нового не чула. А ще... я хотіла тобі сказати... страйкуйте далі. Вони напевне згадуться, коли ви притримаєтесь ще кілька днів. Вони не сподівалися, що ви будете такі одностайні. Це їх збило з пантелику, я знаю, не раз чула їхні розмови по телефону.

— А як же оголошення на брамі? — запитав я.

— То дурниці, вони обіцятимуть ще більше, коли страйк потриває довше. Я знаю, наслухалася їхніх розмов по телефону. З Дюссельдорфа на них дуже тиснуть. Бош був би радий поступитися, але мусить стояти на своєму, бо полетить, розумієш, мусить, а то полетить.

Я тримав кухоль з пивом, обертаючи його в руках, дивився в залу на гостей і нікого не бачив. Шіндлер позирала на мене збоку, я відчував її погляд, але не зважувавсь зустрітися з нею очима. Наша мовчанка ставала нестерпною. «Ми сидимо тут, наче старе подружжя, яке вже не має про що говорити й ходить по ресторанах, щоб розвіятись на людях», — подумав я.

— I нашо тобі це все? — спитав я. — Нашо ти це робиш?

Шіндлер дивилася кудись позаду мене й нічого не відповідала. Вона нервово курила, спершилась правою рукою, в якій тримала сигарету, на стіл і пальцями лівої ледь чутно тарабанячи по ньому.

— Ти ж раніше брала гроші за те, що переписувала підслухані розмови, була зразковою секретаркою... Чому ж ти так змінилася? Чому? Були ж у тебе якісь причини?..

Вона погасила недокурену сигарету і зразу ж закурила нову. Тепер вона дивилася просто на мене. Я вже не уникав її погляду.

Очі в неї були зелені.

— Не знаю, — мовила вона. — Справді, не знаю. Я сама часом питаю себе, чому так сталося.

Мені здавалося, що їй важко говорити. Вона випила три подвійні порції віскі й курила сигарету за сигаретою.

Я бачив, як господар з гостями перешіптувалися коло буфету й кивали в наш бік.

— Справді, не знаю, — знов насили увимовила вона. Потім ще раз глянула мені просто у вічі й додала: — Може, я за останні роки надто багато надивилася, що там робиться нагорі. У приймальні все краще видно. А дещо мені трохи прояснилося через тебе. Може, й так, не знаю. А може, тільки тому, що я надто багато буваю сама... може.

— Ходімо вже? — сказав я.

— Куди? До мене?.. Якщо до мене, то піду*

— Як хочеш, — мовив я.

Я розрахувався, і ми поїхали до неї на Рейнську. Вдома в неї ми випили разом ще пляшку віскі. Я був п'яній і стомлений. Шіндлер кинула мені ковдру і, насили повертуючи язиком, промовила:

— Тобі сьогодні однаково вже не можна сідати за кермо. Ти п'яній. Коли вранці виходитимеш, не забудь замкнути двері. Ключа вкинеш у шпарку на листі.

Вона, не роздягаючись, лягла на канапу і миттю заснула. Я зсунув докути двоє крісел, але ще довго не міг заснути.

Ангеліка сиділа у вітальні й рахувала, виписуючи стовпчиками цифри. Перевіряла домашню касу. Становище наше було не дуже втішне. Хоч Ангеліка й одержувала вісімсот марок на місяць, але тепер не стало моєї платни. Щоправда, я отримував, як і всі, страйкові гроші, але що буде, як мене не поновлять на роботі? Тоді перші тижні я навіть не матиму допомоги для безробітніх як звільнений без попередження.

Коли я через два дні після того, як мене вигнали з роботи, пішов записуватись на біржу праці — так порадив мені Грюнфельд, сказав, що надія надією, а застрахуватися не вадить,— реєстратор подивився на мене й мовив:

— Ага, так воно завжди буває в житті, пане Майвальде. Ще вчора на першій сторінці всіх газет, а сьогодні на вулиці. Для мене це не новина, повірте мені. Я сиджу тут уже скоро тридцять років.

Що ухвалити трудовий арбітраж? Найближчими днями звідти мала б уже нарешті надійти якась звістка. А тут треба платити двісті двадцять марок за квартиру та ще за опалення, за світло, за воду, за вивіз сміття, за газети, за бензин, за трамвай, за телефон, податок на машину, страхування за неї, внески за страхування життя, в клуб гандболістів за Карін і ще за безліч різних дрібниць. Отак марка до марки, десятка до десятки, і набирається кругла сума. А ще ж треба щось їсти й пити, і часом купити пару черевиків, нові штани, нову сорочку, нову білизну. Потім ще перукарня й аптека, зубний лікар і пивниця, плата за радіо й нові шини, які також треба купити.

— Доведеться тобі обійтися без своєї улюбленої пивниці,— мовила Ангеліка.— Я правду казала: на одну платню тепер уже не проживеш.

Ми мали на нашій спільній ощадній книжці нещасних п'ять тисяч марок, та ще Ангеліка на своїй окремій щось понад тисячу. Грошей Карін — також тисячу — рахувати не доводилося, бо то був її «непорушний запас».

— Заощаджені нізащо не можна чіпати,— сказала Ангеліка,— навіть якби довелося сидіти на самому хлібі. Якось уже викрутимося, завжди викручувались. Добре,

що я хоч беру всі товари в кооперації на десять процентів дешевше.

Дивно, Ангеліка навіть не спітала, де я був минулої ночі. О п'ятій ранку я вийшов з квартири Шіндлер і поїхав додому. В мене ще й досі була важка голова.

Поряд із зошитом, де Ангеліка планувала наше майбутнє, лежав лист із заводу, в якому всім нашим робітникам обіцяли помилування, якщо вони кинуть страйкувати і знов вийдуть на роботу. Фірма так постаралася, що навіть мені, звільненому без попередження, прислава листа.

Ангеліка глянула на мене.

— Ну, а як тебе й поновлять на роботі, то що далі? Тепер тобі там не буде життя. Вони цікаватимуть тебе, де тільки зможуть, так і чекатимуть, аби ти десь спіткнувся.

— Я домагаюся свого права,— сказав я.

— Дурний ти з своїм правом. Що тобі з того права, коли до тебе ставитимуться, як до останнього сміття?.. Оп хочут підвищити квартирну платню. Ідуть уже такі чутки на нашій вулиці.

— Дурниці! Ми живемо в державній квартирі.

— То й що з того? — сердито заперечила вона.

— Зрозумій же, Ангеліко, я мушу домогтися поповлення, бо хто мене візьме з моєю хворобою? Десь-інде я можу хіба що чистити риштаки, виносити сміття або мити туалети за сімсот марок на місяць. Стільки вони ще, може, дадуть мені, а більше — ні.

Ангеліка мала такий вигляд, наче ось-ось заплаче. А як вона вже розплачеться, то не так швидко спиниться. Вона сиділа рівно за столом, дивилася у вікно і гралася кульковою ручкою, крутила її між пальцями.

«І оце тобі весь наслідок тридцятирічної праці, до того ж п'ятнадцять років ми приносili дві платні», — думав я. Коли два роки тому померла моя теща, вона лишила Ангеліці тисячу марок і старомодні меблі, яких ніхто не схотів купити. Мені ще довелося заплатити п'ятдесят марок транспортній конторі, щоб вона взагалі забрала той мотлох, як сказав шофер, і відвезла на звалище. Малувато ми заробили за тридцять років праці.

Ввечері зателефонувала Карін, сказала, що прийде пізніше, бо поїде з Мартіном у «Вестфален» на матч гандболістів. Отже, Мартін вернувся з Мюнхена.

— Ще й той Мартін, — мовила Ангеліка, коли я поклав трубку. — Нащо нам узагалі телефон?

— Не кажи дурниць, Ангеліко, в тебе перви зовсім сплохували. Ми б заощадили в місяць щонайбільше сорок марок. І задля них ти ладна відмовитись від телефону? Ти ж сама хотіла його. Весь час напосідала, щоб ми поставили телефон.

— Сорок марок — це сорок марок,— уперто сказала вона.

— Телефон лишиться. Краще я не ходитиму до пивниці,— голосно мовив я.

— Ото було б добре!.. Але й телефон лишиться, і до пивниці ти ходитимеш. Я ж тебе знаю... Та вже мовчу.

— Ну годі тобі, не вдавай із себе ображену.

О восьмій, коли по телевізору передавали останні новини, до мене прийшов Франц. Він трохи подивився зі мною передачу і сказав, що все-таки кольоровий крацій. Коли я вимкнув телевізор, він промовив наче якось збентежено:

— Карле, мені треба з тобою поговорити...

Ангеліка вийшла до кухні й заходилася мити посуд. Я пильно глянув на нього:

— Що сталося, Франце?

Франц був знервований, весь час поглядав на двері, наче очікував ще на когось. Нарешті він швидко сказав:

— Карле, завтра починається другий тиждень, як ми страйкуємо.— Він схопився й почав ходити по кімнаті, заклавши руки за спину.— Ну добре, ми отримуємо гроши із страйкової каси, не дуже багато, але... Ну добре, завод тепер просить нас, авжеж... Багато наших любих колег ладні вийти на роботу, зразу тобі заявлю, я вже чув на власні вуха, як вони казали: «Чого ми маємо через Майвальда самі собі шкодити? Таких пропозицій нам уже ніколи ніхто не зробить». Може, Карле, підприємство й справді поступиться, може, але нам тепер небезпечно чекати на це, ти ж знаєш наших людей, усе, що довго триває, починає набридати, можна дочекатися, що страйк провалиться. Ти знаєш так само, як і я: хай тільки хтось один відпаде, тоді всі за ним потягнуться, це вже питання кількох годин. Ми мусимо тепер натиснути не на підприємство, ні, мусимо натиснути на нашу профспілку. Вони повинні вжити якихось заходів, а не тільки виголошувати гучні слова й виплачувати гроші з страйкової каси.

— Франце, це ж безглуздя. Як ми на них натиснемо, ти собі уявляєш? — спітав я.

— Послухай мене. Кольман, щоправда, іншої думки, де я мушу наперед тобі сказати, але я вважаю, що ми повинні завтра опівдні, коли всі знов зайдуться до брами, на знак протесту рушити до Будинку профспілок.

— На Оствал? Ти здурів. Цебто, виступити проти власної організації? Нас можуть навіть виключити з профспілки, Франце, де щось нечуване, такого ще ніколи не бувало. Так не можна, викинь собі це з голови... Ти повідомив відділ громадського порядку? Він повинен дати дозвіл на демонстрацію, хоч би яка вона була невелика.

— Який там відділ громадського порядку... Ми підемо на Оствал і все.

— Поліція може нас розігнати, Франце.

— Поліція? Хотів би я бачити, як вона розганятиме робітників. Ми ж не студенти, не перекидаємо автобусів.

— І все-таки треба заявити у відділ громадського порядку.

— А про твоє звільнення хтось заявляв? — сказав він.

— Не плутай одне з одним. А що каже Кольман?

— Ет, що там Кольман, ти ж знаєш, який він. Коли треба виступити проти профспілки, то він розпинається за неї, хоч перед тим сам лаяв її разом з усіма. Але, може, він приєданається, ніколи не вгадаєш, що він зробить.

— Франце, тоді бери ти все в свої руки. Я, звичайно, приєднуєсь. Може, ти й маєш слушність, не знаю.

— Гаразд. Я ще сьогодні заскочу до декого з наших. З Ранером я вже розмовляв. Він згоден... Правду сказати, це, власне, його ідея.

— Що воно за людина? — мовив я. — Просто не забагнеш. Спершу він єдиний був проти страйку, тоді обернувся на сто вісімдесят градусів і ще й інших підохочує.

— Може, він перестав боятися. Його дружина має тепер добру посаду в муніципалітеті, непогано, кажуть, заробляє... Ну, гаразд, Карле, до завтра, до дванадцятої. Або прийди трохи раніше, тобі ж не важко, ти тепер маєш час.

Ангеліка прасувала на кухні. Я зайшов і сів біля неї. Вона сказала:

— Двері були відчинені, і я все чула. Не знаю, Карле, чи добре те, що пропонує Вайгель. Не можна натискати на того, хто тебе підтримує. А профспілка ж вас підтримує. Чи як?

— Франц, мабуть, боїться, що вони там через наші голови знов укладуть якийсь сумнівний компроміс. Хіба це вперше!

— Господи, Карле, до чого ж вони ще можуть домовитись, як не до компромісу! — вигукнула вона й сердито відставила праску. — До чого? Завжди самі тільки сумнівні компроміси. Наш майстер сьогодні вранці сказав мені: «Пані Майвальд, не треба силувати себе, якщо вам важко чи ви не задоволені роботою. Ми можемо перевести вас на склад».

— Ну ѿ що?

— А те, що на складі мені платитимуть на сто марок менше. Це також компроміс.

Невдовзі після того задзвонив телефон. То був Грюнєфельд.

— Майвальде, твою справу трудовий арбітраж розглянатиме в п'ятницю, — сказав він. — Підготуйся. Я тобі ще потім розповім про все докладніше.

Отже, я мав ще п'ять днів.

Франц добре все організував. Коли я перед дванацяткою прийшов до головної брами, там уже зібралися всі, навіть троє чергових шоферів: щоб устигнути на демонстрацію, вони зранку зробили тільки по одному рейсу. Фольмер і Дерлам підготували транспарант: «Справедливості для Майвальда!»

Кольман усе ж таки приєднався до нас. Він давав через мегафон накази:

— Ітимемо весь час по троє! Ті двоє, що нестимуть транспарант, хай тримаються спереду. Хай ніхто пе виходить з колони і ні на що не зважас! Все зрозуміло? Тоді рушаймо.

Я йшов у другому ряду. В першому були Кольман, Франц і Ранер, поряд зі мною Фольмер з Дерламом несли транспарант. Ще в районі пристані ми звернули на себе увагу. Перехожі спинялися й дивились на нашу трохи дивну процесію, шофери гальмували машини й питали, що сталося. Багато хто сміявся з нас.

На Борнштрасе нас спинили двоє поліцайв на мотоциклах і зажадали від нас дозволу на демонстрацію. Кольман спробував спекатися іх.

— Я лишив дозвіл у конторі, — сказав він і жартівливо додав: — Подзвоніть начальникові поліції, він знає мене.

— Він у відпустці,— засміявся поліцай.

За нами спинялися машини. Ми затримували рух на вулиці. Оскільки ми не могли показати дозволу, поліцай звеліли нам іти тротуаром, як звичайним перехожим. Нам довелося послухатись, бо якби ми завелися з ними, наш задум лопнув би з самого початку.

Тротуаром іти було важко, ми часом губили один одного з очей. Добувшись нарешті на Оствал, ми стали півколом перед входом до Будинку профспілок і хором зачрикали:

— Хочемо бачити Грюненфельда! Хочемо бачити Грюненфельда!

Усі вікна з чільного боку повідчинялися. Дві поліційні машини перегородили вулицю, її так закриту для наскрізного руху.

Франц прошипів мені:

— Якщо так і далі піде, то скоро поліцай буде більше, ніж демонстрантів.

Через кілька хвилин вийшов Грюненфельд. Кольман передав йому в дверях резолюцію, яку він склав разом з Францом: «Коли підприємство не поступиться, тоді профспілка повинна закликати до страйку робітників усіх філій фірми «Масман» — у Дюссельдорфі, Гамбурзі, Бремені, Касселі, Штутгарті, Франкфурті й Саарбрюккені». Грюненфельд щось казав, але через гамір ми його зовсім не чули. Кольман дав йому мегафон. Грюненфельд вигукнув:

— Не хвилюйтесь, колеги! Ми ведемо переговори.

— Ми хочемо діла, а не переговорів! — крикнув Ранер.

— Не гарячкуйте, колеги, ми мусимо дотримуватися законів...

— А вони дотримуються законів? Викидають нас на вулицю, коли їм заманеться, не зважають, чи це законно, чи не законно! — вигукнув Фольмер.— Досить з нас сумнівних компромісів!

— Дайте ж мені докінчити! Сьогодні ввечері відбудеться вирішальне засідання, на якому ми домовимось, чи ставити питання про страйк на загальне голосування по всіх філіях і на головному заводі в Дюссельдорфі, чи ні. Крім того, треба почекати рішення трудового арбітражу. Від нього теж великою мірою залежатимуть наші дії. Все це не так просто, як здається, колеги. Адже ви страйкуєте вже не задля підвищення платні, а задля однієї особи...

Будьте розважні, ми ж узаконили ваш страйк, що ви ще хочете? Ми не можемо примусити робітників інших заводів, щоб вони оголосили страйк, якщо вони не захочуть. Це було б недемократично.

— А Майвальда звільнили демократично? — крикнув Дерлам.

— Розходьтесь додому! І ще одне: не погоджуйтесь на пропозиції фірми, навіть на такі принадні, як та, що висить у вас на брамі. Не бійтесь ніяких погроз. Тепер ніхто не має права відступати. Тільки єдність приводить до успіху, пам'ятайте про це. Чи фірма погрожуватиме, чи зваблюватиме вас, ви страйкуйте далі, поки не отримаєте від нас нових вказівок. А тепер розходьтесь по одному. Бачите ж, поліція насторожі. Я не хочу, щоб дійшло до якоїсь сутички.

Фотографи бігали навколо й знімали нас, якийсь молодик виліз із камерию на дерево. Один репортер спитав мене:

— Це ви — Майвальд? Скажіть, як людина почуває себе, коли опиниться в центрі такої події, як ця?

— Обгидженою! — кинув йому в обличчя Франц.

— Дайте ж сказати панові Майвальду... Як людина почуває себе, пане Майвальде, коли всі без винятку колеги стають на її бік? Це все-таки не завжди буває.

— Чи ваші колеги також оголосили б страйк, якби вас витурили з газети? — спитав Франц.

— Дайте ж нарешті сказати слово панові Майвальду... Чого ви весь час втручаєтесь, хто ви такий?

— Ви ж бачите, що він не хоче з вами розмовляти, — засміявся Франц.

Я відповів репортерові:

— Ну що вам сказати, я насамперед був здивований... Репортер записав мої слова.

— Це ви поінформували газети? — спитав він.

— Ні, — відповів я.

— Але ж вас у цьому звинувачують?

— Звинувачувати людину можна в чому завгодно, — сердито сказав я.

Чого він причепився до мене?

— Але якщо б справді інформацію дали ви, пане Майвальде, то фірма мала б право вас звільнити, так? Чи я помиляюся?

— Право? — крикнув Франц перед самим його носом. — А шпигувати за нами також мала право? Дивіться,

нашишіть у своїй газеті те, що ми сказали, а не навпаки...
Знаємо ми вас, ви завжди перебріхуєте наші слова.

— Чому ви так хвилюєтесь, чоловіче? Я цілком на вашому боці. Я мушу написати статтю про вашу демонстрацію, а тому й хочу дещо розпитати.

Репортер лишив нас і підійшов до Дерлама й Фольмера, але ті втекли від нього. Тоді він почав опитувати глядачів.

Кольман наказав нам розходитись.

Більшість наших поїхали додому трамваєм. Ми — Франц, Ранер, Фольмер, Дерлам, Кольман і я — пішли пішки до пристані.

— Дарма було тільки ноги бити,— мовив Ранер.

— Ім теж скрутно доводиться,— сказав Кольман.— Не хотів би я бути в їхній шкурі.

— Он як? — мовив Франц.— А нам як доводиться? Думаеш, вони б хотіли бути в нашій шкурі? Кольмане, їй-богу, мене не покидає таке почуття, що вони просто хочуть нам забити баки.

— Ну, поки що нам гріх нарікати,— ображено відповів Кольман.

— Ходімо вип'ємо пива,— сказав Ранер.

Ми зайдли в бар на Мюнстерштрасе й замовили пива. Франц тримав згорнений транспарант під пахвою. Якийсь п'яний підійшов до нього і пробелькотів, показуючи на палици:

— Хочеш сьогодні ще когось уколошкати?

— Так. Тебе, якщо ти не відчепишся.

— Ну, чого гарячкуеш! Тільки зайдов і вже пирхаеш. Хочеш на мені зігнати злість за те, що тебе не пустила до себе твоя шльондра?

— Заткни пельку! — сказав Франц.

— Ходімо звідси мерцій. Розрахуймось і ходімо,— сказав я.— Ще бракувало, щоб ми саме тут, у цій задрипаній пивниці встряли у сварку.

Ми розрахувалися і вийшли.

— Ну, побачимо, що завтра суд скаже,— мовив Кольман.— Ми, звичайно, прийдемо всі, Карле, ми не кинемо тебе самого.

Я попрощався й поїхав додому. Ішов дощ, після холднечі стало раптом майже по-весняному тепло. У вітальні сиділи Карін з Мартіном і пили каву. Мартін був змарнілій.

— Як тобі їздилося? — спитав я.

Мартін відмахнувся:

— В наші часи треба за всякою дурницею самому поглядати, якщо хочеш, щоб справи якось посувалися. Нам би не завадило мати в себе таку сумлінну людину, як ти, мій батько також завжди це каже... Бачиш, Карле, ми відкрили в Мюнхені філію тільки тому, що мали там цілком певного чоловіка, який сам робив усе, дбав про наші справи, наче про свої власні. Ну от, а тепер виявилося, клієнти повідомили,— тому я і їздив до Мюнхена,— що він ще більше дбав про власну кишеню, поклав туди вісім тисяч марок. Це було б не таке велике горе, але він може відбити нам усіх клієнтів.

— А що тепер робити? — спитала Карін.

Мартін здивив плечима.

— Нічого. Немає сенсу зчиняти бучі, від таких людей ніде не дінешся. Якби ми його звільнили, то треба було б закрити філію, а спробуй знайти когось, хто міг би все робити самостійно. Я сказав йому: «Не будемо згадувати про це, гроші ти нам повернеш, сплачуватимеш по сто марок щомісяця. А коли ще раз таке вчиниш, то негайно вилетиш, я маю докази».

Ми ще трохи посиділи, розмовляючи про все юні про що. Мартін, що завжди аж пашів здоров'ям, сидів згорбившись у кріслі й водив вказівним пальцем по бильцю. Він був блідий і невиспаний. Виходячи, він спітав:

— Ти ще зайдеш сьогодні ввечері до «Цехового зайду» зіграти разом на фліпері?

— Мабуть, ні, — сказав я. — Мені не до фліпера. Потім, Мартіне, потім.

Коли я читав у кухні газету, Карін несподівано запитала мене:

— Ти спав з Шіндлер?

Я сковав обличчя за газетою і відповів запитанням:

— Звідки ти взяла?

— Ну, слухай, тату, я не така дурна і не сліпа.

— Я спав у неї, але не з нею... Карін, це справді вона поінформувала пресу. Сама призналася... так і сказала: «Це зробила я».

— Я так і думала. Просто більше нікому було... Ти хочеш чаю чи кави?

— Пива. А крім того, Карін, вона багато п'є. Знов була п'яна.

— І тобі, звичайно, довелося її втішати,— глузливо мовила вона.— Авжеж. Боже мій, що жінці робити, коли

вона сама. Краще вже цілуватися з пляшкою, ніж спати з якимось нікчемою...

— Зрозумій же, я не міг кинути її і піти.

— Вона повинна прийти в суд, коли розглядатимуть твою справу, і сказати, що то вона зробила...

— Ти здуріла! Тоді вона вилетить з роботи.

— Не вилетить, тату, вона надто багато знає, мабуть, більше, ніж тобі розповіла. Можливо, знає навіть прізвища людей, які наказали обладнати підслухувальну систему... Кажу тобі ще раз: вона знає більше, ніж тобі розповіла. Я їй не вірю, ні, не вірю... Чому вона поінформувала пресу? В неї повинна бути якась причина.

— Вона хотіла мені допомогти.

— Допомогти? О господи! Вона тебе вплутала в халепу і тепер мусить подбати, щоб ти з неї вибрався, мусить прийти в суд і сказати, що то вона зробила...

Тієї хвилини прийшла з роботи Ангеліка і зразу ж заявила:

— Я взяла собі вільний день, хочу бути на розгляді справи.

— Тыху на вас! — вигукнув я.— Ви всі подуріли! Я ж не дитина. Я маю адвоката, навіщо мені ще й ви там!

— Мовчи. В такі дні родина повинна бути разом,— твердо сказала Ангеліка.

Ніколи ще на засіданні трудового арбітражу не було стільки людей. У довгому коридорі й перед дверима зали засідань № 110 юрмилися трохи не всі робітники нашого заводу. Я стояв із своїм адвокатом коло вікна в коридорі. Адвокат весь час мурмотів собі під ніс:

— Хоч би все було гаразд... Сподіваюсь, публіка не зчинить бешкету... Але всім однаково не вистачить місця. Тут є щонайбільше п'ятдесят стільців.

— Що сталося? — запитав хтось із урядовців суду.— Невже всі ці люди прийшли на розгляд справи «Масман» — Майвалльд? Господи боже, такого тут ще ніколи не бувало! Звичайно сюди навіть жоден репортер носа не поткне.

Двері до зали засідань відчинилися, і люди кинулися займати місця. Мартін кивнув мені, заходячи до зали разом з Карін і Ангелікою. Він і досі був якийсь змарнілій.

Як і перебачав адвокат, більшості людей не вистачило стільців. Вони поставали попід задньою стіною і поміж

вікнами. Ми з адвокатом зайшли до зали останні й сіли біля відведеного нам столика. Навпроти, метрів за п'ять від нас, сиділи за своїм столом юрист нашої фірми і його консультант. Напруження, здавалося, було майже відчути на дотик. Люди в залі пошепки перемовлялися, прикривши рота рукою, майже ніхто не зважувавсь озватися голосніше чи кашлянути. Я сидів рівно, втушивши очі в білу стіну навпроти.

Коли суддя і два члени судової колегії — представник профспілки і представник об'єднання роботодавців — зайшли до зали крізь маленькі бічні двері, зразу ж запала тиша. Вони сіли ліворуч від мене на невеличкому підвищенні за бар'єром. Я глянув на них, потім перевів очі на залу. Я не почував себе так упевнено, як сподівався, мені аж стало млюсно. Суддя був не в мантії, а в звичайному костюмі. Я побачив Мартіна між Карін і Ангелікою в першому ряду. Коли я глянув на дружину, то знов заспокоївся, млість під грудьми минула, і до мене вернулася впевненість. А все ж мені важко було стежити за словами судді, який голосно читав мою скаргу.

Складвши руки під столом, я дивився на членів колегії і вже не зважувався глянути на залу. Я почув, як юрист фірми сказав, що мое звільнення достатньо вмотивоване вже тим, що я не виправдав довір'я підприємства, а я, безсумнівно, не виправдав його довір'я, бо саме як член виробничої ради більше, ніж будь-хто інший, повинен був дбати про спокій на заводі. Я не мав права інформувати пресу про внутрішні заводські події, а насамперед не мав права виносити на суд громадськості внутрішній конфлікт, навіть якби не було ніяких шансів залагодити його силами підприємства. Якби це зробив звичайний член колективу, його вчинок було б легше виправдати.

— Пане Барче, — почув я голос судді, — звідки чи від кого ви знаєте, що де пан Майвальд поінформував пресу про внутрішні події на підприємстві?

— У нас, певна річ, є свої інформатори, але ми, звичайно, зобов'язані їх оберігати.

— Але ж... так не можна. Ви мусите дати докази або назвати інформаторів, і вони повинні посвідчити тут — це ж не закрите судове засідання. Ваші методи тільки сприяли б поширенню доносів, а цього ні ми, ні ви не хочемо. Ви от заявляєте одне, а пан Майвальд має таке саме право заявляти інше. Мені потрібні докази, пане Барче.

У залі знявся гомін. Суддя почекав, поки знов стало тихо, тоді спитав мене:

— Пане Майвальде, ви давали пресі інформацію про внутрішні події на заводі?

— Ні, пане голово,— голосно сказав я.

Засідання затягувалось. Я стежив за всім, але мало що розумів, часом мені здавалося, що розглядають якусь зовсім іншу справу, а не мою. Ясно було, що юрист із Дюссельдорфа не міг дати доказів і назвати свідків. Я не раз поривався схопитись і щось сказати, мене дратувало те порвання в параграфах, але мій адвокат весь час стримував мене, тяг за рукав або за полу. Та врешті я таки встав і крикнув:

— А підслухувальний пристрій!

Адвокат знов звелів мені сісти й пошепки заходився пояснювати, що сьогодні розглядають не цю справу. Але мені тепер на все було начкати. Я голосно перепитав його:

— То розглядають не справу про підслухувальний пристрій?

З публіки хтось гукнув:

— А причина!.. Причина!..

Суддя на мить розгубився і, домігшись тиші, спитав мене:

— Що ви конкретно маєте на увазі, пане Майвальде? Кажіть.

Юрист запротестував, суддя відвів його протест, і я встав. Мені було важко спокійно триматися і спокійно говорити, я все-таки нервувався, знаючи, що мене слухають колеги і моя сім'я. Я промовив:

— Пане голово, я викрив на підприємстві свин... я хотів сказати, правопорушення. Фірма «Масман» протягом трьох місяців систематично підслухувала наші розмови на заводі через селектор, що насправді був підслухувальним пристроєм. Ті розмови записували і потім ще й підшивали в папки. Мені підкинули одну з таких папок. Я віддав її як доказ до своєї профспілки. Під час святкування різдва я оголосив про це колективові. Я хотів, щоб цю справу залагодила профспілка, я нічого не робив такого, що не було б схвалене нашим окружним керівництвом, бо теж вважаю, що справа, яку я викрив, насамперед належить до компетенції нашої профспілки. Потім хтось, що, мабуть, добре знав про це, поінформував газети. Після цього дирекція, не вислухавши моєго пояс-

нення, просто витурила мене з заводу. Мої колеги оголосили страйк, вимагаючи, щоб мене поновили на роботі. Страйк триває вже третій тиждень. Ось як стоять справи, а не так, як хоче показати нам пан юрист. Виходить, наче я тут звинувачуваний, а не позивач, і все тому, що я викрив, як з нами поводяться на заводі. Підприємство повинне вибачитись тут перед усіма. Тут я позивач, я домагаюся поновлення на роботі... а те, що я викрив на заводі,— то найгірше свинство...

Поки я говорив, у залі було зовсім тихо, та коли я скінчив, мої колеги заплескали в долоні й дехто закричав:

— Браво!

Суддя закалатав у дзвоник:

— Тихо! Тихо! А то я накажу звільнити залу!

Оплески не вщухали, і він ще раз вигукнув:

— Я накажу звільнити залу! Тихо!

Зала затихла. І зненацька з неї пролунав жіночий голос:

— Це я зробила. Я поінформувала пресу!

Це був голос Шіндлер. Раптом запала мертвaтиша, всі затамували подих і обернулися на той голос. Шіндлер стояла в дверях до залі. Та ось вона твердим кроком рушила до столу судді. У залі все ще стояла гнітюча тиша, тільки чути було її ходу. Перед столом вона зупинилася й голосно сказала:

— Пане суддя, я поінформувала пресу, а не пан Майвальд. Я можу це довести і повторити свої слова під присягою.

Мій адвокат схвилювано прошепотів мені:

— Ви знали про це?

Я кивнув головою.

— Але... чому ж ви мені нічого не сказали?

— А що я, по-вашому, мав на неї все скинути? Щоб вона полетіла з роботи замість мене?

— Майвальде,— сказав він трохи голосніше,— вам слід було б піти в Армію спасіння. Ми не можемо тут керуватися вашими почуттями, а тим більше вашою чудернацькою мораллю.

Суддя і члени колегії схилилися один до одного головами, юрист фірми також щось говорив своєму молодому консультантові, а Шіндлер усе ще стояла перед столом. Тоді суддя знов закалатав дзвоником і, коли в залі стало тихо, спитав у Шіндлер її прізвище, місце проживання, посаду на заводі, а також, чи вона мені не родичка.

— Я старша секретарка. Сиджу в приймальні доктора Боша, а раніше сиділа в пана Фабера.

Каріп затулила обличчя долонями, Ангеліці, видно, відлягло від серця, і вона ледь помітно кивнула мені головою. Якусь мить стояла така тиша, що чути було б навіть, якби муха пролетіла. Повітря ніби застигло, я не зважувався глянути на Шіндлер. Суддя, мабуть, також розгубився, він знов почав шепотітися з членами колегії, тоді підвівся — для мене це був як порятунок,— і голосно сказав:

— У зв'язку з тим, що виявились нові факти, суд іде радитись.

Він разом із членами колегії вийшов у маленькі двері, ті, якими зайшов на початку.

Шіндлер і далі стояла перед столом судді. Я хотів підійти до неї, проте адвокат знов стримав мене.

— Ви збожеволіли! Не можна! Якраз тепер, на очах у всіх! Це тільки ускладнить справу, яка й без цього вже досить складна.

Я розлютився на нього:

— А кинути її отак самоу можна?

— Тепер ідеться про вас, а не про неї. Що буде з нею,— він показав на Шіндлер,— то вже інше питання. Нас воно не повинне обходити. Я тут захищаю вас, а не ту жінку.

Зала поволі спорожніла, люди повиходили в коридор. Коли юрист фірми також рушив до виходу, мій адвокат побіг за ним, наздогнав його в дверях і потяг за собою. Я не зінав, що мені робити, адвокат не дав мені ніяких вказівок, тому я також підвівся і вийшов із зали.

В коридорі до мене підбіг Франц.

— От тобі й Шіндлер! Хто б міг подумати!.. У судді справжня конференція, вони й Кольмана забрали туди. Аж тепер тут стало цікаво!

— Тепер Шіндлер буде непереливки,— мовив Ранер і недобре засміявся.— Я весь час мав підохру, що то вона зробила.

Я сперся на підвіконня, закурив і глибоко затягнувся. Навколо мене гули голоси, але я був глухий до них, не чув, що мені хто казав. Я думав тільки про одне: про Шіндлер.

Через півгодини суд відновив засідання. Повз мене пройшов Грюнєфельд і мимохідь поплескав мене по плечі. Де він раптом уявся? Досі я тут не бачив його.

Коли всі зайдли до зали і відчеку гамір, суддя прочитав ухвалу:

— У зв'язку з тим, що обставини змінилися, уповноважений фірми «Масман» пан Барч скасовує паказ про звільнення без попередження слюсаря Карла Майвальда. Голова виробничої ради дортмундської філії фірми «Масман» пан Кольман, за згодою уповноваженого профспілки працівників хімічної промисловості пана Грюнфельда, оголошує, що з сьогоднішнім днем страйк кінчається і завтра о шостій годині ранку всі виходять на роботу. Уповноважений фірми «Масман» пан Барч застерігає собі право погодити скасування наказу про негайне звільнення Майвальда з центральним управлінням фірми в Дюссельдорфі. На цьому засідання оголошує закритим.

Кожен намагався потиснути мені руку, поплескати по плечі. Вони мало не стягли з мене піджака. Я стояв і силувано всміхався. Я був не дуже радий. Потім я пробився крізь натовп до дверей і там зупинився.

Зала поволі порожніла. Я оцирався, шукаючи Шіндлер, але ніде її не бачив. Так, мені треба було б радіти, а я не міг, я все думав: що тепер буде з Шіндлер? Люди проходили повз мене, сміялися, поплескували мене по плечі, а мені здавалося, наче все це відбувається десь далеко і зовсім мене не стосується.

Нарешті я лишився сам у коридорі. Я підійшов до вікна й виглянув надвір. Мої колеги ішли вулицею в напрямку ратуші. Мартін садовив Ангеліку, Карін і Шіндлер у свою машину. Що мені було робити? Я ще раз зайдов до зали. Вона була порожня. Що сталося? Наказ про моє звільнення скасовано, і більше нічого... більше нічого. Я не міг радіти.

Я повільно йшов коридором до сходів. На сходовому майданчику відчинились якісь двері, і переді мною з'явився суддя.

— Ви ще тут? — запитав він.— Так, визнання тієї пані Шіндлер стали для вас несподіваною підмогою.

— Авжеж,— відповів я. Мені було незручно, що суддя озвався до мене.— Я ніколи не думав, що вона заявити про це тут.

— Цебто як? — він мрежив на мене очі крізь товсті скельця.— Ви хіба знали, що то вона...

— Так, знат.

— Але ж... і ви...

— Пане суддя,— перебив я йому,— тепер замість мене її виженуть з роботи?

— Залежно від обставин. Мабуть, тут жоден арбітраж нічого не вдіє, бо вона вже явно не виправдала довір'я підприємства. Це зовсім інший випадок, ніж ваш.

— А може, її побояться вигнати. Вона забагато знає.

Суддя глянув на мене. Він був у великих окулярах з роговою оправою, в темному смугастому костюмі, на голову нижчий за мене. Звичайнісінський собі чоловік, якби я зустрів його на вулиці, то подумав би, що він хто завгодно, тільки не суддя.

— Складнувате становище у вас на заводі, га? — усміхнувся він. Мені здалося, що він навіть підморгнув мені.

— Так, дуже складне,— мовив я.

— Знаєте, я колись теж був слюсарем, перше піж поступив до університету,— сказав він і пішов, не попрощавшись.

Я був сердитий на своїх колег, що вони лишили мене самого. Я стояв на вулиці й не знав, куди мені податися. Врешті сів у машину, яку поставив на Новому ринку, і поїхав додому. Там нікого не було.

Тоді я поїхав до пристані. Брама нашого заводу стояла відчинена навстіж. Я вийшов з машини і спітав вахтера:

— Що сталося?

— Щойно телефонував Кюн, сказав, щоб я негайно відчинив браму.

— А з наших ніхто не приходив?

— Тільки троє чергових. Вони поїхали в рейс чверть години тому.

— А Кольман? — спітав я.

— Теж не приходив ще. А що там таке, Карле?

Я промовчав, кивнув йому і поїхав до пивниці. Троє інвалідів серед білого дня стояли коло прилавка й пили пиво.

— Ти не бачив Мартіна? — спітав я господаря.

— Ні, сьогодні його ще не було тут.

— Агов, Карле, чого ти так поспішаєш, ніби на пожежу? — гукнув мені навзdogінці Вітбройке.

Я поїхав до центру. І тоді мені спав на думку ресторан «Над криницею». Вони обідали там.

Мартін підсунув мені стільця:

— Сідай. Де ти був так довго? Замовляй собі щось. Сьогодні я частую, користайся з нагоди.

Я замовив собі гуляш з макаронами.

— Ти був уже в «Ратушній пивниці»? — спитав Мартін.

— В «Ратушній пивниці»?

— Так, там сидить уся ваша братія. Ну, мені треба йти, мушу ще заскочити на броварню, а то ніякого ладу не буде. В наші часи треба за всякою дурницею самому наглядати.

Попоївши, я віддав Карін ключа від машини, а сам поїхав з Мартіном. Поки ми сиділи за столом, Шіндлер не сказала жодного слова, і я також не зважився озватись до неї, навіть уникав її погляду. В «Ратушній пивниці» я застав ще з половину наших робітників, більшість їх були вже п'яні.

— Втерли ми їм носа! — крикнув Ранер, побачивши мене в дверях. Він теж, видно, був не зовсім тверезий.

«І що воно за чоловік цей Ранер? — подумав я. — Ніде без нього не обійтесь, всюди він найдужче пашекус».

Довелося сісти з ними до столу, хоч мені й не хотілося пити. Я тримав у руках кухоль з пивом, а перед очима в мене стояла та сама картина: Шіндлер підходить до столу судді і заявляє: «Це я зробила».

Бувають у житті події, які важко збагнути.

У понеділок я знов вийшов на роботу, як звичайно, і працював так, наче мене не звільняли, наче не було ніякої перерви, наче не було страйку, не було суду. Я знов перевіряв систему запалювання і роботу мотора, міняв мастило, свічки й шини, лагодив щіточки на шибках. О десятій я зайшов до їdalyni, купив собі півлітра молока, вернувся в майстерню, сів на старушину й поспідав. У мене було тільки одне на думці: папери. Вони й досі лежали в Фойгтовому будинку, я не зінав, де саме. Та найне забагненніше було те, що ніхто вже не заводив про них мови, хоч із них же все почалося. Згодом дівчина з контори занесла мені циркуляр, щоб я приколов його в майстерні: кожен шофер повинен мати в своїй машині двадцять п'ять кілограмів солі, лопату й два підкладні клинки на випадок ожеледі. Настрій серед шоферів був такий, наче наш завод мав три тижні канікулів, ніщо вже не нагадувало про страйк. Кожен робив свою справу, а як

з кимось зустрічався, то жодним словом не згадував про минулі тижні, а говорив тільки про погоду й про футбол.

Опівдні вернувся з свого рейсу до Кельна Франц.

— Шіндлер вони не вигнали,— сказав він,— а перевезли у відділ зарплати. Все-таки молодці, що не звільнили її. Бо їй би вже ніхто не допоміг.

— Так,— мовив я,— нам довелося б знов страйкувати.

Франц глянув на мене і скривився, наче вкусив щось кисле.

— Ти все жартуєш, Карле.

Страйк, здавалося, відійшов у далеке минуле.

Нічого не сталося. Машини виїздили з двору, я робив свою роботу — нічого не сталося. Скінчилася зміна — нічого не сталося. Час ніби зупинився. Я вийшов повз вахтера на вулицю — нічого не сталося. Я відімкнув дверці в своїй машині, сів у ней — нічого не сталося.

Вдома я тільки й думав: що тепер буде з паперами? Боже, невже всі наші заходи були марні?

Мовилося про все — про моє звільнення, про страйк, про порушення заводської дисципліни, про законні й незаконні дії, про обіцянки й погрози, про підозри й докази, але ніхто не говорив про папери. Коли ж я хотів нагадати про них, мені давали зрозуміти, що йдеться не про це. Невже ми з Францом даремно залазили на завод, як злодії? Невже даремно мерзли й третміли зі страху? Я не міг вічно тримати папери в Мартіна. Папери, які лежать у підвальні, припадають курявою, і їх забувають.

Але навіщо мені щось з ними робити? Яку ми можемо мати з них користь? Тримати їх як запоруку? Щоб їх чорти вхопили, ті папери! Чому їх не забирає Грюненфельд, чому вдає, наче вони вже зовсім не цікавлять його? Спершу казав, що я дав йому зброю в руки, а тоді: «Почекаймо, не треба поспішати, справа надто важлива, щоб розв'язувати її похапцем. Почекаймо».

І ось я вже чекаю майже сім тижнів, вийшов новий номер нашої профспілкової газети, і там нічого не було про подію на заводі, жодного рядка.

Тридцять папок із записами лежали в підвальні людини, яка не мала ніякого стосунку до цієї справи. Що мені з ними робити? Взяти їх з собою на наступні партійні збори й зачитати? Мені скажуть: «Це не партійна справа». То, може, піти на Старий ринок і там їх зачитати? Люди сміятимуться з мене, вважатимуть за божевільного або й проженуту. Приколоти деякі записи на заводській до-

щі оголошень? Мої колеги нападуть на мене, бо там записані інтимні розмови. Я мав папери й не зіпав, що з ними зробити. А мусив щось зробити. Я не міг чекати, поки хтось сам прийде до мене й скаже: «Майвальде, пора». Я зіпав, що ніхто не прийде. Та яка з того користь, що я триматиму їх як погрозу для фірми? Що це нам дасть? Більше грошей? Довшу відпустку? Більшу піврічну чи різдвяну премію? Країні умови праці? Коротший робочий день? Дешевше харчування в їдалні? Безкоштовний спецодяг? Більший вплив на заводські справи? Заборону звільнення робітників без попередження? Заводську пенсію для хворих на запалення міжхребцевого хряща? А що як керівництво заводу вибачиться і заявить, що то просто дехто перестарався і винних вивели з керівництва заводу чи фірми? Що тоді? Скажуть, що то був окремий випадок, не признаються, що то було системою чи могло стати системою в німецькій промисловості.

Я боявся, що одного чудового дня хтось прийде до мене й скаже: «Пане Майвальде, ви ідіот, неваже ви думаете, що всесвітньовідома фірма дозволить себе шантажувати кількома запорошеними папками, про існування яких найвище керівництво фірми навіть не знато?» Ні, я просто мушу вистояти. Хоч би скільки все це тривало:

У середу ввечері, на початку травня, вертаючись пішки з пивниці, я згадав, що наступного дня мають вивозити утиль. Перед багатьма будинками на нашій вулиці, і на «зеленому», і на «чорному» боці, лежали купи мотлохи: старі електроплити, велосипеди, матраци, пакіз давніх газет, поламані дитячі візочки, трухляві дошки, діряві пластмасові миски й відра. «Господи,— подумав я,— скільки в господарстві збирається всякого непотребу, за який платиш гроши і який потім викидаєш, та ще й радієш, як його взагалі хтось забере».

Перед будинком Герлінга я побачив вертюче крісло модної форми. Карін давно вже хотіла такого крісла до своєї кімнати, але ми не могли його купити, воно просто було надто дорого. І ось саме таке крісло, майже нове, стояло на вулиці перед утилю.

Я розповів Карін, що Герлінг викинув на сміття крісло, про яке вона мріяла.

— Ми його негайно заберемо! — сказала вона, скопилася й потягнала мене на вулицю.

Мені було незручно. Та Карін, побачивши крісло, сказала:

— Гарне! Зразу ж занесімо його, може, вночі буде дощ, то ще намокне.

Крісло було якраз до місця в кімнаті Карін, і коли трохи згодом приїхав Мартін, щоб забрати її на якийсь фільм, що вже четвертий місяць ішов у центрі, вона показала йому крісло й розповіла, звідки воно взялося.

Я бачив, що Мартін радий був би викинути крісло назад на вулицю, але він тільки сказав:

— Аби тільки мій батько не довідався про це. Вони з Герлінгом приятелі. Вас хоч ніхто не бачив?

Карін пішла переодягатися, Ангеліка поралась на кухні, і ми з Мартіном лишилися у вітальні самі. Мартін відвів мене до вікна і сказав, що папери треба нарешті забрати з його будинку, він не може далі ховати їх від батьків, а розповісти їм про все, вплутати їх у цю справу також не хоче.

— Уяви собі, Карле, в якому мій батько опиниться становищі. Він же ділова людина, броварня може без зайвих слів відібрати в нього ліцензію. Ні, Карле, папери треба десь діти. В моого батька буде серцевий напад, коли він довідається, що вони в нас.

— Розумію, Мартіне. Я подумаю, де б їх переховати. Може, Франц знайде якесь місце. У старих будинках заужди є закутки, в які цілими роками ніхто не заглядає.

— Я тебе не кваплю, Карле, але щонайшізніше в середині червня їх треба забрати, в нас тоді три тижні в будинку будуть майстри, батько хоче міняти опалення.

— Гаразд, Мартіне, я вже щось придумаю.

— А хіба вони тобі ще потрібні, Карле? Адже все вже скінчилось. Для тебе справа скінчилася якнайкраще.

— Нішо не скінчилося, нішо.

— Що ж ти думаєш робити з ними? Я не хочу втрутатися в твої справи, я тільки тому питаю, що теж був трохи причетний до них. Я просто не можу собі уявити, що б ти з ними ще зробив. Який у тебе намір?

— Я ще не знаю, Мартіне, пічого ще не знаю. Може, щось таки зроблю. Такі речі не можна добровільно віддавати з рук.

— Знаєш що, Карле, спали їх, та й годі, адже все вже скінчилось.

— Ні, Мартіне, в мене таке почуття, що все ще тільки починається.

Ми випадково попали на свято. На початку травня, як і щороку, представники громадськості північних районів міста — Ефінга, Брехтена і Лінденгорста — запросили наших інвалідів і пенсіонерів на каву в ліс, що тягнеться за будинками «зеленого» боку нашої вулиці. Між деревами поставили лавки й столи. Червоний Хрест приготував у похідній кухні каву й чай. Господарі пекарень дали безкоштовно печиво. Прибула капела пожежників, відкрили бочку пива, яку поставив Фойгт, тенор з міської опери проспівав народні пісні.

Як на цю пору року, погода стояла незвичайно тепла, можна було навіть скинути піджаки, жінки одяглися вже в літні сукні, під високими буками було майже парко. Пенсіонери сиділи за столами й розповідали про давні часи. Декотрі з них поприводили онуків і гордо показували їх сусідам. Дітям роздаровували повітряні кулі й пригощали їх підсмаженими на жару ковбасками.

Запросили три сотні старих з північних районів. Серед них було більше жінок, ніж чоловіків. Навіть обер-бургомістр приїхав на півгодини. Він вручив найстаршій жінці, вдові померлого тридцять років тому шахтаря, — їй було дев'яносто сім років, — букет червоних троянд, а найстаршому чоловікові, колишньому сталеварові на заводах Геша, — він мав вісімдесят чотири роки, — коробку цигарок і пляшку горілки. Обер-бургомістр виголосив крізь мікрофон коротку промову. Він сказав:

— Старість, любі співгромадяни, треба шанувати. Цей біблійний вислів і досі нітрохи не втратив свого значення. Чудово, що громадяни нашого міста з власної ініціативи влаштовують такі свята і проводять їх під лозунгом: «Щороку крихту щастя для старих». Чудово, що громадяни й товариства нашого міста організовують такі речі самі, а не покладаються на міське управління чи на благодійні організації. І так само чудово, що влаштовувати ці свята допомагають митці нашого міста, допомагають безкоштовно — я хотів би наголосити на цьому, — бо знають, що всіх нас чекає колись старість. Тут, за цими столами, якщо порахувати всіх разом, сидять кілька тисяч років, тут — частка історії нашого міста. І тому що тепер, саме в наші часи, виникає стільки непорозумінь між старими й молодими, я хотів би додати: спробуймо порозумітися між собою. Молоді живуть майбутнім, а старі минулим, це цілком природно, але ми зможемо уникнути багато конфліктів, коли пам'ятатимемо слова письменника

Курта Тухольського, якого я дуже шаную. Він писав: «Старі забувають, що вони колись були молодими, а молоді забувають, що вони колись будуть старими».

Залунали бурхливі оплески. Обер-бургомістр сфотографувався серед старих пенсіонерів, його любили. Більшість чоловіків були хворі на селіоз, вони вже тільки те й робили, що гуртом, по десять-п'ятнадцять чоловік, щодня гуляли в лісі чи в полі і розповідали про колишні часи так, ніби то були золоті часи.

Я примостиився біля Вітбройке. Ангеліка сиділа неподалік між двома старими жінками з сусіднього будинку, що жили разом з дітьми і провадили в них домашнє господарство. Прийшов дехто і з «лісового» боку. Суддя Бурмайстер, про якого я чув, що він тяжко хворий, тиснув усім руки. Я побачив Герлінга з дружиною, адвоката Польмюллера, що раптом привітався зі мною так, наче ми були давніми приятелями. Прийшов також директор об'єднання страхових товариств.

Вітбройке все торочив мені, як спокійно колись працювалося на шахті, і радів, що йому, хвалити бога, не треба вже товктися серед теперішньої скаженини. Про свої зацементовані легені він ні словом не загадував. Часом він крадькома діставав невеличку подушечку з киснем і прикладав її до уст, щоб легше дихалось. Під час війни він щодня носив російським полоненим картоплю в лушпайках. Часом жінка давала йому ще й якийсь бутерброд. Якби його застукали наглядачі або начальство, то не ми-нути б йому фронту чи й таборів.

— Які то були часи! Які часи! — торочив Генріх Вітбройке, і його товариші, стари інваліди, підтакували йому.

Ввечері засвітили кольорові ліхтарики. Стало дуже холодно, і ті, хто не взяв теплого одягу, почали збиратися додому.

Ангеліка теж сказала:

— Карле, ходімо вже.

Я кивнув головою. Мені ще не хотілося йти, велику бочку, яку поставив старий Фойгт, не випили ще до dna, та й пляшки ще не всі відкоркували.

Пенсіонерів, крім тих, що жили на нашій вулиці, почали розвозити додому приватними машинами, це теж було організовано заздалегідь. Мартін, що також приїхав розвозити старих, кивнув мені, відвів мене убік і з притиском сказав, що папері скоро доведеться забрати, він їх не може більше переховувати, батько щодня порається

в будинку, а насамперед у підвальних приміщеннях, щоб підготувати все до приходу майстрів.

— Міг би й ти когось відвезти,— мовила Ангеліка, коли я вернувся до столу.

— А мене ніхто не просив розвозити їх,— відповів я.— Крім того, я вже не можу сісти за кермо, падто багато випив.

Вона почала кванити мене додому; щоб уникнути сварки, я скорився. На кухні Ангеліка докірливо сказала:

— Нащо ти завжди стільки п'єш? Навіть, якщо пітви дають задарма, то не обов'язково так надудлитись, щоб аж назад лілося.

Вона запарила мені кави й лягла спати. Я ввімкнув телевізор і скоро заснув коло нього, а коли прокинувся десь через півгодини, то пішов ще раз у ліс. Столи й лавки були порожні.

Я вже хотів вертатися, коли переді мною наче з-під землі виріс Шеллер. Він був п'яний.

— Ходімо, Карле, ми сховали два ящики пива в безпечне місце, а тепер вип'ємо.

Я був радий, що побачив хоч Шеллера. Він навів мене за кущі, де на порожніх ящиках з-під пива чи й просто на землі сиділо кілька чоловік з пляшками в руках. Я сів до них, не питуючись, хто вони такі, й почав пити. Я слухав їхні розмови й пічого не розумів. Поволі я знов сп'янів, голова моя обважніла, ноги затерпли. Я думав собі: що буде, те й буде, мені однаково. Хай Мартін кине папери в грубу, нащо вони мені. Навколо мене сиділи люди, які не мали того клюпоту, що я, вони мене хіба що висміяли б, якби я почав їм розповідати про свою біду. Хай вони згорять, ті папери!

Ралтом хтось закричав далеко в лісі:

— Шеллере! Шеллере! Де ти?

— Що воно за стерво кричить там, щоб його чорти забрали? Нащо мені треба, щоб усі знали, де я! — розлютився Шеллер.

— Шеллере! Шеллере! Де ти? — Голос лупав близьче.

— Це Аїджело,— сказав я.

— Шеллере! Шеллере!

— От падлюка, я йому натовчу пижку!

— Шеллере! Шеллере! — Аїджело був уже зовсім близько.

— Іди сюди й заткни пельку! — крикнув назустріч йому Шеллер.

Коли Анджело вискочив з-за кущів і, відсапуючись, спинився перед нами, Шеллер накинувся на нього:

— Чого ти горлаєш на весь ліс, наче на гвалт? Хочеш усю вулицю скликати на нашу голову, ти...

Анджело схопив Шеллера за руки, струснув його і сказав:

— Знайшли вбивцю твоєї Ренати, знайшли! То не Анджело... То не Анджело.

— Хто?! — крикнув Шеллер.— Хто та свиня?

Анджело сміявся й плакав водночас.

— То не Анджело! То Мустафа... Мустафа!

Тоді Шеллер відштовхнув Анджело так, що той упав, а сам побіг лісом, горлаючи:

— Це Мустафа!.. Мустафа!..

Нарешті я одного дня пішов до Грюнфельда в Будинок профспілок і просто спитав, чи його ще цікавлять записи. Він розмовляв зі мною різко, навіть вороже, порадив мені не ворушити того, що вже припало порохом. Нам тепер, мовляв, краще дбати про в нормування стосунків на заводі, більше буде користі. Який сенс весь час лякати громадськість крикливими заголовками? Однаково люди зразу забивають їх і знов переходятять до своїх буденних справ.

— Будь розважний, Майвальде, робітникам найбільше потрібен мир на підприємстві,— сказав він.— Не вдавай із себе вічного баламута, не намагайся пробити головою стіну, це ще нікому не вдалося. Почекай, усе обернеться так, як ми бажаємо...— Він спитав, якось дивно позирнувшись на мене: — Чи ти хочеш ще раз влаштувати страйк? Через ті папери? То я тобі мушу твердо сказати, що більше підтримки від нас не сподіваїся. І терпіння твоїх колег теж має свої межі. А крім того,— це вже інший бік справи,— ми в теперішній політичній ситуації не можемо дозволити собі ніяких екстравагантних вчинків. Прошу, зрозумій мене правильно: в принципі я на твоєму боці, але з тактичних міркувань мушу виступати проти. В наші часи мають значення тільки тактичні міркування... І ще одне: інколи мені здається, що ти не бачиш або не хочеш бачити своїх справжніх ворогів, а часом і не бачиш, хто твої справжні друзі... Не бачиш нас.

— Грюнфельде,— мовив я,— тоді я віддам папери в газету, коли вам, моїм справжнім друзям, як ти щойно сказав, їх не треба.

Він засміявся.

— Твої ж колеги намнуть тобі боки, як прочитають у газеті свої розмови. Будь обережний, Майвальде, не роби цього, я хочу тобі добра.

Одного вечора Мартін приніс мені чотири великі пластикові торби з паперами. Я сховав їх у підвалі за ящиком з картоплею, там їх навряд чи хто міг знайти. Коли я спітав Кольмана, що мені робити з записами, він тільки здивувався, що вони й досі в мене,— настільки життя на заводі вийшло вже в свою порму. Навіть Кольман забув про папери.

Франц просто сказав:

— Спали їх.

Мені хотілось порадитися з Карін, що б його краще зробити, та вона сиділа над своїми лекціями, або десь гуляла з Мартіном, або просто виходила з кімнати, коли я заводив розмову на цю тему. Ангеліці я нічого не міг сказати, вона б зчинила такий гвалт, наче я сховав у підвалі не папери, а бомбу.

Якось надвечір я врешті взяв дві папки й поїхав до редакції «Вестфаліше рундшау». Я запропонував газеті весь матеріал. Троє редакторів цілу годину уважно слухали мене, але потім відмовились, і один тихенько натякнув мені, що доктор Буш — близький приятель котрогось із видавців, а крім того — зразковий член соціал-демократичної партії.

— Ну, пане Майвальде, ми не можемо цього надрукувати. Хоч мені дуже шкода. В принципі я на вашому боці, але в мене є певні тактичні міркування, розумієте?

Я пішов із своїми папками до редакції «Рурнахріхтен», що орієнтувалася на Християнсько-демократичний союз. Там мене знов уважно вислухали, покивали головою, а наостанці сказали, що вони радо надрукували б матеріал, але публікація цих паперів — не те, що цікавить громадськість. Крім того, матеріал надто великий, він не годиться для щоденної газети. А потім: могло б скластися таке враження, що вони підкопуються під профспілку, оскільки її преса й досі не опублікувала цього матеріалу. А газета, що стойть близько до Християнсько-демократичного союзу, в теперішній політичній ситуації не може собі цього дозволити. В принципі вони на моєму боці, але з тактичних міркувань не можуть опублікувати цього матеріалу. Один молодий редактор провів мене до дверей і на сходах сказав:

— Бачите, пане Майвальде, є ще й інші важливі причини. Один із наших головних редакторів — близький приятель колишнього директора вашої фірми. Ви ж розумієте...

Він порадив мені спробувати щастя у «Вестдойче альгемайн». Але й там матеріал відхилили. Вже літній, симпатичний на вигляд редактор прочитав мені цілу доповідь про відповідальність преси. Я мало що з неї зрозумів. Він сказав:

— Знасте, не можна завжди помічати в нашому місті саме тільки погане. Коли ми опублікуємо цей матеріал, про наше місто хоч-не-хоч підуть балачки. Звичайно, погані балачки. В принципі, пане Майвальде, я цілком на вашому боці, але наша газета має й свої тактичні міркування. Ви розумієте мене?

Отак я знов опинився з своїми паперами на вулиці. Ніхто вже ними не цікавився. Господи боже, а чого ж я сподівався? Що всі накинуться на папери, вихоплювати-муту їх у мене з рук? Мабуть, я надто багато хотів. На заводі знов настав спокій, я виграв свій процес, усюди був лад, і ніхто не бажав порушувати того ладу. На їм я, а тим більше мої папери? Мабуть, ніхто б і не глянув у мій бік, якби я спалив їх серед вулиці. І я часом питав себе: чи це я збожеволів, чи вони показилися? Чи це я — впертий віслюк, чи вони — шахраї? Я був такий спантелічений, що інколи й сам не міг уже второпати, чи те, що я роблю, що хочу зробити, добре чи недобре.

Мартін приходив до нас майже щодня, я вже перестав вважати його за гостя, мені здавалося, що він завжди жив з нами. Ми з Ангелікою вечорами здебільшого сиділи перед телевізором. Якось вона взяла мене за руку й сказала:

— Я така рада, що все вже минулося. На той рік поїдьмо й ми разом у відпустку, люди собі дозволяють таке, а чим ми гірші? Якось придумаймо, щоб наші відпустки хоч на два тижні збіглися... Яка я рада, що все минулося!

Я не міг їй сказати, що мені здається, ніби все тільки починається.

Коли я після зміни виходив погуляти, то завжди зустрічав турків, вони вже давно вселилися в ті три бараки. Їх можна було зустріти всюди: в пивниці, на вулиці, в

крампиці. І ніколи вони не ходили поодинці, завжди певеликим гуртом. Вони носили бахматі костюми, штани гармонією спадали на черевики, і через кілька днів після їхньої появи в нашому районі про них уже казали: «Он ідуть опудала!» В пивниці, так само як і на вулиці чи в крамницях, до них звикли швидше, ніж я сподівався.

У середині червня Карін склала свої іспити. Вони тривали майже тиждень. Склала вона їх на відмінно. Ми влаштували для неї невеличке свято. А через два дні вона поїхала з туристською групою на суботу й на неділю в Західний Берлін. Гроші на це вона собі заощадила, я ддав їй тільки двадцять марок.

Ангеліка раптом вирішила навідати свою колишню шкільну товаришку, що жила на південній околиці міста; в неї недавно помер чоловік. Ангеліка розмовляла з нею по телефону, а тоді враз заявила, що хоче до неї поїхати.

— Я лишусь у неї ночувати,— мовила вона.— Ти вже якось сам даси собі раду. Маєш свою пивницю, то нудно тобі не буде.

Я хотів відвезти її, але вона відмовилася, сказала, що поїде трамваем. Я лишився сам на суботу й на неділю і зразу ж почав нудьгувати. Зненацька я усвідомив собі, що ми, власне, не маємо друзів, тільки знайомих, здебільшого колег по роботі. Чоловіки з пивниці, з якими я роками розмовляв і пив коло прилавка пиво, теж були тільки знайомі. Я ніколи не бував у них дома, а про багатьох навіть не міг би сказати, на якій вулиці вони живуть. Ми звичайно зверталися один до одного на ім'я, тому я знов на прізвище хіба що відвідувачів з нашої вулиці, а більше майже нікого. Цікаво, що тепер поробляють ті, з ким я сидів колись на шкільній лаві? Відтоді минула ціла вічність.

Кілька років тому ми з Ангелікою і Карін гуляли в центрі міста, розглядаючи вітрини, аж раптом до мене підійшов якийсь чоловік і вигукнув:

«Майвалльде!.. Карле! Невже це справді ти?»

Я напружено міркував, хто б це міг бути. І згадав аж тоді, коли він квапливо сказав, що ми два роки служили в одній роті в Парижі, охороняли якісь військові об'єкти. Я мовчки слухав його і кивав головою, особливо ж, коли він вигукував:

«Пам'ятаєш, Карле? Ото були часи! Одне тобі скажу: ті два роки в Парижі — найкраща пора в нашему житті, ніколи вже нам так не буде».

Він запросив нас на кухоль пива, але я відмовився, пославшись на те, що за півгодини мене десь чекають. Я був радий, коли він нарешті попрощався.

Я спробував пригадати ті два роки в Парижі. Я тоді мав заледве вісімнадцять. Як це було давно, майже тридцять років тому! Скоро вже ті часи будуть здаватися нереальними, я не міг, не хотів їх більше згадувати. Дивно, що старі люди завжди говорять тільки про своє минуле. Ті роки швидко минають, ти знайомишся з дівчиною, одружуєшся, і раптом з'являється на світ дитина. Ти помічаєш, що квартира твоя надто мала і що на дитину треба грошей. Скоро ти переконуєшся, що твоєї платні аж ніяк не вистачить. Тоді дружина також іде працювати, дочка підростає і вибирає собі незвичайний фах. Тихо й скромно помирають батьки й тесті, ти ховаєш їх, зрюєш слізозу, а другого дня знов ідеш на роботу, наче нічого й не сталося. Потроху пізнаєш лікарів і лікарні, судових виконавців і десятників, директорів, профспілкових діячів і багато доріг у країні, якими день і ніч возиш у тридцятишеститонній автоцистерні рідкий кисень чи азот. Знайомишся з людьми і знов їх забуваєш, граєш у лотерею і тижнями чекаєш на виграш, але ніколи нічого не виграєш. Нарешті знаходиш пивницю, в якій почувавши себе добре, а потім переконуєшся, що всі вони схожі одна на одну. Далі починаєш цікавитись політикою, вступаєш у якусь партію, а за якийсь час питаети себе: чого ти в неї вступив? Тому що всюди перед ведуть такі самі, а іншим не дають і рота розтулити, бо, мовляв, вони нічого не розуміють. Як добре подумати, то я цілий свій вік шукав собі друзів. У пивниці знайомишся з людьми і за якийсь час починаєш думати, що вони тобі друзі, але вони тільки знайомі. На роботі також знайомишся з людьми і думаєш, що вони твої друзі, але вони тільки колеги по роботі.

У суботу вранці я взяв і поїхав до Шіндлер. Вона не здивувалася.

— Заходь,— сказала вона.— Я саме снідаю.

Я скинув черевики, ліг на канапу й почав читати газету — одне слово, поводився так, наче це була моя квартира і моя дружина. Шіндлер була в старому халаті, голова в бігуді пов'язана синьою хусткою. Вона съорбала каву і плямкала, жуючи булочку.

— Знаєш, я в суботу до самого обіду вештаюсь не одягнена,— мовила вона з повним ротом.— Приємно, ко-

ли можна походити в такому вигляді. Тебе це не бентежить, га?

З її вікна видно було тільки сірі будинки, а за ними знов будинки; коли вулицею проїздив трамвай, на столі бряжчали чашки.

— Пойдьмо десь за місто,— запропонував я.— Може, в Зауерланд, до греблі в долині Мене. Що ти на це скажеш?

— Лишайся тут, нащо нам та гребля. Я приготую на обід щось смачне.

Потім вона цілу годину сиділа у ванній. Я чув, як вона хлюпалась і співала. Звідти вона вийшла гола, кинула мені волохатого рушника і сказала:

— Розітри мені спину.

Вона лягла на канапу, я потер її спину, потім вона почала вбиратися перед дзеркалом, пильно оглядаючи себе. Вона надягла червоні штани і білий, трохи тіснуватий светр, а коси розпустила по плечах. Їй так личило, вона здавалась молодшою; якби я зустрів її таку на вулиці, то напевне провів би оком. Вона принесла пляшку коньяку, сіла напроти мене й налила дві чарки.

— З самого ранку коньяк? — здивувався я.

— Вже скоро полудень. Кілька чарок перед обідом додають appetitu.

Готовала вона добре, я всмак з'їв її шніцель. Шіндлер була весела, трохи п'яна, голосно й часто сміялася, і я раптом пригадав, як ми з Францом приходили до неї. Після обіду вона лишила посуд на столі, дістала ковдру, лягла коло мене на канапі, і не встиг я щось сказати, як вона заснула. Ввісні вона щось говорила, але я нічого не міг зрозуміти. Вона знов пахла мілом і коньяком.

Я лежав, дрімаючи, і прислухався до її віддиху й мурмітіння. Часом мені здавалося, що біля мене лежить дитина, яку я повинен гріти і оберігати. Так минуло дві години. Моя права нога затерпла, шия також. Коли Шіндлер прокинулась, я сказав:

— Завариш кави?

— Завари сам,— відповіла вона й голосно позіхнула.— Праві дверці в буфеті. Там ти все знайдеш.

Я заварив каву, а коли обернувся, то побачив, що Шіндлер знов наливає коньяку. Помітивши мій погляд, вона махнула рукою і сказала:

— Не хвилюйся. Кілька чарок перед кавою підіймають настрій.

— Скільки ж ти випиваєш за день? — спитав я.

— У робочі дні взагалі не п'ю. Хіба трішки ввечері. Я п'ю тільки в суботу і в неділю. По дві пляшки в день.

— Ти здуріла! Хочеш занапастити себе? Скільки тобі років?

— Тридцять два... Що, здивований, га? Звичайно, кожен вважає мене молодою, — засміялася вона.

П'ючи каву, я міркував, як мені звідси вибратися, без брехні, без сцен, без крику. Ця жінка почала в мене раптом викликати відразу, так само, як порожня квартира вдома.

— Ти не зобов'язаний мене втішати, — несподівано мовила вона. — Я на суді була не п'яна і все те казала свідомо.

— Я тепер думав не про це.

— Не про це? А про що?

— Суд і все те давно минулося, скоро почне здаватися, наче його й не було, — мовив я і хотів устати.

— Для тебе, може, й минулося, — сказала вона, — бо підприємство зняло з тебе звинувачення й поновило па роботі, а для мене ні. Для мене все ще тільки починається.

— Ти маєш якісь неприємності? — спитав я.

— Неприємності? Це не те слово. Я тепер нараховую вам платню, це також робота, а мої дорогі колеги в конторі, насамперед жінки, обминають мене, наче я хвора на якусь заразну хворобу. Шепочуттяся за моєю спиною. Для мене нічого ще не минулося.

— Що ж ти думаєш робити? — спитав я.

— Нічого. Працювати далі. Вони мене не виженуть. Я надто багато знаю — не тільки про вашу, про твою справу. Мене раніше кілька разів брали в Дюссельдорф на важливі засідання. Якби ти почув, як вони про вас говорять, як селяни про своїх корів: чи вони ще дають молоко, скільки літрів у день можна надоїти, а котру корову пора вже зарізати на м'ясо.

— Ну, то й що? Чого б вони говорили про нас інакше? Це не новина, можна й не бути на тих засіданнях, щоб це почути. Ти ще щось знаєш? — спитав я.

— Так, деякі дрібниці... Самі дрібниці. Наприклад, домовлення про ціни з іншими фірмами. Адже в Німеччині не так багато підприємств нашого профілю. Ну, і всяке таке.

— Ти почуваєш себе надто впевнено, а це небезпечно, для тебе небезпечно. Я також почував себе надто впевнено. Ти переконана, що вони тобі нічого не зроблять, бо вважаєш, що вони бояться тебе. Але вони можуть зробити що завгодно, бо колись те, що ти знаєш, буде вже для них не страшне. Що тоді? Тоді вони перестануть церемонитися з тобою. І одного дня просто дадуть тобі під зад.

— До того часу я собі знайду якусь іншу роботу, я ж не прив'язана до фірми.

— Тобі буде не так легко знайти її. Куди ти підеш? Після моого процесу всі, кому треба, знають, що ти ненадійна секретарка. Ти більше не дістапеш доброї посади, не треба себе обдурювати. Проти таких людей, як ти, вони завжди виступають одностайнно, хоч би як гризлися між собою.

— А тепер можна трохи й покататися,— раптом сказала вона і взулася.— Ти ще не перехотів?

Хоч я й перехотів, але ми все-таки поїхали в напрямку Мюнстерланда. Ми сиділи мовчки, я дивився на дорогу перед собою, Шіндлер крутила радіо, шукаючи веселої музики. Почало смеркати, потім стало темно, Шіндлер знов сп'яніла, вона взяла з собою пляшку віскі. Відкинувшись сидіння, вона лежала на п'яму й часом питала мене:

— Де ми?

— Не знаю, десь їдемо.

— Добре, що десь їдемо,— казала вона.

«Краще було б піти до пивниці»,— думав я. Я звернув з дороги в лісову просіку, спинив машину й вимкнув світло. Я мовчки сидів, не рухаючись, і питав себе: чого я сюди заїхав? Потім відчув тепле тіло Шіндлер, вона горнулася до мене.

Я взяв її, сам здивований своїм бажанням. Від неї тхнуло горілкою, але я цілував її. Коли, здавалося, минула ціла вічність і я, виснажений, хотів відсунутись від неї, мене раптом ніби хто з розгону вколов голкою в спину. Я аж дух затамував з болю.

— Пробач,— тихо мовила Шіндлер.— На мене просто щось нашло. Пробач.

Я непорушно лежав на відкидному сидінні, аж поки біль трохи віщух, тоді вивів машину назад на дорогу.

— Ідь додому,— сказала вона,— вже пізно.

Аж через кілька кілометрів мені настільки полегшло, що я міг нарешті орієнтуватися по дорожніх знаках. Ми

були поблизу голландського кордону, за сто кілометрів від Дортмунда.

— Нам треба дві години, щоб доїхати додому,— мовив я.

— Ідь,— сказала вона й викинула у вікно порожню пляшку.

У спині в мене нило, але то вже був не біль. Я помінав вулиці, і вночі всі вони здавалися мені чужими, хоч я майже кожною з них їздив за останні роки, знов на них кожен поворот і кожне перехрестя, не одну пивницю та ресторан і більшість бензоколонок. Я наче їхав по чужій країні з чужою жінкою в машині, яка попросилася доро-гою, щоб я її підвіз. Мої фари освітлювали дорогу, чужі фари з'являлися переді мною і знов зникали, ззаду сигна-лили мені машини, але я не додавав швидкості. У спині в мене нило, хоч то був не біль. І раптом мені знов стало страшно, я не знов чого. Між Лютеном і Дортмундом я спинив машину на узбіччі. Я вже бачив здалеку ліхтарі своєї вулиці, мені раптом захотілося заїхати з Шіндлер до пивниці, але вона сонно сказала:

— Відвези мене додому, вже пізно.

Коли я висадив її перед будинком, була вже північ. Вона, похитуючись, рушила до дверей, тоді враз сказала:

— Спали папери.

Я почекав, поки вона замкнула за собою двері.

Лікар щовечора давав мені уколи. Він приписав мені ті самі ліки, що й раніше, по три таблетки тричі на день.

Отже, я знов лежав у ліжку й сподівався, що запален-ня швидко мине. Лежав цілими днями й дослухався до звуків у будинку й на вулиці, до голосів дітей, що грали-ся на тротуарі перед будинком, до дзвіночка пекаревої машини й до потрійного гудка молочаревої. Часом дзво-нив телефон, алè поки я вставав і добирався до сіней, він уже замовкав. Карін приносила мені книжки, яких я не читав, Ангеліка — журнали, яких я навіть не перегортав. Я лежав і годинами дивився в стелю. Слав я погано. Якби мені не був заборонений алкоголь, я б хоч ним забивав собі памороки. Лікар весь час застерігав мене:

— Не краплі алкоголю, пане Майвальде.

Раз таки я встиг зняти трубку.

— Як у тебе справи? — почув я голос Шіндлер.

— Нічого,— мовив я.— А в тебе?

— Добре,— відповіла вона. Якусь мить тривала гнітюча мовчанка. Нарешті вона сказала: — Я вже кілька разів телефонувала. Тобі дуже боляче?

— Та ні, не страшно.

— Можна тобі ще колись зателефонувати?

— Як хочеш. Я лежу в постелі, не знаю тільки, чи встигну зняти трубку.

— Отже, тобі погано,— мовила вона.

Телефон роз'єднався. Мабуть, вона телефонувала з роботи і хтось зайшов до контори.

Я знов лежав і годинами дивився в стелю, або на шафу, або просто перед собою, дослухаючись до голосів у будинку й на вулиці.

Якось перед обідом, на другому тижні моєї хвороби, мене відвідав Анджело. Він їздив у відпустку до Сіцілії. Він сів на краєчок ліжка.

— Авжеж, Карле, погано, коли болить у спині. Моя бабуся вже тридцять років ходить зігнута.

— Які новини, Анджело? — запитав я.

— Які там новини. В Німеччині завжди те саме. Завжди працюй. Завжди бійся завтрашнього дня. Завжди працюй.

— Вертайся в Сіцілію, Анджело,— мовив я.

— Що я там робитиму, Карле? Лежатиму на сонці й гинутиму з голоду? В Меццоджорно є тільки сонце й голод. Уже краще в Німеччині. Краще працювати й боятися завтрашнього дня.

Ми мовчки закурили. Він випив кілька чарок вина з великої, обплетеної лозою пляшки, яку приніс для мене.

— Я п'ю за твоє здоров'я,— щоразу приказував він. Вигляд у нього був задоволений.— Мустафа здурів,— сказав він раптом.— П'ять років водив машину в Шеллера, п'ять років після роботи водив у нього машину, а потім здурів... Мати не знає, що вони мене були заарештували, я їй нічого не сказав... Вона не любить німців, не знаю, чому... не любить.— Він підвівся.— Ну, видужуй, я вже піду.

Дні були схожі один на один. Я лежав, дивився в стелю і дослухався до голосів у будинку й на вулиці.

Ангеліка ходила на роботу, а ввечері сиділа біля мене. Вона мало говорила, сиділа й плела.

Уколи допомагали. Біль притупився, став не такий гострий. Але лікар сказав:

— Якщо найближчими днями не полегшає, доведеться покласти вас у лікарню.

— Тільки не в лікарню,— мовив я.

— Там вас прив'яжуть до дошки,— сказав він.

— Ви, мабуть, жартуєте, пане докторе?

— Кепські справи з вашою спиною,— сказав він.—

У такому віці! Вам треба пошукати іншої роботи.

— А ви маєте для мене таку роботу? На нашому заводі, пане докторе, немає такої роботи, як ви приписуєте.

— Тоді треба лежати доти, доки хвороба зовсім минеться.

Він знову приписав мені таблетки й соки. Уколи тим часом відмінив.

— Якось поставимо вас на ноги,— казав він.

— А якщо ні? Якщо ми з вами просто сподіваємось на чудо?

— Майвальде, киньте свої жарти. Навіть у підручнику написано, що після десяти уколів усе мине,— засміявся він, тоді споважнів, глянув на мене й додав: — Часом у мене виникає така підоозра, що ви взагалі не хочете видужати.

— Це безглаздя, пане докторе.

Я знову лежав сам у кімнаті й дослухався до голосів у будинку й на вулиці. Ангеліка доглядала мене. Вона йшла на роботу на дві години раніше, щоб зразу після обіду вернутися додому. Часом її турбота набридала мені. Вона весь час питала, що мені треба, що мені приготувати їсти, що я хочу пити. Вона рада була б сповісти мене, як дитину, навіть ні разу не ходила до пані Боргман і пані Бойстер, тільки часом телефонувала їм вечорами. А якось пані Бойстер сама прийшла до нас і принесла ліки. Мені хотілося закричати:

— Забираїтесь геть! Лишіть мене самого.

Але я казав лише «так» і «ні». Вони були задоволені, бо я вдавав задоволеного.

Нарешті через місяць лікар дозволив мені встати. Підійматися сходами спершу було важко, та все ж я міг, хоч і з палицею, виходити надвір, у ліс, у поле. Озимий ячмінь уже пожовтів.

Лікар приписав мені двічі на день по годині гуляти. Кілька разів я отримував виклик на огляд лікаря страхової компанії, але мій лікар викидав виклик і сердито казав:

— Я вирішу, коли ви будете здорові, а не ця медична поліція.

Раз до мене навідався уповноважений фірми, що перевіряє хворих.

Гуляючи, я якнайдалі обмивав пивницю. Здебільшого я виходив на міст через автостраду й дивився на рух машин знизу або ще виrushав у ліс, годував сарн у вольєрах, гуляв з інвалідами й вислухував їхнє патякання про давні часи, дивився на гру в гольф коло маленького майданчика, стояв на зупинці трамвая і спостерігав, як виходили й заходили пасажири, приглядався до праці селян у полі і проводив очима жовті та рожеві хвари ядучого диму над заводами Геша й білі стовни пари над коксувальною на східній околиці міста.

У нашому районі почалися крадіжки. Пограбовано кілька автоматів із сигаретами, з деяких крамниць покрали депо горілку. Звичайно, всі мали підозру на «турецьке селище», як називали в нас тепер три бараки, де жили турки.

Я помалу видужував. Мені вже можна було пахилятися і хотілось на роботу, я смертельно пудився і не міг уявити, як люди можуть жити без праці. Я раптом зрозумів інвалідів, які вже не мають до чого прикладти рук і, нікому не потрібні, плутаються під ногами в себе і в інших і говорять тільки про своє минуле, коли вони ще працювали й давали якусь користь. Я тепер розумів їх.

Одного дня Карін розповіла мені, що з хворими дітьми працювати важче, ніж вона сподівалася. Їх треба годувати, носити. Багато серед них такі безпорадні, що їх навіть треба садовити на горщик, підтирати, мити й одягати.

— Ти собі навіть не уявляєш, тату, скільки горя зібрається в одному місці.

— Але ж ти знала наперед, Карін... Ти вже не хочеш там працювати? — стурбовано спитав я.

— Дурниці. Я лише хотіла тобі сказати, як там працювати. Розумієш, у мене часом пропадає апетит. Тепер ти знаєш, чому я інколи нічого не їм, коли приходжу додому. Просто не можу, в мене завжди стоять перед очима обличчя дітей.

— Це міне, — мовив я.

— Звичайно, мої колеги в дитсадку кажуть те саме, мовляв, з часом до всього звикнеш, але якраз це й погано. І Мартін мене сьогодні мало пе довів до істерики. Він

заїздив по мене. І знаєш, що сказав? «І держава ще й витрачає на них гроші!» Отак і сказав.

— Мабуть, я також злякався б, якби вперше побачив тих дітей. Ми ж знаємо тільки здорових.

— Може, їй злякався б,— мовила вона,— але так не сказав би... Тату, я вже так давно знаю Мартіна, дуже кохаю його... але так сказати, та ще й мені... мені...

— Він звикне,— спробував я втішити її,— адже їй треба ще звикнути... а це ж твій фах.

— Інколи, тату, я просто не знаю, чи він хоче мене подратувати, чи справді так думає.

Першого ж дня, коли я вийшов на роботу після хвороби, мене об одинадцятій годині викликали до дирекції. Доктор Бош сказав мені:

— Пане Майвалльде, відтепер вам категорично заборонено сідати за кермо. Можете ще їздити тільки на території заводу, наскільки цього вимагає ваша робота в майстерні. Прошу зрозуміти нас. Ми мусили дати таке розпорядження задля вашої ж користі. Ми повинні оберігати і людей, і машини від нещасного випадку.

— Я нікому не бажаю такої болючої хвороби,— мовив я.

Директор задумливо кивнув головою, підвівся, вийшов з-за столу і пильно глянув на носки своїх черевиків.

— Авжеж... Можливо... Спина дуже чутлива до болю. Але, забороняючи вам сідати за кермо, ми дбаємо про ваше здоров'я. Між іншим... ви могли б вернути папери, викрадені з цієї зеленої шафи.

Я був якось внутрішньо підготовлений до цих слів, я завжди знов, що колись їх почую, навіть сам собі прокалував їх, коли лежав у ліжку й дивився в стелю. Я глянув просто у віті Бошеві й спокійно відповів:

— Ви, мабуть, помиляєтесь, пане директоре. Я ні маю паперів і не викрадав їх. Ви мене з кимось сплутали.

Я повернувся й вийшов.

У приймальні я на мить спинився. Отут усе почалося, подумав я. Що було б, коли б мене тоді не викликали, щоб видати сто марок і похвалити за те, що я не просто працюю, а думаю, працюючи? Шіндлер і досі сиділа б коло цього столу, а перед нею лежав би округлий апарат.

Бош гукнув мені навзdogін:

— Ви, мабуть, гадаєте, що наша фірма танцюватиме під вашу дудку?

Я повільно рушив подвір'ям, зайшов до Кольмана й сказав йому, що мені суворо заборонили сідати за кермо. Він теж вважав, що це для мене тепер найкраще, найбезпечніше. Він зайдов зі мною до майстерні, і я розповів йому, що хотів від мене Буш.

Він дивився кудись повз мене й лише кивав головою. Нарешті він сказав:

— Колись же треба остаточно з'ясувати справу з тими паперами, Карле, не може так тривати вічно. Що ти хочеш? Усіх нас шантажувати?

Я так здивувався, що аж ключа випустив з рук.

— Цебто як, Кольмане? Тепер ми ще й винні, тепер я лихий баламут, що завдає вам усім клопоту, це ти маєш на думці? Кажи відвerto!

— Карле, не гарячкуй, колись же з цією справою треба скінчити. Не можемо ми її затягувати до самої пенсії. Чи ми тобі повинні пам'ятник поставити за ті папери? Що ти, власне, хочеш? Вже стільки місяців минуло відтоді, як усе це почалося.

— Хто ж затягує справу? Я? Фірмі вигідно замовчувати її, безперечно. А наша профспілка? Чого вона її замовчує?

— Я тільки хочу сказати, Карле, що ми повинні нарешті з'ясувати все до кінця. Ти знов маєш роботу, Шіндлер, хоч як там з нею було, нічого не сталося, колектив потроху заспокоюється, тільки папери хтозна-де. Якби їх вернути, знов був би цілковитий лад.

— Лад?.. Завжди я чую одне: лад. Подумай-но, Кольмане, минуло вже півроку, а профспілка нічого, майже нічого не зробила, у профспілковій пресі жодного слова про цю подію не було. Дивно, адже вони звичайно хапаються за всяку дурницю, що станеться за заводською брамою. А тут ні, вони лиш є самі себе хвалять, що виграли страйк. Керівництво ні перед ким не вибачилося, тільки поставило над нами нову людину, а все інше лишилося так, як було. А ти кажеш про лад... Гарний тобі лад!

— Що ти хочеш робити з паперами, Карле, скажи ж нарешті? Що ти з ними хочеш робити, хай тобі чорт, ти хоч сам знаєш це чи ні?

— Я хочу, щоб у мене був матеріал проти людей, які щодня пригноблюють нас, розумієш, Кольмане? Ми їх тепер тримаємо в руках, невже важко втямити?

— Ти як дитина! Я вже ладен повірити, що в тебе манія величності. Така фірма, як наша, не буде танцювати під дудку всякої дрібноти, як ми з тобою.

— Певне, що не буде танцювати, якщо ми з тобою будемо самі.

— Ну, то склич загальні збори. Хотів би я побачити, хто тебе ще підтримає. Тепер уже нікого не цікавить, чи ті папери є і чи з ними можна щось зробити. Ось які справи. Нікого це вже не цікавить. Усі хочуть, щоб на заводі був лад і спокій.

Я глянув на нього:

— Ну то ѹ що? Ми могли б знов викликати в них таку цікавість.

— Hi, Карле, заводові насамперед потрібен спокій. Доки в нас не буде спокою, робітники не довірятимуть один одному, а тобі то вже напевне. Не можна довго працювати в такій напрузі, ми змучимо один одного і нічого не досягнемо, а боси в Дюссельдорфі будуть собі сміятає в кулак... Між іншим, Карле, профспілкова преса нічого не надрукувала тому, що в нас дещо робиться, я знаю це від Грюненфельда, ми чекаємо змін, великих змін... Це все, що я тобі можу сказати.

— Яких змін?

Кольман нічого не відповів і вийшов з майстерні. Я дивився йому вслід крізь відчинене вікно.

Близько першої вернувся Франц із Дуйсбурга.

— Щось мій ридван погано їде, Карле, мабуть, доведеться тобі поміняти систему запалення.

Коли я переказав Францові свою розмову з Кольманом, він нерішуче мовив, дивлячись кудись поза мене:

— Мені здається, що Кольман має рацію. Треба нам нарешті скінчити з цією справою. Стільки часу минуло, скоро все забудуть, наче її ѿ не було. Що нам тепер це дастъ?.. Ми тоді снували такі рожеві мрії... Шантажувати фірму? Навіщо? Чи від цього нам буде більша платня, чи більша різдвяна премія, чи що? Ти ж не будеш їм щодня казати: «Панове, я маю в руках зброю проти вас». Нічого це нам не дастъ. Навіть наші профспілкові гаврики поховалися в кущі. Наче не знаєш, як вони там знююхаються за кулісами за давнім методом: не чіпай мене, то ѿ я тебе не зачеплю. Ми завжди шиємося в дурні, Карле. Навіть, коли маємо таку бомбу в руках, як оце, то завжди знай-

деться спритник, що викрутить із неї запальника. Та й чого ти хочеш?

— Я хочу, щоб фірма вибачилася перед нами, публічно, в письмовій формі.

— Наче ти за їхнє вибачення купиш собі шматок хліба!.. Спали папери, та й матимем спокій.

Навіть Франц відкинувся від мене. Каже, шантажувати. За їхнє вибачення не купиш шматка хліба. Шантажувати? А й справді, задля кого й задля чого? Що ми з того матимемо? Не зажадаємо ж ми, щоб фірма сплатила кожному по тисячі марок, якщо я покладу на стіл папери. Смішно. Але так само, як Кольман хоче ладу, я хочу справедливості. Тільки справедливості.

Того дня мені довелося працювати на три години довоше, треба було готувати в нічну зміну машину, яку засівав Франц. Коли я вернувся додому й заглянув до Карін, то зразу побачив, що вона плакала.

— Посварилася з Мартіном? — спитав я.

Вона похитала головою. Я сів коло неї, погортав педагогічні журнали, розкидані по кімнаті.

— Тату, я не витримаю з тими дітьми. Це просто понад мою силу.

— Якось буде,— сказав, аби не мовчати.

— Облиш, тату,— розсердилась вона.— Коли тобі нічого більше не спадає на думку, ти кажеш: якось буде. Чогось кращого від тебе ніколи не почуєш.

— А що я тобі скажу? Мені сьогодні остаточно заборонили сідати за кермо. Людина до всього звикає. За рік і ти звикнеш до свого фаху.

— Якраз цього я й боюся.

— То, може, ти знаєш якийсь інший спосіб?

— Я знаю тільки, що мене праця в дитсадку може доконати.

— Ти сама її вибрала! — вигукнула раптом Ангеліка від дверей.— Тепер давай собі якось раду. Не скидай за все на нас вину!

— Годі вам! — вигукнула Карін.— Нащо ці заяложені повчання? Де треба допомогти, там у вас на похваті лише повчання або докір.

Ангеліка образилась і вийшла з кімнати.

— Тату, я більше не хочу, щоб Мартін забирає мене з садка... Тату... скажи... невже я помилилася... в Мартіні?.. Невже таке може бути?

За столом ми майже не розмовляли. Після вечері я лежав у вітальні на канапі, дивився останні новини, а на думці в мене було одне: папери треба десь діти. Може, Шіндлер щось порадить? Я скопився, заглянув до Ангеліки в кухню й сказав:

— Мені треба поїхати в місто!

Ангеліка дивилася у вікно, коли я виїздив.

Двері в під'їзді Шіндлер були вже замкнені, і я зателефонував їй з будки. Вона зразу ж узяла трубку.

— О, це ти? Звідки ти телефонуєш? З дому?

— З-за рогу, з будки, я хотів до тебе зайти...

— Зараз я спущусь і відімкну двері.

Вона взяла мене за руку й повела нагору. В кімнаті всюди була розкидана білизна. Шіндлер шила. Вона звільнила для мене крісло. На столі стояло півпляшки коньяку, з рота в Шіндлер тхнуло перегаром.

— Що в тебе там таке? — спитала вона й надпила з чарки.

Я раптом розлютився на неї і закричав:

— Кинь пити, хай тобі чорт!

Вона зиркнула на мене, наморщила чоло, взяла в рота сигарету й мовила:

— Щоб не було ніяких непорозумінь, запам'ятай, що ми з тобою не одружені, ясно? Ну, а тепер кажи, що там у тебе?

Я спробував опанувати себе.

— Я прийшов... ну... хотів спитати, що б ти зробила з записами, якби вони були в тебе?

Вона сіла на бильце моого крісла. Я розповів їй про розмови з Бошем, Колманом і Францом. Вона встала, знов налила собі чарку, випила, потім подала й мені чарку, я повагався, але все-таки випив. Вона була в штанах у синю й білу смужку і в блакитному светрі, коси в неї були зав'язані на потилиці у вузол.

— І ти приїхав серед ночі, щоб спитати мене про це. Дуже гарно.

— Пробач. А куди б я поїхав? Знаєш, я все собі уявляв зовсім інакше,— мовив я, намагаючись не дивитися на неї.

— Як інакше? — спитала вона, підвелася й стала піреді мною.— Думав, що тепер тебе виберуть у правлінг фірми? Ні, вони надто сильні. Ти можеш хоч сто раз мати слухність, а вони обернуть справу так, що ти з своєю слухністю нічого не зможеш вдіяти. Якби я знала, що

думаєш зробити, то, може б, дала тобі якусь пораду. Скажи, чого саме ти хочеш.

— Ми повинні звернутися до громадськості, тільки не знаю як. Не маю ніякого уявлення, хай йому чорт... Кольман сказав про якіс зміни. Ти не знаєш, на що він міг натякати?

— Зміни? В нас? Ні, я нічого не знаю. У відділі зарплати нічого не почуєш.

— Ну гаразд, я просто так спітав... Аби я зінав, що мені робити! Здурути можна — маю в руках докази і нічого з ними не вдю.

Ми довго мовчки сиділи одне навпроти одного. Я пропував щось прочитати на її обличчі. Вона дивилася повз мене й маленькими ковтками пила коньяк. Коли її очі зустрічалися з моїми, то немов не бачили мене. Обличчя в неї ніби закам'яніло.

— Ну добре,— мовив я,— коли ти не можеш нічого мені порадити, то я піду.— Проте лишився сидіти.

Хоч Шіндлер весь час пила, вона не здавалася п'яною. Вона жадібно курила, гасила недокурену сигарету і зразу ж брала нову.

— Ти щось казав про громадськість,— мовила нарешті вона.— Що ти маєш на увазі?

— Не знаю, якби зінав, то не питався б у тебе поради й не прийшов би серед ночі, як ти кажеш.

— Припустімо, наш завод у Дортмунді закриється, що ти тоді робитимеш?

— Смішно. Він не закриється, з усіх заводів, розташованих біля пристані, в нього найзручніше місце.

— Є ще зручніші місця. Наприклад, на Рейні, до Роттердама звідти палицею докинути. І дуже гарна ділянка, може...

— Тобі щось докладніше відомо про це? Це не ті зміни, про які згадував Кольман?

— Навряд. Плани лежать у сейфі в Дюссельдорфі, про них ніхто не знає, я тобі першому розповіла про це. Кинь цю справу, Карле, через п'ять років вона для тебе вже не матиме ніякого значення.

— Я не кину її, я домагаюся справедливості. Я мушу звернутися до громадськості... Але як?

Вона підвелається й почала ходити по кімнаті. Потім зупинилася переді мною і, дивлячись на мене згори вниз, запитала:

— Тобі ніколи не спадали на думку листівки?

— Листівки? Цебто як?
— Листівки — добра річ, вони діють на людей. Ми могли б надрукувати листівки й розповсюдити по всіх dortmundських підприємствах.

— Нащо ти мені казки розказуеш?.. Ти маєш на увазі щось конкретне? Ми ж їх не витрусимо з рукава, чи як ти гадаєш?

— Я тепер знаю, що робити,— мовила вона.— А га-даю я ось як: ми напишемо текст і надрукуємо листівки. Розповімо в них про події у фірмі «Масман», і розповімо правдиво, не таку брехню, як тоді газети писали про страйк, закличемо робітників і службовців усіх підприємств пильно приглянутися до своїх селекторів, якщо такі є в них, чи не можуть вони також діяти як підслухувальний пристрій. Єдине, що ми можемо зробити, це розворушити людей... Так я все це собі уявляю.

Спершу я слухав недовірливо, але в її пропозиції був якийсь сенс.

— А хто ж це напише? — спитав я.— Хто надрукує? На чий кошт? Ти подумала про це? На таку справу потрібні добре гроши. А потім: хто ці листівки розповсюдить?

— Я знаю одного чоловіка. Він має невеличку друкарню. Працює в ній самотужки. Правда, він комуніст...

— Ради бога, тільки цього ще не вистачало, з комуністами я не хочу мати нічого спільногого!

— Ну, то й не треба, йди до своїх соціал-демократів, може, вони тобі допоможуть... Нам потрібна друкарня. З його партією тобі не доведеться мати справи.

— А де я візьму грошей? Чи ти гадаєш, що твій знайомий задарма надрукує листівки? Ні, нічого не вийде... І як їх потім розповсюдити серед робітників?

— Ти хочеш зразу все знати. Це тільки пропозиція... Я теж добре не уявляю, як це зробити і чи взагалі таке можливе. Ідь додому й лягай спати.

Я не поїхав, а сидів у кріслі і обмірковував її пропозицію. Все-таки в ній був якийсь сенс.

— І ти б могла це організувати? — спитав я.

— Звичайно, а то б я тобі не пропонувала такого.

— А що то за чоловік? Він уміє тримати язика за зубами? Тобто...

— Він ціле своє життя тільки те й робив, що в небезпечних ситуаціях тримав язика за зубами, інакше його, мабуть, не було б уже на світі.

- Хто він такий?
 - Давній знайомий моого батька.
 - І він живе на кошти партії?
 - Дурниці! Він має невеличку друкарню, де працює самотужки. Живе за те, що заробить. Друкує, що доведеться: весільні оголошення, повідомлення про смерть...
 - Ти можеш йому зателефонувати?
 - Зараз? — спітала вона й рушила до телефону.
 - Так, негайно.
- Вона набрала номер і почала щось тихо казати в трубку.
- Ходімо,— мовила вона, поклавши трубку.
 - Як? Так швидко?

Ми пішки поминули кілька кварталів. Хвилини за десять ми подзвонили в під'їзд якогось нового будинку. Чоловік, що відчинив нам двері, мав років під шістдесят. Він був лисий, оглядний, на голову нижчий за мене. Він кивнув Шіндлер, глянув на мене й мовив:

— Заходьте.
Помешкання було не розкішне, обставлене звичайними меблями, купленими в універмазі.

— Розповідай,— сказав він Шіндлер, коли ми сіли.
Шіндлер почала розповідати. Мене він ні про що не питав. Я кілька разів хотів перебити її, щось доповнити чи пояснити, але господар відмахувався від мене й робив якісь нотатки.

— Я трохи знаю про цей випадок,— звернувся він нарешті до мене,— з газети і ще з деяких джерел. Я напишу вам текст. Потім ми його обговоримо. Думаю, ми надрукуємо двадцять тисяч примірників. Треба, щоб листівки були маленькі, зручні. І ще одне, Майвальде. Мене не можна ні в якому разі вплутувати в цю справу. Ніде не називай моого прізвища. Зрозуміло?

Я завагався. Мені хотілося багато про що дізнатися, але я тільки спітав:

- Хто за це заплатить?
- Багато ти хочеш знати,— відповів він.
- Не знаю, чи взагалі наш задум має сенс,— мовив я.
- І не можеш знати, голубе. Аж потім, як усе вже буде позаду, ти побачиш, чи він мав сенс.

Він провів нас сходами. Я озирнувся. На табличці було написано: «Манфред Роггензак». Я ніби десь чув таке прізвище.

Прощаючись, він сказав:

— Ще раз нагадую, Майвальде: ніде не називай моого прізвища. Зрозуміло?

— Через твою партію? — вихопилося в мене.

— Приходь завтра, текст буде вже готовий, і ми обговоримо його.

Булици наче вимерли. Нам не трапилось назустріч жодної душі. Мені раптом стало страшно: як вони швидко планують і здійснюють такі речі.

У п'ятницю після зміни я поїхав у Будинок профспілок і пішов просто до кабінету Грюнфельда. Секретарка спинила мене:

— Якщо хочете, можете почекати, він десь за годину вернеться. Я покличу вас, посидьте, будь ласка, в коридорі.

Я сів до круглого столика, на якому лежала купа профспілкових газет. На стінах висіли інформаційні бюллетені. На підлозі, вздовж усієї стіни, лежали купами брошюри, наче в захаращеній крамниці канцтоварів. «Скільки на все це йде грошей, і його майже ніхто не читає», — подумав я.

Почекавши з годину, я знов зайшов до приймальні.

— Доведеться вам ще трохи потерпіти, наради, буває, затягуються.

Враз у кімнаті з'явився Грюнфельд.

— Ти чекаєш на мене, Майвальде?

— Так, уже більше як годину.

— Пробач, міг би мені зателефонувати, на кінець тижня в мене назирається повно всіляких справ. Ходімо до кабінету.

Він запросив мене сісти.

— Ну, Майвальде, що там у тебе? Я маю півгодини часу.

— Що тепер буде з записами, Грюнфельде? Треба ж нарешті щось з ними зробити.

— З якими записами? — перепитав він. — Отакої, я знов забув про них.

— Забув? Але ж... Я не можу довше ховати їх у себе.

Він нервово посмоктав сигару, глянув на мене, перевів очі на сигару, тоді знов на мене.

— Що ж тут робити? Все вже скінчилося. Суд виправдав тебе, ти знов маєш роботу, що ж ти ще хочеш?

— Щоб справа нарешті була з'ясована, більше нічого.

— А хіба вона не з'ясована, Майвальде?

— Для кого? Для вас чи для нас?

— Майвальде, ми не хочемо знов заварювати каші. Чого ти взагалі сподіваєшся від цього?

— Грюненфельде, з записами треба нарешті щось зробити, я не можу їх довше тримати у себе в льоху.

— Я тобі їх не клав у льох,— гостро сказав він.— У тебе заліznі нерви, Майвальде. Давай глянемо на все тверезо. В тебе є матеріал. Гаразд. Те, що підприємство зробило,— ганебна річ. Просто свинство. Але що далі?

— Фірма повинна вибачитися перед кожним членом колективу, публічно вибачитися! — вигукнув я.

— Вибачитися? Ти збожеволів, Майвальде! — засміявся Грюненфельд. Він ляскнув долонею по столі й вигукнув: — Вибачитися! Мені не вчулося? І що ж ти з цього матимеш?

— Задоволення,— спокійно сказав я.

Він перестав сміятися.

— Що? Таж задоволення й вибачення не коштуватимуть фірмі «Масман» жодного пфеніга, і вам також не дадуть нічогісінько!

— Дадуть,— мовив я, закипаючи люттю.— Фірма повинна публічно признатися, що за нами три місяці наглядали й шпигували злочинними методами, ось що нам це дасть.

У мене було таке враження, що мої слова перелякали його. Він повільно підвівся й глянув мені просто в вічі.

— Майвальде,— мовив він,— такої розкоші, як мораль, ми собі не можемо дозволити, ти маєш якісь помилкові, застарілі уявлення. А ми практики.

Я стояв навпроти нього й думав: таких людей, як Грюненфельд, треба виганяти з профспілки.

Він почав ходити по кабінеті. Тоді спинився переді мною і сказав:

— Десять дінь папери. Байдуже, де. Спали їх, зроби з ними, що хочеш, але щоб їх більше не було. Керівництво профспілки в Ганновері не зацікавлене в твоїх паперах, розумієш? Найближчим часом у фірмі «Масман» відбудуться

зміни, тоді папери стануть тільки на заваді. Я не можу, не маю права ще сказати, які саме зміни... Ти літаєш у хмарах, Майвальде. Мораль!.. Така розкіш.

Я хотів ще щось спитати, але повернувся і, не попрощавшись, вийшов. У ятці біля церкви св. Райнольда я попоїв смаженої ковбаси й випив кока-коли. Враз я побачив Мартіна з якоюсь дівчиною. Вони йшли, обнявшись, по Кампштрасе і сміялися.

До зустрічі з Роггензаком було ще багато часу. Я пішов у кіно на Брюкштрасе, але додивився фільм тільки до половини. Він не цікавив мене. Я поїхав машиною до Франца. Він читав у садку газету. Я сів біля нього на траву. Франц не питав мене, чого я приїхав. Я мовчки захурив. Двоє його дітей гралися за агрусовими кущами, будували собі з старої ковдри курінь. Дружина мила кам'яні плити перед дверима. Нарешті Франц озвався:

— Гарний сьогодні вечір, навіть біля телевізора не хочеться сидіти. Щось сталося, Карле?

Я розповів йому про свій задум з листівками. Він відмахнувся.

— На це треба грошей, Карле, ти ж знаєш, а користі ніякої. Ми ще сядемо з ними в калюжу. Ні, Карле, це дурне діло.

— Припустімо, Франце, що я маю двадцять тисяч листівок. Чи ти поможеш мені їх розновсюдити?

— По-перше, ти не маєш двадцяти тисяч листівок, бо не можеш за них заплатити, а по-друге, нас же тут кожен знає. Коли ми з'явимося перед якимось заводом, там зразу довідаються, хто ми, і все піде шкереберт. Це чисте самогубство.

Я ще трохи посидів у нього в садку. Діти гралися в курені, дружина домила плити. Був теплий вечір. Я поїхав до «російського барака» на Ефінгерштрасе.

Анджело сидів сам у своїй кімнаті, нарізав скибочками ковбасу й накладав на хліб. Хліб був товсто намашений маслом. На столі стояла пляшка дешевого вина.

Я розповів Анджело про листівки. Він їв, запивав вино і слухав мене. По ньому не видно було, чи йому цікаво чи нудно слухати те, що я казав.

— Якщо я тебе добре зрозумів, Карле, тобі потрібні люди, щоб розповсюдити листівки. Що в тих листівках написано?

— Я сам докладно знатиму про це аж за годину.

— І листівки треба розповсюдити по всьому місті, так? На підприємствах, перед входом до них, на вулицях. Тобі потрібні люди, я розумію.

— Ти допоможеш мені, Анджело?

— Звичайно, допоможу. Але хіба це тебе врятує? Це буде крапля на гарячий камінь. Тобі треба чоловік з двадцять, чи з п'ятдесяти, чи ще більше. Де ти набереш так багато людей? Нас двоє, ти і я.

— Мої колеги-німці огинаються, бояться.

— А ти думаєш, мої колеги-італійці захочуть нам допомогти? Де там, вони бояться ще дужче за німців, їх за таке можуть вислати з Німеччини, ти ж знаєш, ми не маємо права займатися політикою. Ні, Карле, вони на це не підуть, сам розумієш. Листівки — це тобі не новий пральний порошок, а таки політика.

— Авжеж, пробач, Анджело. Я, дурень, просто не подумав про це.

— А все-таки справа добра, я побалакаю з своїми колегами, коли вони прийдуть з роботи, може, вони й не так бояться, як я думаю.

Я вернувся в місто і ще довго ходив вулицями, дивився біля водограю «Сурмач» на молодь, що розважалася, співаючи під гітару. Потім поїхав до Роггензака. Я зупинив машину в провулку, не перед самим його будинком. Шіндлер сиділа вже в нього й курила. Коли я зайшов, вона мовчки кивнула мені головою. Роггензак щось робив у сусідній кімнаті. Я сидів і не знав, що мені казати і як поводитись. Нарешті Роггензак зайшов і поклав на стіл переді мною листівку.

— Читай. Це зразок. Скажеш, сподобається вона тобі чи ні.

Я прочитав:

«Робітники! Службовці! Колеги! Бороніться!

За вами стежать винюхувачі. На заводі фірми «Масман» у порту три місяці за всім колективом систематично шпигували з допомогою підслухувального пристрою, який маскували під селектор. Приватні, навіть інтимні розмови робітників підслухували, записували на стрічку, потім передруковували й підшивали в окремі справи. Заведено тридцять таких справ. Тільки випадково пощастило викрити підслухувальний пристрій і знайти записи.

Перевірте на своїх підприємствах, у цехах, у їдальнях, у залах для зборів, роздягальнях, у гаражах, конторах і на складах, чи немає там теж таких пристрій.

А якщо є, то докладно з'ясуйте, чи це справді селектори, чи їх можна використовувати і як підслухувальні апарати.

Бороніться!

Ця спроба вивідати наші погляди й настрої не гідна держави, соціальний устрій якої ґрунтується на пошані до права, де просто злочин, страхітливе приниження людської гідності, гарантованої конституцією. Людську гідність треба оберігати й на роботі, і насамперед на роботі.

Бороніться!

Перевірте на своїх підприємствах усі пристрої такого типу! Не дозволяйте встановлювати їх! Якщо приклад фірми «Масман» підхоплять інші німецькі підприємства, контори й установи, тоді вони стануть у нашій країні не місцем праці, а тільки полем діяльності приватної таємної поліції, що діє на завдання і на кошти політичної реакції. Тоді нам буде вже недалеко до промислової диктатури, яка легко може перетворитися в державну диктатуру.

Звертайтесь до своїх виробничих рад, а коли вони не допоможуть вам,— женіть їх до біса і звертайтесь до громадськості. У випадку з фірмою «Масман» профспілка показала свою цілковиту неспроможність. Тому ми й звертаємося до громадськості.

Бороніться! Сьогодні, зараз!

Завтра буде вже пізно!»

— Коротше не можна було написати,— мовив Роггензак,— бо вийшло б незрозуміло.

— Я ж нічого не кажу,— мовив я.

Він забрав у мене листівку.

— Так чи ні? — спитав він, дивлячись мені у вічі.

Цей чоловік чимось бентежив мене, я почував себе невпевнено поряд із ним.

— Так,— мовив я.

— Я надрукую двадцять тисяч примірників. Папір я дістав. Післязавтра вночі їх треба забрати з моєї друкарні. Я сьогодні куплю в Дюссельдорфі новий шрифт, бо мої, може, зареєстровані. Краще застрахуватися. Ну от. Усе зрозуміле?

— Хто їх забере? — спитала Шіндлер.

— Звичайно, я. О котрій годині тобі найкраще? І куди мені приїхати? — запитав я.

— Перед зміною, Майвальде. Найкраще вранці о четвертій, тоді ще всі сплять. Ось тобі адреса моєї друкарні.

Друкарня була в районі Герде, на вулиці, яку я добре знав.

— О четвертій я буду там.

Я підвіся й хотів подати руку Роггензакові, але він уже рушив відчиняти нам двері. Шіндлер пішла зі мною.

У під'їзді я сказав Роггензакові:

— Щодо розповсюдження, то, мабуть, буде можливість, я ще напевне не знаю, але...

— Розповсюдження — це вже твоя справа, а не моя. Ще раз нагадую тобі: не називай моого прізвища. Ніде. Бо мені перепаде по партійній лінії. І ще одне, Майвалльде. Я дещо чув. Ваш завод має викупити комунальний банк, отже, ваша профспілка. Зрозумів? Банк має скупити понад сімдесят відсотків акцій.

— Не може цього бути, — мовив я.

— Здебільшого моя інформація правдива, — сказав Роггензак і вернувся в будинок.

Я стояв із Шіндлер на тротуарі й не знав, що мені тепер робити. Вона озвалася:

— Відвезеш мене додому?

Я висадив її перед будинком, але не зайдов до неї. Та вона мене й не запрошуvalа. О десятій з чимось я був уже вдома.

На нашій вулиці не було ні душі, від коксуvalного завodu знов віяло курявою і тхнуло тухлими яйцями.

Я спустився до льоху, дістав з-за ящика папери і сховав їх у багажник машини. Я й сам не знав, навіщо так зробив. У мене було таке почуття, наче дорогою додому хтось сказав мені, щоб я забрав папери з льоху, хоч тримати їх у машині було ще небезпечноше.

Ангеліка сиділа перед телевізором і дивилася детектив. Вона принесла мені пляшку пива, відкоркувала її і глянула на мене так, наче сподівалася пояснення, чого я запізнився. Але зразу ж вернулася до телевізора.

— Нашу вулицю закрили для наскрізного руху, — за якусь хвилину озвалася вона.

— Так, я помітив.

«Мабуть, наші сусіди з «лісового» боку скористалися своїми зв'язками, — подумав я. — Вони всюди мають зв'язки. Але нам це тільки на краще, тепер уже не гуркоттимуть важкі вантажні машини попід вікнами».

Ще за якийсь час Ангеліка мовила:

— Карін прийшла додому заплакана. Спитай її, що сталося. Мені вона нічого не сказала, зразу ж пішла до своєї кімнати.

Я, не постукавши, зайшов до Карін. Вона лежала вдягнена на ліжку, лицем до стіни.

— Ти вже спиш? — спитав я.

— Так, я вже сплю.

— Що сталося?

Вона заплакала.

— Та дівчина вже давно бігала за ним. Сьогодні він не заїхав по мене в садок.

Я хотів нагадати їй, що вона сама хотіла, щоб Мартін не приїздив більше по неї в дитсадок, але натомість сказав:

— Поговори з ним відверто.

— З Мартіном не можна поговорити відверто. Він просто висміє тебе й ніколи не відповість на твоє запитання, ти ж сам знаєш.

— Ну, то порви з ним,— мовив я і сам здивувався, що зміг так просто сказати це.

— А далі що? — спитала Карін і обернула до мене заплакане обличчя. Вона витерла очі об подушку.

— Далі? Будуть з'ясовані стосунки. Ти ж від нього не залежиш, у тебе є фах.

Вона підвелаляса, глянула на мене, потім знов опустилася на подушку.

— Будуть з'ясовані стосунки,— тихо промурмотіла вона.— Може, ти й маєш рацію.

— Якщо з хворими дітьми справді так важко працювати, то чи не краще тобі перейти в нормальній садок? — мовив я.

— Я вже трохи звикла. То тільки спершу було так важко, правду мені казали: людина до всього звикає.

— А щодо Мартіна, то це... — почав був я.

— Не треба, тату, лиши мене тепер саму.

Я вийшов з її кімнати. Ангеліка й досі сиділа перед телевізором. Вона сказала, не озираючись на мене:

— Ти б поговорив з Мартіном, він їй тільки голову морочить.

— Не можна втрутатись,— мовив я,— хай самі домовляються. Ми тільки ще гірше зробимо.

Я довго не міг заснути, все міркував, як мені найкраще розповсюдити листівки, і насамперед серед тих, кого це стосується. А ще я ніяк не міг придумати, де мені пе-

реховати папери. В багажнику я їх не міг тримати. То де ж їх діти? Хай йому чорт, залазиш, як злодій, до контори, боячись, щоб тебе не спіймали, викрадаєш папери, а тепер вони тобі мов ярмо на ший, не знаєш, що з ними зробити.

Чого той Грюнфельд раптом сказав, що я в хмарах літаю? І коли правда те, що почув десь Роггензак, то профспілка стане нашим роботодавцем, цебто нашим роботодавцем стане захисник наших інтересів. Щось тут негаразд.

Сон не йшов до мене. Я підвівся, взяв з холодильника пляшку пива й сів коло вікна у вітальні. Перед будинком стояла моя машина з паперами в багажнику. Вулиця була яскраво освітлена, але я не бачив на ній жодної душі, жодної машини. Вночі нашою вулицею страшно йти, така вона порожня. Я ніяк не міг угамувати спрагу. Ні, погано, як багато вип'еш, другого ранку на роботі від тебе тхне алкоголем. Можуть бути якісь неприємності. Шофери, що напередодні ввечері пили пиво чи горілку, вранці з'їдають цілу жменю м'ятних таблеток, і однаково від багатьох чути перегаром. З таким фахом не можна взагалі пити, бо хто втратить права, то втратить і роботу, отже, не матиме за що жити.

Раптом за автострадою, над «турецьким селищем», небо зяєсніло. Не може бути, щоб уже світало, ще тільки недавно минула північ! Але небо дедалі яснішало. Може, на автостраді сталась аварія? Загорілась якась машина?

Зненацька з-за дверей почувся голос Карін:

— Тату! Пожежа! Бараки горять!

Я все ще сидів коло вікна й дивився на жовту пляму серед темного неба; вона дедалі яснішала. Я чув, як Карін телефонувала, але ніяк не міг підвести. Карін кричала в трубку:

— Пожежа! На Довгій! Бараки горять! Біля автостради! Мерщі!

За якусь мить завили сирени, і я побачив Карін уже внизу — вона побігла в напрямку бараків. Вулицею на великій швидкості промчали чотири великі пожежні машини з ввімкнутими синіми блиминками. Нарешті я підвівся, вискочив на вулицю й подався слідом за іншими людьми, що поспішали до місця пожежі. Машини заливали вогонь водою, але я ще здалеку побачив, що з трьох бараків уже жодного не можна врятувати. Я пробрався наперед. Якийсь чоловік крикнув, що в бараках лишилися

люди. Пожежники в азбестових комбінезонах і протигазах кинулись у вогонь і почали виносити звідти турків. На деяких уже горів одяг. Їх обливали водою або збивали полум'я мокрими ганчірками. Надіхала поліція, машини швидкої допомоги, лунали накази по мегафону, метушилися глядачі й турки, що вискачували у вікна з бараків.

Турків ставало дедалі більше. Вони викидали надвір пакунки, транзисторні приймачі, матраци, постіль, телевізори, одяг, взуття й білизну. Більшість їх були майже голі або в піжамах, вони кричали й плакали, рвали на собі волосся. Біля мене стояли Боргман і Бойстер. Боргман крикнув мені на вухо:

— Невже вони не розуміють, що треба себе рятувати, а не своє шмаття!

— Ви не бачили моєї дочки? — спітав я.

— Кого в цьому натовпі побачиш! — відповів він.

Бойстер потяг мене вбік, і раптом я у відблиску пожежі помітив біля лозового живоплоту Мартіна з кількома відвідувачами «Цехового заїзду». Карін там не було. Поліція без кінця наказувала звільнити вулицю для пожежних машин і швидкої допомоги.

Перед нами зібрався гурт турків. Вони вимахували руками, зойкали, плакали, кидалися один одному на груди, а деякі падали навколошки, били долонями об землю або жалібно розхитувалися взад і вперед.

Пожежники весь час виносили з бараків непримітних. Вони були напівлі, деякі навіть голі, і їх чимось прікривали. Боргман раптом сказав:

— Чи це часом не підпал, не дай боже?

— Тоді б про весь наш район пішла неслава, — озвався Бойстер.

— Хтозна, — сказав я, шукаючи очима Карін. Я вже втратив надію знайти її серед цієї схильованої, дедалі більшої юрми.

З бараків уже нічого не можна було врятувати — вони доторгіли до підвалин. Кілька слупів, які досі ще стояли, тепер упали, збиті струменями води, здіймаючи снопи іскор, що долітали аж до нас на вулицю. Я побачив, як кілька турків накинулися з кулаками на гурт цікавих, вигукуючих:

— Це німці підпалили бараки! В нас усе пропало! Німці підпалили!

— Ходімо, треба їх якось стримати, а то буде лихо! — крикнув я Боргманові і потяг його за рукав.

Бойстер побіг за нами.

— Що ми вдіємо! — вигукнув він.— Нічого не вдіємо, вони ще й нас наб'ють!

Ми підбігли до гурту. Я озирнувся: може, Карін десь тут? Потім спробував утихомирити турків, але марно. Їх набігало чимраз більше, роздягнених, у піжамах або в самих підштанках. Вони, б'ючи наосліп кулаками, накидалися на нас.

Раптом я почув голос Карін:

— Тату! Тату!

Та чим тісніше збивалися ми в купу, тим завзятіше нападали на нас турки, вигукуючи:

— Німці підпалили! Ми все втратили! Німці підпалили!

— Тату! — знов почув я голос Карін.

Я не міг пробитися до неї, я був наче взятий у лещата, пробував вирватися з натовпу, але все дарма. Я погукав її, та голос мій потонув у гаморі.

— Тату, де ти?

Враз я побачив Карін біля себе. Важко дихаючи, вона вчепилася в мене. Я гримнув на неї:

— Ти збожеволіла! Гайда звідси додому!

— Панно Майвальд! — вигукнув Боргман.— Тікайте звідси мерцій, тут тепер надто небезично, турки геть знавісніли!

Карін спробувала потягти й мене за собою, але ми не могли вибратися з натовпу. І раптом над нами мов небо прорвалося. Пожежники вирішили розігнати натовп водою. «Ідіоти,— подумав я,— вони ще гірше зроблять». Земля стала слизька, нам було важко триматися на ногах. Коли ми нарешті вихопилися з тих лещат, турки, що майже не звертали уваги на воду, кинулись за нами, б'ючи, кого трапиться. Позад турків бігли поліцаї і намагалися відігнати їх кийками.

Мене хтось ударив, і я впав. Лежачи, я почув Боргманів крик:

— Не бийте дівчини! Божевільні! Не бийте дівчини!

— Тату! — враз зойкнула нелюдським голосом Карін.

Я скочився й побачив, що Карін лежить долі, а над нею схилився Боргман. Коли я відштовхнув його й хотів підняти Карін, вона мовила крізь плач:

— Тату... тату...

Її обличчя було все в грязі.

— Тату! В мене око... око... так болить... око, тату... —
хлипала Карін.

Боргман і Герлінг помогли мені вивести Карін з патовця. Поліції вдалося нарешті відтіснити знавісніших турків, і вони зникли в темряві, чути було тільки їхній лемент.

Коли ми вийшли на вулицю до ліхтаря, я побачив, що в Карін по обличчі тече кров.

— Тату! В мене так болить око...

Герлінг крикнув якомусь санітарові:

— Мерцій в очну клініку! Мерцій!

Я хотів сісти в машину, але Герлінг не пустив мене.

— Не треба, пане Майвальде, ви там тільки заважати-мете. Вашій дочці зроблять усе необхідне, я вже подбаю про це... Не треба.

Я сів на край тротуару. Я був такий знесилений, що аж за якусь хвилину побачив поряд з собою турка. З носа в нього йшла кров. Він тримався обома руками за голову і щось мурмотів свою мовою. Потім раптом упав долілиць і лишився лежати. Прийшли санітари й забрали його, а він усе щось тихо мурмотів.

Боргман поміг мені підвстися.

— Ходімо, пане Майвальде, я зараз зателефоную до клініки.

— Не турбуйтеся,— відповів я.— Я можу зателефонувати й з дому.

— Ні в якому разі, лікарям про такі справи легше домовитись. Ходімо до мене.

Пані Боргман забідкалась, коли ми зайдли в будинок. Боргман відразу зателефонував до лікарні. Я чув, як він про щось запитав, почекав, знов запитав, знов почекав, тоді сказав:

— Дуже дякую, пане колего, я зрозумів вас.

Він підійшов до мене. В нього був стомлений вигляд, очі почервоніли. Я ще ніколи не бачив його таким. Раптом я помітив у нього маленький шрам на правій руці.

— Вона лежить на операційному столі,— мовив він.— Стайн у неї не дуже добрий.

Він ще щось казав, але я вже не чув його. Я бачив пані Боргман, що сиділа в кріслі, затулівши обличчя руками. Стіни в кімнаті немов почали рости. Боргманів собака підійшов до мене й лизнув за руку.

Боргман і далі щось казав, я бачив його обличчя над собою, і мені здавалося, що очі в нього стають чимраз

більші. Я почув, як його дружина захлипала, не відтуляючи обличчя.

Я насліду встав. Боргманове обличчя все ще ніби розплівалося переді мною.

— Щиро вам дякую. Мені треба йти,— почув я свій власний голос.

На вулиці тхнуло горілим, від місця пожежі котився дим. Я чув, що там ще гомоніли люди. Я зайшов до свого помешкання і, аж як двері зачинилися за мною, згадав про Ангеліку. Господи, не може бути: вона спокійно спала. Ні, не може такого бути! Я так, як стояв, брудний, сів на ліжко й труснув її, але вона не прокинулась. Я підняв її і знов опустив на подушку, але вона спала далі. Я пішов до кухні, приніс кухоль води і аж тепер побачив коробку з таблетками. Прокляття, на біса вона їх завжди стільки ковтає! Думає, що без них не засне. Я линув воду просто їй в обличчя. Нарешті вона розіплюшила очі.

— Що сталося?

— Карін у лікарні! — Я був такий лютий на Ангеліку, що мало не вдарив її.

— У лікарні?

— Вставай! Одягайся, поїдемо в місто.

— Зараз! — сказала вона.

В мене було таке враження, що вона й досі нічого не зрозуміла, але все-таки вдяглася.

Ліва половина обличчя і лоб у Карін були забинтовані. Вона лежала сама в палаті, решта двоє ліжок були порожні. Ми з Ангелікою сиділи коло неї і мовчали. Руки в Карін були простягнені поверх ковдри. Я помітив, що обручки на пальці немає.

— Дуже болить? — спитав я.

Вона не відповіла, натомість запитала:

— Хто мене вдарив?

— Ніхто не знає, як це сталося. Ніхто.

Ми ще трохи мовчки посиділи коло неї. Нарешті сестра дала нам рукою знак, що пора йти. Ангеліка за весь час не озвалася жодним словом, тільки отупіло сиділа і м'яла в руках хусточку. З палати вона вийшла, навіть не попрощавшись. Коли ми проїхали повз кооператив, вона попросила мене спинити, швидко вернулась і сказала, що взяла собі сьогодні вільний день. Я відвіз її додому. Вона

сіла в кухні до столу, спершись на нього ліктями, і вступила погляд у стіну перед собою. Вона немов занімала і, коли я щось питав у неї, нічого не відповідала.

На заводі я найперше пішов до Кольмана.

— Скажи, ти знаєш, що на нашому заводі міняється господар?

— Звідки тобі відомо?.. Хто це вибовкав?..

— Отже, ти знаєш, Кольмане. Комунальний банк стає нашим роботодавцем. Це правда? Чому ж ми про це не знаємо? Чому все це роблять тихенько за нашою спиною? Ти вважаєш, що це правильно?

— Не хвилюйся, Карле, коли все буде вирішено, колектив повідомлять.

— Ага, тоді нас повідомлять,— мовив я.— Зроблять нам таку ласку. Але спершу доводиться дізнатись про все від людей, що не мають нічого спільногого з нашим заводом.

Того дня я працював, як завжди, але ні з ким не хотів розмовляти, обминав усіх, а коли хтось заходив до майстерні й щось питав мене, я нічого не відповідав. Я полегшено відіхнув, коли зміна врешті скінчилася.

Квартира була неприбрана, видно, Ангеліка так цілий день і просиділа в кухні, вступившись у стіну. В мене було таке враження, що вона й досі не зрозуміла, що сталося з Карін. Увечері я поїхав з нею до клініки. Карін перевели до іншої палати. Я спитав медсестру:

— Це щось означає?

— Вашій дочці потрібен спокій, у тих палатах, що виходять вікнами на вулицю, для неї надто гамірно.

На обличчі в Ангеліки проступив зляканий вираз, коли сестра повела нас до лікаря.

— Пане Майвальде, ми зробили все, що могли. Ваша дочка не бачитиме на ліве око,— сказав він.

Ангеліка заплакала. Сестра обняла її за плечі, намагаючись заспокоїти.

— І вже немає ніякої надії? — спитав я.

— Завтра після обіду ви зможете самі поговорити з головним лікарем. А поки що я нічим це можу втішити вас. Щоправда, невеличка надія є, якщо вона через три-чотири роки ще раз ляже на операцію, бо зоровий нерв тільки пошкоджений. Мені дуже прикро, пане Майвальде, що я вам не можу сказати чогось приємнішого.

У палаті Карін лежала якась літня жінка в темних окулярах. Карін не спала, вона хотіла підвєстись, але сестра поклала її назад на подушку.

— Не воруши́ться, — звеліла вона. А нам тихо сказала: — Чверть години, не більше.

На нічному столику в Карін стояла ваза з червоними трояндами.

— Не знаю, хто їх подарував, але троянди гарні, — мовила вона.

Ангеліка ледве стримувала слізози.

— Усе гаразд, мамо, голова ж ціла, — спробувала всміхнутися Карін.

Тепер уже Ангеліка не витримала. Ми дали їй виплатитись. Жінка на другому ліжку не рухалася, наче міцно спала.

— Тату, ти вже щось чув? Це був підпал?

— Ні, не чув ще нічого.

Я сидів на стільці, Ангеліка на краєчку ліжка. Вона взяла Карін за руку й почала її гладити. Я думав: чи лікар уже казав щось Карін?

Карін, наче вгадавши мої думки, мовила:

— Я не бачитиму на ліве око.

Тоді жінка на ліжку озвалася, так несподівано, що я аж злякався:

— Серед сліпих і одноокий — король.

Ангеліка знов заплакала.

— Є ще надія, — мовив я.

— Авжеж, тату, лікарі так завжди кажуть.

Ми знов замовкли і вже не розмовляли, аж поки сестра випровадила нас.

На сходах я сказав Ангеліці:

— Я загляну до «російського барака», мені треба поговорити з Анджело. Пойдеш зі мною?

— Але ж жінкам туди не можна заходити.

— Байдуже. Ти ж будеш зі мною. Мені треба побачити Анджело.

Я спинив машину на тротуарі перед бараком і сказав Ангеліці:

— Гляну, чи він дома.

Я постукав у вікно барака. Анджело сидів на ліжку. Я махнув йому рукою. Вийшовши надвір, він сказав:

— Я вже чекав на тебе, Карле. Я розповів своїм колегам про листівки.

Ми помалу йшли подвір'ям.

— Анджело, з тебе кожне слово треба обценьками витягати. Що сказали твої колеги?

— Не хочу, бояться. Розуміш?

— Що ж я тепер робитиму, Анджело? Хоч сядь та й плач. Як я розповсюджу ті листівки? Не можу ж я найняти вертолітота і розкидати їх по місту.

— Карле, більшість моїх колег у бараці зв'язані з італійськими комуністами. Вони кажуть, що якби це були листівки німецьких комуністів, вони б узялися їх розповсюдити. Розуміш?

— Якось дивно виходить, Анджело, просто в голову не вкладається.

— Що дивно?

— А ось що, Анджело. Листівки друкував один чоловік, що належить до німецької комуністичної партії, і його прізвища не можна називати в зв'язку з цією справою, тому що він матиме догану від своєї ж таки партії. Це так складно, що я навіть не знаю, як тобі й пояснити...

— Роггензак? — спітав він.

Я зупинився і вражено витрішив на нього очі.

— Ти знаєш його? Звідки? Ти мені ніколи нічого не казав.

— Бо ти мене ніколи не питав про нього. А звідки ти його знаєш?

Ми повільно дійшли до машини.

— Ми всі його знаємо, — сказав Анджело. — Якщо це Роггензак, тоді все просто. Я поговорю ще раз з своїми колегами в бараці, скажу, що листівки від Роггензака... Вони погодяться.

— Ради бога, не кажи, Анджело, його прізвища не можна називати, я обіцяв, що нікому його не назуву. А то йому буде халепа.

— Не бійся, Карле, я скажу про це своїм колегам, не називаючи прізвища Роггензака. Вони й так здогадуються. Розуміш?

— Але ж це ошуканство, Анджело. Так не можна...

— Чому ошуканство? Адже є така німецька приказка: мета виправдує засіб. Отож-бо. Розуміш? Завтра я дам тобі відповідь, приходь, я скажу, чи вони згодні. Коли це треба зробити?

— Завтра я отримаю листівки.

Ми попрощалися. Анджело, усміхаючись, подав Ангеліці руку крізь віконце машини. Ми поїхали додому.

Дорогою Ангеліка спітала мене:

— Чи вони не звільнять Карін з роботи, Карле?

. — Дурниці, вони раді, що Карін прийшла до них. Адже в дитсадках не вистачає виховательок.

Увечері ми ще знали, про що розмовляти. Ми сиділи на канапі, дивилися якусь передачу, і я був певний, що Ангеліка також нічого не бачить і не чує. Я ліг спати раніше за неї.

Рівно о четвертій ранку я був у Роггензаковій друкарні. Він уже стояв у дверях і махав мені рукою. Друкарня містилася в підвальні, вісім сходинок униз. Я спустився туди за ним.

— Я не вмікатиму світла,— сказав він.— Пакунки лежать ліворуч від дверей.

Пакунків було чотири. Мені аж не вірилося, що двадцять тисяч листівок забирають так мало місця. Ми швидко перенесли їх у машину. Я взяв Роггензака з собою і висадив перед його будинком у центрі міста.

— Ніде не називай мого прізвища, Майвальде. Зрозуміло?

— Та зрозуміло... Скільки все це коштує? Хто за них платить?

— Ти надто багато хочеш знати. Якщо мос прізвище не вирине в зв'язку з цією історією, вважай, що ми порахувалися, а якщо вирине, тоді це буде звичайна робота за гроши, як усяка інша, я пришлю тобі рахунок, і ти заплатиш по ньому. Зрозуміло?

Він виліз з машини, потім нахилився до віконця і сказав мені:

— Ще одне, Майвальде. Бережись Ранера. Я знаю його.

Я був радий, що висадив його з машини. Він мені навіював якийсь острак, мені аж дух забивало коло нього. Тепер у мене в багажнику лежали записи й листівки. І я мусив десь діти і те, і те.

Другого дня я зразу після роботи поїхав у клініку. Карін була вже наче трохи бадьюріша. Я розповів їй, що тривожусь за матір: вона сидить у домі, вступившись очима поперед себе, не прибирає в хаті, не варить їсти.

— Ти ж знаєш її, тату, на неї часом таке нападає. А завтра знов заходиться перетрушувати всю квартиру. Заїдь у дитсадок і передай усім там від мене вітання.

Вона квапила мене, щоб я швидше йшов. Я поїхав у дитсадок. Я вперше побачив дітей, яких Карін щодня мала доглядати. Я був такий вражений, що спочатку навіть не знайшов, що сказати завідувачці. Великі круглі голови, перекривлені обличчя, жодна дитина не може ходити, деякі лазять рачки по кімнаті, деякі прив'язані до спеціальних стільців, двоє сидять у кріслах на колесах, одне, прикріплене до чотирикутної рами, пробує з допомогою виховательки переставляти ноги. Завідувачка садка, огryдна жінка з суворим обличчям, сказала мені:

— Передайте, будь ласка, своїй дочці, що ми в неділю відвідаємо її. Досі ми ніяк не могли.

Я ще трохи постояв у кімнаті для ігор, не знаючи, як мені поводитись. Тут не було вже про що говорити. Я поїхав додому, взяв з багажника тисячу листівок, зв'язаних у пачку, поклав у стару коробку з-під черевиків і засунув під канапу у вітальні. Потім поїхав до Франца, якого сьогодні не бачив на заводі.

Франц косив траву в садку. Якусь хвилину я мовчки дивився на його роботу. Я, власне, хотів йому розповісти про те, що довідався від Кольмана, і спитати, чи він знає вже, що на нашому заводі змінився господар. Але нічого не сказав і скоро поїхав, не поговоривши з ним. Ми тільки кивнули один одному головою. Дорогою я спинився біля того місця, де раніше жили турки. Бульдозер згортав докупи те, що не догоріло під час пожежі, екскаватор вантажив його на машину.

У пивниці було мало відвідувачів. Вельберт, Мерман і Шеллер грали в скат. Я кинув в автомат марку і зіграв чотири тури на фліпері. Інвалідів не було в пивниці, але я зустрів їх надворі, коли від'їздив. Вітбройке сказав мені:

— Нам дуже шкода, що з твоєю дочкою сталося таке лихо, Карле... Ми тобі щиро співчуваємо.

Аж не вірилося, що в кімнаті на чотири ліжка помістилось тридцятеро чоловік. Анджело допоміг мені занести пакунки. Тоді взяв одну листівку й переклав своїм землякам. Ті, що знали німецьку мову,— а таких було небагато,— прочитали текст самі. Ми склали план, як найкраще розповсюдити листівки. Вибрали найважливіші підприємства, вулиці, площі: заводи Сіменса, Загальної

електричної компанії, Геша, Клене і Юху, шоколадну фабрику, шахти «Міністр Штайн» і «Гнейзенау», велики броварні, кілька середніх підприємств на східній і на західній околиці міста, університет у північному районі, а насамперед — торгові вулиці Остенгельвег і Вестенгельвег, Брюкштрасе, Старий і Новий ринки.

Потім розподілили листівки. Ті, що бралися розкидати їх на підприємствах, отримали найбільше. Я вже був тут непотрібний. Анджело провів мене на вулицю і спітав:

— А чому твої колеги-німці тобі не допомагають, Карле, чому?

— Бояться. Тому що листівки спрямовані й проти нашої власної профспілки.

— А хіба вона свята? Твої колеги дурні... німці завжди дурні... і боягузливі.

Що я мав йому казати?

Другого ранку на заводі вивісили велике оголошення, в якому повідомляли весь колектив фірми «Масман», що комунальний банк купив сімдесят п'ять відсотків акцій акціонерного товариства «Масман, виробництво промислового газу» і таким чином від 30. 6. 1972 року став власником контрольного пакета. В керівництві концерну лишалися ті самі люди.

Під час ранкової зміни по заводі поширювались най-наймовірніші чутки. Багато робітників вважали, що вони тепер стали співласниками заводу. Я сам бачив, як два шофери сиділи в кабіні й справді вираховували в зошиті свої майбутні прибутики. Вони сказали мені, що тепер зароблятимуть утрічі або й учетверо більше, згідно з торішніми дивідендами. Франц зайшов до мене в майстерню в найкращому гуморі, весело поплескав мене по плечі й сказав:

— Ну що, Карле, ми тепер отримали право вирішального голосу. Адже наш завод належатиме профспілці.

Я не вірив, що справді так буде, а крім того, мене тепер це питання не цікавило, я думав тільки про листівки й папери в багажнику своєї машини. Я її лишив на стоянці коло заводської брами.

— Карле, навіщо завжди вдавати з себе скептика. Адже все ясно. Три четверті тих прибутиків, що раніше загрібали до своєї кишенні акціонери, належатиме тепер нашій профспілці, а оскільки вона не може збагачуватись

на нас, то повинна буде ділити ці гроші між нами. Це ж задача для малих дітей. Чи ти як вважаєш?

— Не мели дурниць, Франце. Все лишиться так, як було досі. Наша профспілка стала тепер підприємцем і мусить діяти за методами підприємців, якщо не хоче піти на дно. Це також задача для малих дітей.

Я подумав: десь на цей час мають бути розкидані вже перші листівки. Мені стало тривожно на душі від цієї думки, надто багато людей були причетні до цієї справи, надто багато вони знали, і часом би їх спіймали, було кого і було про що розпитувати.

Коли я після зміни вийшов з душової в роздягальню, туди вбіг Ранер, вигукуючи:

— Оде-то штука! Читайте! Оде-то штука!

Я сів на лаву перед своєю шафкою. Ранер ткнув мені під ніс листівку. Я прикинувся здивованим.

— Де ти її дістав?

— Там їх повен двір, нахиляйся й бери, скільки хочеш. Я саме йду від пристані, там їх теж повно-повнісько. О, хтось веселу штуку втнув! Тільки хто?

Я прикинувся, ніби вперше читаю текст, потім сховав листівку до кишені й сказав Ранерові:

— Але написано правду.

— Правду? Слухай, та це ж буде катастрофа, та ще й тепер, коли стало відомо, що наша фірма змінила власника. Оде-то штука!

Я поїхав до очної клініки. Карін сиділа на ліжку, схожа в пов'язці на Моше Даяна, і роздивлялася на себе в дзеркало. Вона була весела й усміхнулася мені назустріч. Жінку з її палати виписали. Я дав Карін листівку. Вона прочитала і всміхнулася:

— Тату, це твоя робота.

— Ні, не моя.

— Але все одно добра річ.

Я сів на стілець. Вона розповіла мені, що порвала з Мартіном.

— Я сказала йому, щоб ми не дурили одне одного, ми просто не пара. І вернула йому обручку.

Вислухавши її, я тільки подумав: слава богу, хоч з цим покінчено. Так буде краще.

— Між іншим,— додала вона по хвилі,— лікар сказав мені, що коли знімуть пов'язку, зіниця в мене буде зелена. Але одним оком теж можна бачити. Трохи важко буде водити машину.

Коли я вже хотів іти, Карін мене здивувала: міцно пригорнулась до мене. Такого ще ніколи не було. Я погладив її по голові й спитав:

— Коли тебе випишуть? У садку чекають на тебе.

— Мабуть, на кінець тижня. Ну, їдь уже, а то мати дома хвилюватиметься.

Вдома Ангеліка схвильовано крутилася по квартирі. Вона прибирала, майже всі меблі були зсунуті з місця.

— Карле, як ти вважаєш, чи не переїхати нам звідси?

— Переїхати? Чому, Ангеліко? Хіба нас тут хто кривить? Ми тільки-ні прижилися як слід на цій вулиці, а ти хочеш переїздити? Ти, мабуть, жартуєш.

— Ні, не жартую, перебираюмося, і чим швидше ми переїдемо, тим краще.

— Але ж у нас від того не зменшиться клопоту, Ангеліко, хіба що доточиться якийсь новий.

Другого дня на заводі тільки й мови було що про листівки. Ранер тицьнув мені в руку «Рурнахріхтен», і я прочитав надрукований величими літерами заголовок: «Листівки по всьому місті! Хто відповідатиме за це?»

Я знову прикинувся здивованім і тільки здвигнув плечима під запитливим поглядом своїх колег:

— Я знаю стільки ж, скільки й ви.

Та я відчув, що вони мені не вірять. Ранер зухвало усміхався мені в вічі. Я вдавав спокійного, але сам аж тримтів, думаючи про ті запитання, які мені ще доведеться вислухати. Я працював, як завжди, лагодив машини, а на самоті ще раз прочитав статтю в газеті й довідався з неї, що на всіх великих підприємствах зчинився переполох, листівки знаходять у цілому місті, але насамперед на заводах, навіть на далеких околицях міста, проте ніде не помічено, хто ті листівки розповсюджував.

Перед обідом до мене в майстерню зайдов Кольман і спитав:

— Ти маєш до цього якийсь стосунок, Карле?

— Ні, Кольмане, я до цього не маю ніякого стосунку.

— Той, хто написав листівку, добре поінформований про наші справи, дуже добре.

— Кожен, хто протягом останнього місяця не зовсім заплющував на все очі, міг написати таку листівку, тут не треба якоїсь особливої інформації.

— Не кожен, Карле, ти сам добре знаєш, і це копітує грошей, чимало грошей, а крім того, треба багато людей, щоб розповсюдити листівки. А ти не маєш ані грошей, ані людей.

— Не маю ані грошей, ані людей.

— Профспілка не могла цього зробити, не буде ж вона оскаржувати сама себе. То хто ж? Ти не здогадуєшся, Карле?

— Не питай мене, я нічого не знаю, анічогісінько.

— Ну добре, Карле, але скажу тобі одне: з цього ще буде велика халепа, дуже велика халепа. Сьогодні ще на віть важко передбачити, в що це виллеться,— мовив він, виходячи з майстерні.

«Треба було вчора ввечері ще раз поговорити з Анджело,— подумав я,— шкода, що не наважився. Та нічого, все скінчиться добре! Мусить скінчитися добре!»

Близько одинадцятої прийшла секретарка й повідомила, що на дванаадцяту мене викликають до дирекції.

Я вивів з майстерні дві полагоджені машини. Надворі стояла спека. Двірник поливав асфальт і брук, але вода зразу ж випаровувалася, і від того ставало не прохолодніше, а ще задушливіше.

Бош був привітний, запросив мене сісти. Він узяв з письмового столу листівку й спитав:

— Ви читали це?

— Звичайно, вони всюди валяються.

— Ви маєте до них якийсь стосунок?

— Ні. Не маю ніякого, пане Боше.

— А не здогадуєтесь, хто їх міг надрукувати й хто розповсюдити? Вам же краще, як ми з'ясуємо це, зрозумійте мене правильно.

— Я знаю стільки ж, як і кожен, хто працює на заводі. Я вчора сам здивувався, коли після зміни хтось дав мені листівку. Не пам'ятаю вже хто саме.

— Вчора? Чого ж ви зразу не прийшли до мене?

— До вас? А чого ж я мав іти до вас? Чого ви питаете якраз мене, чого не питаете інших?

— Я питую саме вас, а не інших.

— Чому? За яким правом, пане директоре?

— За правом вашого начальника й тому, що в нашій фірмі саме ви, мабуть, найдужче цікавитесь такими речами.— Він зіжмакав листівку й викинув у кошик.— Це паскудство,— додав він.

— Я? Я цікавлюсь тільки одним: коли ви нарешті дасте мені спокій. Ваші нескінченні допити вже дратують мене. Може, люди за стінами фірми цікавляться цим дужче, ніж я.

— Оце я й хотів би знати. Якісь політичні сили? Радикали? Що ж вам відомо, пане Майвальде? Мені здається, що ви знаєте більше, ніж кажете.

— Ви знов виставляєте себе на сміх, пане Боше.

— Ви поводитеся зухвало!

— Наче для такої листівки треба великої інформації. Адже там написано не більше, ніж відомо кожному, і саму правду. Чи як по-вашому?

Бош вийшов з-за столу, став навпроти мене й мовив:

— Я застерігаю вас, пане Майвальде, якщо ви хоч трохи причетні до цієї справи, вам це дорого обійтися.

Я підвівся і, дивлячись йому в вічі, тихо сказав, хоч весь аж кипів з люті:

— Побережіть свої погрози, ви не господь бог, і мені вже набридли ваші допити. Ви надто багато на себе берете, пане директоре. Бувайте! — Я обернувся й вийшов з кабінету.

Вернувшись до майстерні, я взявся до роботи. Ніхто мені не заважав до самого кінця зміни. Уже на стоянці, коли я хотів їхати додому, до мене підійшов Ранер, сперся на мою машину й довірливим тоном мовив:

— Ну й завиравало сьогодні всюди... Хтось добру штуку втяв! Слухай, Карле, ти ж напевне щось знаєш, міг би й мені сказати.

— Ти великий хитрун, Ранере, але єдине, що ти можеш мені зробити, це поцілувати мене в с...

Я сів у машину й поїхав. Дома я найперше заглянув під канапу. Коробка з-під черевиків була порожня. Отуди к бісу, не може такого бути! Я взяв її з собою в кухню й поклав на столі. Ангеліка вернулася з роботи весела.

— Ага, побачив,— мовила вона, показуючи на порожню коробку.— Я їх учора забрала й розкидала в нас з водогінної башти. Не бійся, мене ніхто не помітив.

— Розкидала? — вигукнув я.

— Міг би мені хоч сказати, що ти затіяв. Чужі люди знають більше за мене. Ій-богу, негарно з твого боку... Дуже негарно.

Я тільки мовчки дивився на неї.

— Думаєш, я глуха була, як ми заїздили до італійців, до «російського барака»? Не знаю, чи варто було вплутувати в цю справу італійців, тобі ж відомо, чим це їм загрожує, їх можуть не тільки повиганяти з роботи, а навіть вислати з Німеччини.

— Ангеліко, я просто не хотів тебе вплутувати, зрозумій мене.

— Між іншим, Карле, одна моя товаришка з роботи переселилася до Бенінггофена, у новий квартал. Вона все-таки радить нам поглянути там квартири.

— Але я не розумію, чого нам звідси виїздити, Ангеліко. Почекаймо хоч Карін, вона, мабуть, на кінець тижня вийде з лікарні. Хто тобі навіяв цю безглузду ідею з переселенням?

Увечері я поїхав до Франца. Він грався на моріжку з своїми дітьми.

Після того, як Бош викликав мене і навіть почав погрожувати, я остаточно зрозумів: якби вони тепер знайшли в мене папери, то напевне приліпили б мені те, чого досі не могли довести. Листівки стали б для них непрямим доказом.

— Франце, може, ти й маєш рацію. Треба нам спалити папери. Я вже їх хтозна-відколи вожу в багажнику. Як вибухівку, що намокла в воді. Ти мені допоможеш?

— Звичайно, допоможу. Це ж справа честі. Разом викрадали, разом треба й палити, певна річ. У мене в понеділок немає далеких рейсів. Отоді ми їх і спалимо на подвір'ї заводу, щоб усі бачили... Карле, я ніколи не сподівався, що задум з листівками вдастся. Спритно ти все зробив, молодець.

Я нічого не відповів, тільки здивив плечима й поїхав до пивниці, де вже давно не був.

У суботу опівдні я забрав Карін з лікарні. Ангеліка приготувала улюблену її страву: свинячу печень і деруни з брусницями.

У неділю я нікуди не виходив з дому, сидів коло вікна й дивився на вулицю, часом перемовлявся з Карін кількома словами, проте вона майже не показувалася з своєї кімнати.

У понеділок після зміни ми з Францом спалили на подвір'ї заводу папери. Я склав їх у стос, Франц полил бензином і кинув зверху запаленого сірника. Полум'я

шугнуло вгору, але зразу ж пригасло, пластикові обгортки, які я поклав зверху, лише курилися чорним димом. Франц поворував папери зализним прутом, щоб вогонь зовсім не погас. Тепер вони горіли рівним полум'ям. Я пильнував, щоб жоден недопалений аркуш не полетів за вітром. Вахтер вибіг з будки, глянув на нас, тоді кинувся назад і схопив телефонну трубку. Ніхто нам не заважав розклсти на подвір'ї вогнище, хоч усі знали, що це заборонено: міг статися вибух. Я дивився на вогонь і згадував різдвяну ялинку. Як це було давно!

Папери поволі перетлівали. Я побачив, як вахтер знов схвильовано вибіг до брами, підняв шлагбаум і впустив на подвір'я Бошів «мерседес». Бош під'їхав до нас, зупинився за кілька метрів від вогнища, вискочив з машини й закричав:

— Що ви робите? Негайно погасіть! Ви збожеволіли! Хочете завод у повітря висадити?

Він спробував вихопити прут у Франца з рук.

— Чого ви так кричите, пане Боше? Ми тільки палимо записи,— мовив я.— Вам же краще буде, коли їх нестане. Чи ні?

Бош, видно, не знав, що йому робити, бо від записів мало що залишилось: те, що вже перегоріло на попіл, розносив вітер, а те, що ще тліло, Франц міцно притримував прутом.

Франц дивився на Боша. Той і досі стояв між нами, вступивши очі у вогнище, де повільно дотлівали останні аркуші. Нарешті на асфальті лишилася тільки срібляста пляма.

Франц відніс прут до майстерні й вернувся з відром води і з мітлою. Поливаючи водою закурене місце, він почав розтирати його мітлою. Нарешті від багаття не лишилося навіть сліду. Тоді Франц пlesнув у долоні й сказав:

— Ще будуть якісь питання, пане Боше?

Директор нічого не відповів, він стояв і не зводив очей з того місця, де згоріли записи. Не рухався, не озивався, стояв, мов закам'янілий.

Ми з Францом рушили до майстерні. Франц ніс на плечі мітлу з відром. Ми вимили під краном руки, а коли вже йшли до брами, то почули, як хтось кричав нам услід. Але ми навіть не озирнулися. Вахтер, коли ми поминали його, дивився на нас так, наче ми були чужі, що закралися на територію заводу.

Ми сіли в свої машини й поїхали до «Цехового заїзду». Мені вже багато місяців не було так легко на серці. Пиво знов здавалось мені чудовим, у залі було прохолодно.

- Як почуваєш себе твоя дочка? — спитав Вітбройке.
- Нічого,— відповів я.
- Ти сьогодні наче веселий.
- Веселий.

О сьомій я був уже вдома, трохи підпилий, але не п'яній. Я мало не засміявся, побачивши Карін з пов'язкою, як у Моше Даяна. Голову вона запнула по-індійському.

— Поїдьмо завтра після роботи до Бенінггофена, поглянемо на нові квартири,— сказала Ангеліка.

— Ага, нові квартири! Я вже й забув про них. Чого тобі так закортіло в нову квартиру? Ніхто нас не виганяє звідси.

- Ти вже перехотів? — спитала вона.

— Я ніколи й не хотів, Ангеліко, це твоя ідея. Але як тобі вже так забаглося, то про мене, поїдьмо до Бенінггофена й матимем спокій.

У вівторок на заводі ніхто до мене не озивався, навіть Кольман, хоч кожен зізнав, що ми спалили папери. Часом мені здавалося, ніби я лишився на заводі сам. Це мене тривожило, в душу закрадався страх, бо хто-хто, а вже Кольман повинен був поговорити зі мною про записи й про те, що ми їх спалили.

Навіть після роботи, коли я їхав з Ангелікою і Карін до Бенінггофена, мене не покидав той прикий страх. Я автоматично вів машину, автоматично розмовляв, я був ніби заведений, мені здавалося, що все хтось робив за мене.

Селище на південній околиці міста було дуже чисте. Ми спершу трохи походили по ньому, тоді оглянули один недокінчений будинок. Квартири в ньому були велики, гарно розташовані, з них відкривався широкий краєвид на місто.

— І така квартира коштує всього двісті п'ятдесят марок? — спитав я Ангеліку.— Та вона ж має щонайменше вісімдесят квадратних метрів!

Ангеліка кивнула головою. Вона оглядала недокінчені квартири так, наче вже обставила їх.

— Краще розпитаймося про все людей, які вже тут живуть,— запропонував я.

«Безглузда ідея,— думав я.— Як можна за один день таке надумати? Вийздити з квартири, з якої тебе ніхто не виганяє!»

Ми знайшли заселений будинок, і Карін подзвонила. Нам відчинила молода жінка, з-за неї визирало двоє маліх дітей.

— Пробачте, будь ласка, ми маємо намір переселитися в цей район і хотіли б спитати, скільки тут коштує помешкання.

— Двісті п'ятдесят марок,— відповіла жінка.— Що-правда, опалювати квартиру вам доведеться самим, не вугіллям, а рідким паливом. Але стривайте, я дам вам адресу будівельної компанії.— Вона зникла за дверима і за мить з'явилася знов.— Ось вам правила, їх повинен підписати кожен, хто сюди вселяється. Прошу!

Ми подякували й повільно пішли до машини. Тут було майже так само, як і на нашій вулиці: на одному боці вілли з гарними садками, а на другому — багатоповерхові комунальні будинки, подекуди ще не докінчені.

На Гогенсібурзі ми попили кави, подивилися згори па Рурську долину, на машини, що мчали автострадою до Кельна. Було вже не так гаряче, як останніми днями.

Я дістав з кишени аркушік, який нам дала жінка, й почав півголосом читати:

«Не дозволяється тримати в квартирі собак, котів, птахів, хом'яків і морських свинок, а також гратися на моржку перед будинком. Не дозволяється ставити в під'їзді велосипеди й дитячі візочки. Урни наповнювати сміттям так, щоб їх можна було щільно зачинити. Двері під'їздів о десятій вечора замикати. Мешканці першого поверху повинні на зміну двічі на тиждень замітати тротуар і вулицю перед будинком. У квартирі не майструвати. Браму до гаражів завжди тримати зачиненою. Заборонено вивішувати білизну на балконі, викидати через балкон недокурки та інші речі. Якщо пожильці захочуть підвішувати до балконів ящики на квітки, то повинні домовитися між собою, щоб усі вони були пофарбовані в один колір і засаджені однаковими квітками. Заборонено провадити на сходах політичну агітацію за будь-яку партію. Тих, хто заборгувє за квартиру більше як за місяць, можуть виселити з помешкання. Так само протягом місяця буде виселений кожен, хто не дотримуватиметься цих правил. Усі конфлікти розв'язують dortmundський суд».

Я не хотів читати далі, хоч там ще було цілих п'ивсторінки дрібного друку.

Карін засміялася і взяла в мене з рук аркушки

— Це, мабуть, жарт.

— Ні, тут так написано,— сказав я.

Ми поїхали додому. Ангеліка була задумлива й за цілу дорогу не озвалася жодним словом, навіть не відповідала, коли ми її щось питали. Після вечері я ще раз поїхав до Бенінггофена і знайшов пивницю поблизу тієї вулиці, де ми оглядали будинок. Я став між двома чоловіками біля прилавка й замовив собі пива. Господар өглянув мене, потім спитав:

— Ти тут також новий?

Я кивнув головою. Чоловік поряд докнувся зі мною, і ми завели розмову. Він був моого віку. Я довідався, що у віллах живуть середні службовці. Мій сусід сказав:

— Ти думаєш, вони вітаються з нами? Де там, думають, що ще бозна-чого доскочать.

Того, що я почув, з мене було досить. Я розрахувався і вийшов з пивниці. «Краще лишитися на Довгій,— думав я,— там люди, що чогось доскочили, бодай хоч вітаються з нами, вони вже не пнутися ще вище». Довга вулиця стала раптом для мене втіхою.

У середу вахтер заступив мені дорогу.

— Майвальде, я не можу тебе впустити,— сказав віп.

Я пробив свій табель у годинниковому автоматі й відпхнув вахтера.

— Жартуй собі з кимось іншим.

Він міцно тримав мене за рукав:

— Майвальде, я не можу тебе впустити на територію заводу. Доктор Бош особисто дав такий наказ. Там для тебе лежить лист.

— Лист? Ану дай його.

Я зайшов з вахтером у будку. Там лежав конверт з моєю адресою. Я розірвав його і вийняв листа. «Вельмішановний пане Майвальде! Після багаторічної співпраці ми, на жаль, змушені від сьогоднішнього числа звільнити вас без попередження... Бувши членом виробничої ради, ви порушували дисципліну на заводі... Пошкоджували заводське майно... Савільно розкладали багаття на території заводу... Ставили під загрозу вибуху заводське обладнання, будівлі й машини... Підбурювали й деморалізу-

вали колектив... Брутално ображали керівництво підприємства...»

— Франц Вайгель теж отримав такого листа? — спітав я.

— Не знаю,— відповів вахтер.— Тут залишено листа тільки для тебе.

Я сковав у кишеню листа й пішов на своє робоче місце.

Я хотів побачити, що буде, коли вони застануть мене в майстерні. Надто вони розпerezалися — вважають, що таке повідомлення досить лишити у вахтера. Ні, хай надішлють його рекомендованою поштою, як належить.

Я переодягся й відімкнув свою скриньку з інструментами. Раптом переді мною з'явився якийсь чужий чоловік, теж у комбінезоні.

Я його ще ніколи не бачив на заводі.

— Що ти тут робиш? — спітав я.

— Це я тебе маю питати. Мене поставили сюди працювати. А ти що тут робиш?

— Я? Я тут завжди працював.

— Смішно,— мовив він.— Мене вчора в Дюссельдорфі знайшли аж у пивниці, сказали, щоб я негайно їхав у Дортмунд. Тут, мовляв, когось звільнили без попередження і не мають заміни.

— Це мене,— сказав я.

— Тебе? А як же ти зайшов сюди, коли тебе звільнили?

— Брамою, звичайно, а то ж як?

Я більше не звертав уваги на чужинця і працював, як завжди. Новий ні до чого не торкався. Він трохи постояв, дивлячись на мою роботу, потім сів на стару шину й почав читати газету. Тієї хвилини до майстерні зайшов Кюн, хотів, мабуть, щось сказати новому. Побачивши мене на радіаторі, він так спантеличився, що аж почав затинатися.

— Що ви тут робите, Майвальде?.. Як ви зайшли сюди?.. Що ви тут робите?..

— Хіба не бачите — працюю.

— Так, але... Ви ж звільнені без попередження, ви не маєте права заходити на територію заводу.

— Так? — сказав я і вліз з машини.

— Я сам підписував повідомлення,— знов мовив Кюн.

— Ох як? То майте на увазі, пане Кюне, що я відмовляюся прийняти ваше повідомлення.

— Відмовляєтесь? Але ж... — Кюн глянув на мене, тоді на нового, знов на мене і вибіг з майстерні.

— Отже, твое прізвище Майвальд, — мовив новий і подав мені руку. — А мос — Розенбаум. Кинь з ними спречатися, однаково не переважиши, я знаю їх, вони мають довгу руку.

— А я, Розенбауме, хочу тільки побачити, до чого вони дійдуть.

— Хіба тобі від цього полегшає? — спітив він мене. Раптом за спиною в себе я почув крик Боша:

— Припиніть роботу! Негайно припиніть роботу!
За Бошем стояли Кюн і Кольман.

— Негайно припиніть роботу! — знов крикнув Бош. — Я змушений буду вважати це за саботаж!

Розенбаум засміявся.

— Геть звідси! — крикнув Бош. — Ви звільнені! Геть! Це нахабство!

— Я не приймаю звільнення, — мовив я.

— Не приймаєте? — вигукнув Бош. На мить він занімів, а тоді заревів на мене: — Що ви з себе корчите! Він не приймає звільнення! А вас ніхто й не питає! Я тут наказую.

— Наказуйте собі на здоров'я. А я відмовляюся, пане Боше. Відмовляюся. А тепер прошу вас: не заважайте мені працювати. Шофери вдень нарікатимуть, коли машини не будуть готові.

— Негайно забирайтесь з заводу! — крикнув Бош. — Негайно! Чуєте! Нахабо!

Розенбаум сміявся.

Кольман, обливаючись потом, безперестанку витирав хусточкою лоба й потилицю.

— Май розум, Майвальде, — тихо сказав він, — що ти хочеш зробити?

— Що я хочу зробити? — Я підійшов до Боша і сказав йому: — Пане Боше, в майстерні я наказую, а не ви. Не знаєте? Он прочитайте правила на стіні.

— Геть звідси, а то я викличу поліцію!

Розенбаум сміявся.

— Поцілуйте мене в с..., пане Боше.

Кольман, обливаючись потом, безперестанку витирав хусточкою лоба й потилицю.

— Це ще одна причина для звільнення! — вигукнув Бош.

Йому аж дух забило.

Тоді я розлютився, підскочив до Боща й закричав йому в обличчя:

— Так, сто чортів вашій матері! Чи ми тут на німецькому підприємстві, чи у в'язниці? Ану гайда звідси до дідька, а то я вам ще й боки полатаю!

Розенбаум, що й досі сидів на старій шині, знов засміявся. Він уже починає дратувати мене своїм сміхом.

— Ходімо, панове,— мовив Бощ, важко дихаючи.— Цей чоловік... це... це комуніст, екстреміст... Якщо це стане в насmodoю, то наслідки важко собі навіть уявити...

Коли вони вийшли, Розенбаум сказав:

— Я вшиваюся назад у Дюссельдорф, чоловіче, тут мені не вельми подобається. Аж у пивниці мене знайшли...

Я працював далі, немов нічого не сталося. Розенбаум крутив цигарки й засовував їх у шкіряний гаман.

— Я завжди кручу їх у робочий час. Я курю тільки самокрутки. Вони смачніші.

Через годину прийшли Кюн і Кольман із заводським охоронцем, що звичайно вартував на пристані. Своєю уніформою він завжди нагадував мені пожежника.

Кольман узяв мене за руку й сказав:

— Ходімо, Карле, не зчиняй тепер сварки. Твоя впітість нічого не дасть.

— Що вам треба від мене, Кольмане? Керівництво підприємства і колектив так само хотіли ж, щоб папери щезли. Я спалив їх. От вони й щезли.

Кюн показав на охоронця:

— Коли ви не підете звідси добровільно, нам доведеться вивести вас силоміць.

— То виводьте, пане Кюне.

— Я від цього вмиваю руки,— сказав Кольман і вийшов з майстерні.

— Ходімо, Майвальде, не роби зайвого клопоту,— мовив охоронець.— Я ж також тільки виконую свій обов'язок, а він у мене не дуже приемний, хай би його чорти забрали.

— Слухай,— сказав я йому,— а що станеться, коли ти відмовишся виводити мене силоміць на вулицю?

Цей чоловік колись два роки був моїм напарником на машині. Він нічого не відповів, я тільки помітив, як забігали в нього очі, і дав вивести себе за браму.

Коли ми поминали вахтера, він сказав:

— У мене сьогодні знов кістки крутить, хай йому біс, буде якась інша погода.

Він мав рацію. Надворі похолоднішало.

Карін прибирала в квартирі, всі вікна були відчинені, стільці й крісла лежали на столах.

— Що сталося? Чого ти так рано вернувся?

— Завари мені кави, щось захотілося випити.

Я пішов за нею до кухні і, поки вона готувала каву, коротко розповів, що відбулося сьогодні на заводі.

— Але ж, тату, не може цього бути, це просто щось нечуване!

— Бачиш, Карін, по-твоєму багато чого не може бути. А я за останній час усього надивився.

Я ходив по кухні з кутка в куток.

— Колись один тип виступав по телевізору, знаєш, тоді, шістдесят дев'ятого, після стихійного страйку, як уклали нову колективну угоду, що практично майже нічого нам не дала. То він сказав: «Кожен, хто тепер буде ще страйкувати чи підбивати інших на страйк,— або радикал, або запеклий баламут».

— Хто так казав? — спітала Карін.

— Один профспілковий бос. Невдовзі після того він став міністром у Бонні й тепер прикидається своїм хлопцем...

Того ж дня після обіду я поїхав на Оствал, щоб поговорити з Грюнфельдом про те, що зі мною сталося, але не застав його. Секретарка відіслала мене до його заступника, керівника відділу юридичних справ.

Заступник сидів за чотири кімнати далі. Коли я хотів розповісти йому про свій випадок, він тільки махнув рукою.

— Я вже все знаю, Майвальде, і дам тобі добру пораду: візьми собі адвоката. Профспілка адвоката тобі не дасть. Ми відмежовуємося від тебе. Розкладати вогнище неподалік від матеріалу, що легко вибухає, можуть тільки діти, а не члени виробничої ради.

Я не повірив своїм вухам.

— Ти повинен був віддати папери нам, Майвальде.

— Ага, щоб вони зникли на віки вічні? Коли я пропонував їх вам, то ви не захотіли... Адже те, що вони зі мною зробили,— ганьба, скандал!

— Слухай, ти тут не бешкетуй. Бери собі адвоката і дай нам спокій з своїми історіями.

— А де я візьму грошей на адвоката?

Я навіть не пам'ятаю, щоб колись був такий лютий, як тепер.

— Це твоя справа. Ти ж у нас не питав дозволу, як розкладав вогнище.

Мені аж мову відібрало. Я хотів просто повернутися й вийти. Але опанував себе і сказав:

— Я член профспілки. Навіщо ж я двадцять років платив членські внески, коли в найважчому хвилину ви мені не хочете допомогти? Га?

— Не мороч мені голови своїми балачками. Завжди ви через свою дурну голову наколотите чортзна-чого, а нам тоді доводиться виплатуватися...

Я підвівся і глянув на нього згори вниз. Йому було десь років тридцять п'ять. Я плюнув йому на стіл і вишов з кімнати.

Я сів у машину, яку поставив на Новому ринку, завернув до «Цехового заїзду» і випив три кухлі пива.

Вдома я застав Кюна. Я був такий спантеличений, що зупинився в дверях і тільки спитав:

— Що ви тут робите?

— Пане Майвальде, мені доручено повідомити вас, що ваше негайне звільнення скасоване й замінене на звичайне, з попередженням. Ви повинні завтра знов вийти на роботу. Сьогоднішній день вам буде повністю оплачений. Термін на пошуки роботи — три місяці, за нашою окремою угодою, ви ж її знаєте. Підприємство не хоче, щоб йому закидали порушення правил.

Я пильно глянув на Кюна. Мені раптом стало смішно.

— Пане Кюне, вам не здається, що ваша поведінка трохи кумедна? — спитав я.

— Я тільки виконую свій обов'язок, — мовив він і вишов.

Остання неділя в серпні вицала задушлива. З самого ранку почалася спека, вікна обліплювали набридливі мухи. Я пообіцяв Ангеліці поїхати з нею після обіду до Мюнстерланда й десь випити кави. Мені зовсім не хотілось їхати, бо в другій половині дня мали показувати по

телевізору Олімпійські ігри. Карін кудись пішла з своїми товаришками з дитсадка. Вона тепер носила темні окуляри і мала дуже привабливий вигляд, чоловіки озиралися на неї. Пообідавши, я відніс до машини торбинку й літній плащ Ангеліки, хоч не знов, навіщо він її у таку спеку. Я стояв біля машини й чекав на неї. Наша вулиця наче вимерла. Але в кінці її, там, де вона переходила в польову дорогу, я побачив якийсь гурт. То були діти.

Ангеліка вийшла раніше, ніж я сподівався, і навіть не поспіхом, як звичайно. Вона простежила за моїм поглядом і сказала:

— То якісь діти, Карле. Що вони там роблять?

Я хотів уже сідати в машину.

— Постривай, вони йдуть сюди.

Я побачив, як діти поставали в ряди. З поля віяв ленський вітерець, проте не доносив ніяких голосів. Це було щось дивне.

Коли діти підійшли ближче, Ангеліка злякано вигукнула:

— Господи боже! Що це, Карле? Діти несуть хрести!

Процесія посувалася нашою вулицею. Менші діти несли картонні хрести на плечах, більші — перед собою. На хрестах були розп'яті картонні діти. На чолі процесії крокувало четверо дорослих. Діти були віком від трьох до дванадцяти років.

— О боже! — вигукнула Ангеліка. — Який жах! Хто міг таке придумати!

Процесія повільно наближалася до нас.

Діти несли не повітряні кулі, не паперові змії, не ляльки, не барвисті стрічки, не іграшки, а хрести, і на тих хрестах були розп'яті картонні діти. Діти не сміялися, обличчя в них були суворі. Процесія пройшла повз нас.

Метрів за п'ятдесят від нас процесія зупинилася перед будинком депутата муніципалітету від соціал-демократичної партії. Дітей було з сотня. З будинків повиходили люди. Я побачив Боргмана, що розгублено виглядав на вулицю, і коло нього Польмюллера. Адвокат Польмюллер, з яким я, відколи тут живу, не перекинувся й десятма фразами, скрушно хитав головою.

Одна з молодих жінок, що прийшли з дітьми, дала знак п'ятирічній дівчинці, та вийшла з ряду, поставила хрест перед собою і голосно, дзвінко проказала:

— Я ласкаво прошу вас, дорогий депутате, майданчик для ігор мені збудувати!

Дівчинка взяла свій картонний хрест, поклала депутатові за хвіртку й стала назад на своє місце. Після неї наперед виступив хлопчик років десяти й голосно проказав:

— I влаштуйте на ньому щось краще й дорожче, не тільки драбинки, що їх дощик положе!

Він також кинув свій хрест за хвіртку.

І досі жодна дитина не осміхнулася, навіть ті, хто вже проказав свої слова. Обличчя в дітей ніби закам'янили.

Потім з ряду виступив чотирнадцятирічний хлопчик і голосно вигукнув:

— Вельмишановні пани депутати, вам незабаром уже помириати. Наше ж життя почалося лишень, партіям ми не співаємо пісень!

Він також кинув за хвіртку свій хрест, збитий із двох дощечок.

Зацікавлені мешканці сусідніх будинків оточили гурт дітей. Суворість малих передалася дорослим, вони безпоправно перезиралися, ніби чекали одне від одного вказівки, як їм поводитись.

— Який жах! — знов прошепотіла Ангеліка.

Молода жінка дала знак, і діти заспівали на мотив пісні «Настав уже травень, найкраща пора»:

Настав уже час, найостанніший час,
хоч трохи подбати про нас.
Дорослі сидять собі, наче поглухли,
від телевізорів очі їм спухли...

Хтось із людей крикнув дітям:

— Не співайте такого! Краще бігайте по моріжку! Вам же ніхто не боронить... Бігайте!

Діти, ніби тільки й чекали на ці слова, розбіглися навколо будинків з «чорного» боку вулиці вже з галасом і сміхом. Тоді депутат вийшов з своєї вілли й закричав:

— Використовувати дітей для такої ганебної мети! Я подам у суд!.. Це зловживання довірою дітей в інтересах політики!

Він комусь погрозив кулаком, тоді забрав на оберемок хрести й поніс у будинок. На траві між нашими будинками бігали діти, їхній гамір лунав по всій вулиці.

Ангеліка сказала:

— Ходімо додому, Карле, мені перехотілось їхати.

Я зрадів. Нарешті можна буде сісти до телевізора й подивитись ігри в Мюнхені.

Коли я вже рушив до дверей, Боргман тукнув мені через вулицю:

— Пане Майвальде, доктор Польмюллер хоче з вами поговорити!

Ангеліка лишила мене й подалась додому. Польмюллер підійшов до мене:

— Пробачте, пане Майвальде, що я звертаюсь до вас просто на вулиці. Ви маєте вільну годину? То зайдімо до мене.

Я пішов за ним. Що йому треба? Я був трохи сердитий, що знов не сяду до телевізора, але й не хотів відхилити його запрошення, надто мене цікавило, що він хоче.

Польмюллер завів мене до вітальні. Стіна, що виходила в садок, була вся скляна, за нею тяглася широка тераса, а в садку виднів круглий басейн з кам'яною рибиною посередині, з рота в якої бив струмінь води.

— Ви, мабуть, здивуєтесь, пане Майвальде, але я знаю про вашу справу — з газет, з листівки, і від людей, які мені дещо розповіли... Сідайте, будь ласка, і розкажіть мені все від початку, мене цікавить цей випадок. Може, я зумію щось зробити, чимось допомогти вам.

Я ледве стримував хвилювання. Що цей чоловік має спільногого зі мною, з моєю справою, з фірмою «Масман»? Чи він тільки тому цікавиться мною, що ми живемо на одній вулиці? Та все ж таки я почав розповідати йому, спершу затинаючись, потім дедалі швидше, і аж тепер, пригадуючи все, я усвідомив, скільки за цей рік відбулося різних подій, скільки я всього пережив. Я намагався розповідати докладно, а проте не більше, ніж його могло зацікавити. Згадав і про те, що коли ми з Францом Вайгелем викрадали папери, мені допомагали моя дочка і Мартін Фойгт, сказав про Кольманову роль у цій справі й додав, що мене застерігали від Ранера і що я й сам йому вже не вірив.

Польмюллер сидів навпроти, курив люльку й жодного разу не перебив мене, тільки часом підбадьорливо кивав головою, коли я почипав затинатися. Нарешті він підвівся й сказав:

— Тепер я знаю все... Я беруся за вашу справу. Це, власне, не ваша справа, пане Майвальде, ви тільки випадково вплуталися в неї. І розглядати її треба не в трудовому арбітражі, а в Конституційному суді. Це справа не Майвальда проти фірми «Масман» чи фірми «Масман» проти Майвальда, ця справа стосується всієї німецької промисловості... Ваша причетність до неї чисто випадкова... На вашому місці так само міг би opinитися хтось інший.

Він попрощався зі мною в передпокої і додав:

— Ми ще будемо бачитись.

Я був приголомшений. Дома я застав Анджело. Він сидів перед телевізором і дивився передачу з Мюнхена.

— Де ти вештаєшся? — спітав він. — Я чекаю на тебе... Твоя жінка заварила каву... Я бачив твою дочку в місті...

Я сів біля нього на канапу. Мені не йшли з думки Польмюллерові слова. Я все питав себе: чому цей багатий чоловік, що виступає адвокатом у справах, зв'язаних з промисловістю, раптом зацікавився мною і моєю справою? Не тому ж, що йому подобається мій ніс, чи що мене звати Майвальдом, чи що я живу на його вулиці. Що за цим ховається?

Коли Ангеліка поставила переді мною на стіл чашку кави й тарілку з двома тістечками, в двері подзвонили. Ангеліка відчинила. То були Кюн і Штратман. Вони спинилися на порозі, наче не зважуючись зайти до кімнати, і Кюн сказав:

— Пане Майвальде, вам доведеться їхати.

— Їхати?.. — Я був такий вражений їхньою появою, що навіть не встав з-за столу.

— Так. У Вуперталі, до міської лікарні, — мовив Кюн. — Ви ж знаєте дорогу, не раз туди їздили раніше.

— А де ж чергова машина? — спітав я.

— Застряла в Зігбурзі, зіпсувався мотор... Ми б не прийшли до вас, якби могли послати когось іншого. Ми з паном Штратманом об'їздили всіх, але людей або немає дома, або вони сидять перед телевізором і дивляться Олімпійські ігри в такому стані, що... ну, ви самі розумієте.

— А мені яке діло? Мене попереджено про звільнення...

— Попереджені про звільнення також мають до останнього свого робочого дня виконувати правила внутрішнього порядку.

рішнього розпорядку,— докинув Штратман.— Ви добре знаєте це, пане Майвальде.

— А мені яке діло,— знов сказав я і перевів погляд на екран телевізора.

Анджело сидів біля мене з таким виглядом, наче ми були самі в кімнаті.

Тепер Кюн таки зайшов до кімнати. Він хотів щось сказати, але я випередив його:

— Мені до цього немає діла, пане Кюне, ви дуже добре знаєте, що Майвальд більше не має права сідати за кермо. Суворий наказ директора. Ви дуже добре знаєте це, пане Кюне.

— А ви знаєте, пане Майвальде, що накази можна відміняти. На заводі склалося аварійне становище.

— Це не моя справа, мені категорично заборонено сідати за кермо. Я відмовляюсь іхати. А тепер прошу вас, дайте мені спокій, самі ж бачите, що ви заважаєте нам.

— Пане Майвальде, ви ображені на нас, я розумію. Але йдеться не про нашу фірму, а про лікарню. Ви просто повинні поїхати...

— Кажу ж вам, що це не моя справа. Що ви мені вже зробите? Нічого! Ідіть і не заважайте.

— Ви знаєте, пане Майвальде, що за відмову вас можуть покарати. Ви не хочете зважити на наше особливе становище — адже наше підприємство обслуговує громадські заклади...

— Мені категорично заборонено сідати за кермо,— знов сказав я.

І тоді я почув голос Ангеліки:

— Карле, не будь такий! А що якби це наша Карін лежала в лікарні?

Я розсердився. Чого ще їй язик свербить? Але вона мала рацію.

— О сьомій кисень має бути на місці,— сказав Кюн.— Машина стойть на подвір'ї. Вісімнадцятий номер. Ключі у вахтера.

Нарешті я підвівся. Кюн, слуга обов'язку, стояв навпроти мене. Сьогодні він повідомляє про призначення, завтра про підвищення, післязавтра про звільнення, сьогодні про народження, завтра про смерть. Я глянув на Штратмана, який стояв позад Кюна, й подумав: що було б, якби я тоді не помітив округлого апарату на столі в

Шіндлер? Мабуть, я вже давно став би десятником у Штутгарті, а може, й майстром. Я сказав:

— Добре, поїду. Ідіть уже геть.

Коли вони вийшли, Ангеліка наготовила мені бутербродів і налила в термос чаю. Я спітав Анджело:

— Ти поїдеш зі мною чи лишишся?

— Звичайно, поїду з тобою, куди ти хочеш... Головне, аби неділю перебути.

Коли ти довго не їздив автоцистерною, тебе не покидає почуття, що ти ведеш не машину, а якесь неповоротке страховисько. Все стає тісне, навіть найширша вулиця раптом обертається у вузеньку доріжку. Це почуття згодом зникає, але все-таки лишається якась непевність, що минає тільки тоді, коли ти щодня їздиш автострадами, дорогами, містами й селами. Все залежить від досвіду. Навіть твоя впевненість. Якщо ти довго не був у чужому місті, не їздив ним, то вже не знаєш змін, що сталися на дорогах, об'їздів, нових будов, вуличок, що виводять на магістраль. Вулицею, де ще вчора був двосторонній рух, сьогодні можна їхати тільки в один бік машинам, не важчим за сім з половиною тонн. Та ще й цей проклятий Вуперталль, де всі вулиці то стрімко здіймаються вгору, то стрімко спадають униз, справжній кошмар для всіх водіїв машин з рухомими причепами.

Коли я доїхав до Вуперталя, мені стало важко орієнтуватися. Три вулиці, якими колись можна було проїхати коротше й зручніше, тепер закрили, і мені довелося об'їздити їх. Чим частіше я змушений був розпитувати дорогу, шукати об'їздів і робити зайві гаки, тим ставав невпевненніший.

Я спіtnів. Та ще й, як на лихо, в мене знов заболіла脊. Анджело посвистував поряд зі мною і весь час дивився у вікно. Допомоги з нього не було ніякої, мене тільки дратувало, що він сидить собі так, наче виїхав на прогулянку.

Я неспокійно совався, пробуючи сісти якось зручніше, щоб не так кололо в спині. А коли після нескінченних розпитувань я нарешті знайшов вулицю, що вела навпростець до лікарні, то не повірив своїм очам: вона була стрімка й вузенька, по обидва боки стояли легкові машини, і лишалося якраз стільки місця, щоб автоцистерна проїхала, не зачіпаючи їх.

«Хоч би все добре скінчилося», — подумав я. Мені трохи полегшало, коли я побачив, що це вулиця з одностороннім рухом, принаймні назустріч не могла трапитись ніяка машина. Хоч би все добре скінчилося.

Якийсь перехожий помахав рукою, я спинив машину, спитав, що він хоче, і він порадив мені не братися вгору, а скористатись обхідною дорогою і заїхати до лікарні з другого кінця, від автостради. Але вертатися було пізно, я б не вибрався без чужої допомоги заднім ходом з цієї тісної вулиці, не зачепивши машин, що стояли по обидва боки.

— Та вже якось їхатиму далі, — сказав я чоловікові.

Він похитав головою і мовив більше до себе, ніж до мене:

— Ох, ці далекі рейси... Та ще й у неділю.

Я вів машину вгору на другій швидкості, і чим вище я підіймався, тим гнітючішим ставало почуття, що вулиця дедалі вужчає, а будинки виростають. Піт заливав мені обличчя, я вчепився обома руками в кермо, як новачок, наче тільки так міг керувати машиною, та коли я хотів перейти на першу швидкість, вимкнув зчеплення і подався вперед, щоб потягти за важіль перемикання, в мене так заболіло в спині, що в очах потемніло і я мало не знепритомнів.

Я зойкнув, випустив кермо, зсунув ноги з педалей і скорчився. Я чув, як закричав Анджело, а коли трохи опанував себе і хотів знов натиснути на педалі, то зрозумів, що машина котиться назад.

Помалу, наче в сповільненому фільмі, я спробував загалмувати, вимкнути зчеплення і ввімкнути швидкість, але не знаходив педалі, ноги не слухались мене, я був немов паралізований з болю, не міг ворухнутися. Машина котилася все швидше, Анджело кричав і лаявся.

У мене було єдине бажання: так звернути машину, щоб вона задом ударила в стіну якогось будинку й таким чином спинилася. Я, мов божевільний, крутив кермо, ноги й далі не слухались мене, кермо було мов заклинене — або я не міг його повернути, або осліп з болю і тільки уявляв собі, що кручу його.

Потім машину струснуло, я почув брязкіт, мене кинуло на кермо, тоді знов назад, і я побачив, як Анджело вискочив з кабіни й кудись побіг.

Стало тихо. Може, я знепритомнів? Чи справді стало тихо, чи це мені тільки так уявлялося? Через відкриті

дверці в кабіну залітала курява. Звідки вона взялася? Я спробував поворухнутися. Біль не минав, голова обважніла. Я випростався на сидінні й обмацав себе. Потім виглянув з кабіни: навколо стояло повно людей. Звідки їх раптом стільки взялося? Де я? Прокляття, міг би хтось до мене хоч словом озватися!

Я виліз з кабіни. У спині й далі боліло. Навколо було темно, хоч світило сонце. Люди розступилися, наче боялися мене, я чув чийсь вигуки, обернувшись в один бік, у другий, але не побачив, хто то вигукував, бо люди тільки дивились на мене й не озивалися ні словом.

Нарешті я побачив, що наробив своєю машиною: всію вагою ввігнався задом у велике вікно банку. Цистерна аж по саму кабіну стояла в касовій залі. Все було потрощено: захисне скло кас, столи, стільці, крісла, вся передня частина касової зали.

Я стояв на вулиці, дивився в банк і бачив самі лише уламки. Повільно, переступаючи через скло, металеві рами й цеглу, я зайшов туди крізь велику дірку, де колись було вікно.

Нарешті я побачив там якогось чоловіка й покликав його. То був Анджело.

Він стрибав по залі, чи по тому, що від неї залишилось, і вигукував:

— Здуріти можна! І ніде ніяких грошей! Здуріти можна... І ніде ніяких грошей!

Автоцистерна стояла навскіс у касовій залі, як велетенська бомба, що не вибухнула. Я опустився на вивалену з стіни бетонну балку. Анджело сів біля мене.

— Здуріти можна, Карле,— знов сказав він.— І ніде ніяких грошей.

Я тільки думав: чому не приїздить поліція, пожежники? Вони ж давно мали б прибути, адже минула ціла вічність. Але всюди було тихо. Курява повільно осідала додолу. Біль мене відпустив, лише руки й ноги були наче мертві.

Скільки часу має вічність?

Я сидів, мов паралізований, хоч і не відчував уже болю, слухав, як Анджело бідкавсь і лаявся водночас, а потім позад мене хтось сказав:

— Он він сидить.

Я побачив поліцая, ніби крізь густий туман, і прошепотів йому:

— Негайно викличте пожежників. Автоцистерна на-
вантажена. Рідкий кисень. Може вибухнути.

Те, що робилося далі, ніби не стосувалося мене. Полі-
ція звільнила вулицю, звеліла повідчиняти всі вікна в
навколошніх будинках. Я лишився коло машини. Анджело
тож не відходив від мене.

Потім приїхали два гусеничні трактори, зчеплені до-
купи, й витягли автоцистерну з банку. Тягли вони її по-
вільно, по сантиметрові, бо вулиця в цьому місці була
найкрутіша. Мені сказали, щоб я сів за кермо й помагав
виводити машину, скеровував її в потрібному напрямку.
Я, зціпивши зуби, заліз у кабіну, але зразу ж зойкнув
з болю. Тоді Анджело витяг мене звідти, сів на мое місце
і за іграшки зробив усе, що треба.

Хоч як я запевняв, що не мав у роті ні краплі алкого-
лю, поліція примусили мене подихати в трубку. Скільки я
не дихав, трубка не змінила кольору, та все ж поліція
дивились на мене скептично, а один сказав:

— Вам ще раз пощастило.

Минуло дві години, поки автоцистерна знов опинилася
на вулиці. Водії тракторів квапилися, хотіли додому, а
тому дотягли машину тільки до того місця, від якого Ан-
джело міг її вже вести сам. Я згадав дитячу процесію на
нашій вулиці, потім подумав, що з Мюнхена передають
Олімпійські ігри.

Цистерна була майже не пошкоджена, тільки подеку-
ди обдряпалась і погнулася. Лише клапан скривився, але
працював. Отже, я сподівався, що розвантажити машину
буде не важко.

Поліція зателефонувала на завод у Дортмунд і повідо-
мила мені, що скоро сюди приїде сам директор.

Ми розвантажились перед амбулаторією лікарні. По-
тім, коли поліція складала протокол, я пробував пояснити
їй, що сам не знаю, як усе сталося.

Анджело знов перестав розуміти по-німецькому.

Я розповів про свою спину, про раптовий біль, і полі-
цай, що вів протокол, сказав:

— Чоловіче, хіба ж можна з таким хребтом сідати за
кермо?..

Інший почав мене втішати:

— Не журіться, за все заплатить страхова компанія, і
ваші ридвані застраховані. Нате випийте гіркенької, це не
алкоголь, а ліки.

Вони вернули мені права. Я чекав на сходах амбулаторії, поки приїхали Бош з Кюном. Бош майже не дивився на мене, лише кілька разів пильно оглянув з усіх боків машину і аж тоді спітав мене:

— Усе гаразд?

— Цистерна тільки подряпана,— відповів я.— Здерлося трохи лаку й погнувся клапан. Це ми можемо самі полагодити у своїй майстерні.

Бош кивнув головою, потім поговорив з поліцаями, які складали протокол, а розмовляючи, весь час позирав на Анджело, наче згадував, де він міг його бачити.

Кюн узяв мене під руку, відвів убік і сказав:

— Не хвилюйтесь, Майвалльде, ми все владнаємо. Ні кому нічого не розкажуєте, а насамперед тим жевжикам із страхової компанії, вони обов'язково прикотяться в понеділок або у вівторок. Ми все владнаємо. Головне, що машині нічого не сталося і ви лишились цілі. Ви живі, а все решта обійтеться.

Бош, який приглядався до Анджело, спітав мене:

— Цей чоловік має шоферські права другого класу?

— Так,— відповів я,— він раніше водив вантажну машину в одного будівельного підрядчика, а тепер працює в Геша. Його звати Анджело Пінола.

Бош голосно, так, щоб чув Анджело, сказав Кюнові:

— Непоганий хлопець. Поговоріть із ним, здається, він нам підіде. Може, ми перетягнемо його до себе... Але цистерна лишиться тут, завтра я пришлю когось по неї.

Вони взяли нас до себе в машину. Ми з Анджело сиділи ззаду, Кюн за кермом, а Бош поряд з ним. До самого Дортмунда ми не перемовилися жодним словом. Анджело знов дивився у вікно, наче там було щось цікаве.

Мені довелось ще зайти до Кюна в кабінет. Анджело почекав на сходах, Кюн натякнув йому, що хоче поговорити зі мною віч-на-віч. Він налив мені чарку горілки.

— Спершу випийте. Все владнається. З доктором Бопшем ми вже якось дійдемо згоди, він зовсім не такий, як ви думаете, з ним можна домовитись... Ось що, Майвалльде... У понеділок або у вівторок з'являться ті типи з страхової компанії. То страшні нахаби, хоч ми їм щороку винладаємо на стіл кругленьку суму... Ну, та ви й самі знаєте, не раз уже мали з ними справу. Що я вам хотів сказати, пане Майвалльде... Не ускладнюйте справи. Вони будуть допитувати вас... Ну от... Вам, звичайно, ніколи не забороняли сідати за кермо, ніколи... Якщо ви так

скажете, то врятуєте не тільки нас, а й себе самого... Ви розумієте мене?

— О господи,— мовив я,— чого вже мені боятися. Я ж, можна сказати, й так однією ногою вже на вулиці.

— Все ще можна переглянути, пане Майвальде. Доктор Бош якраз перед цим сказав мені, що вашу справу треба ще раз обміркувати й поговорити з відповідальними людьми в Дюссельдорфі. Нічого ще остаточно не вирішено, розумієте... Звичайно, ви теж нам повинні трохи допомогти... Ви розумієте...

— Ні, не розумію,— сказав я і вийшов.

Анджело відвів мене додому.

— Добре було б, Карле, якби мене взяли шофером до Масмана,— мовив він.— Тоді б я кинув ту брудну роботу в Геша, міг би водити автоцистерни, більше заробляв би, побачив би всю Німеччину. Добре весь час їздити.

— Так, Анджело, для тебе починається щаслива пора. Ходімо до нас, може, дружина приготувала щось смачне.

Анgelіка сказала, відчиняючи двері:

— Та й пізно ж ти! Слава богу, що вернувся. Все було гаразд?

Анgelіка зварила густу квасоляну юшку з бараниною. Вона сиділа біля нас у кухні й дивилася, як ми їмо. Анджело наминає так, наче тиждень не їв нічого пущного.

— На нашій вулиці сьогодні казна-що діялося,— почала розповідати Анgelіка.— Люди такі сердиті й похмури, що ти собі навіть не уявляєш. Ту процесію дітей організували комуністи.— Потім додала: — Люди, мабуть, сердиті, тому що їх пошили в дурні. Всі ж думали, що процесію організували виховательки садка. Слава богу, що наша Карін не причетна до цього.

Слухаючи її схвильовану розповідь, Анджело опустив ложку і навіть забув про їжу. Тоді знов узявся до юшки і раптом засміявся.

— А тут нема з чого сміятися, Анджело,— обурилась моя дружина.— Звичайно, людям з нашої вулиці прикро, що їх пошили в дурні.

— Та хіба не однаково, хто організував процесію дітей? — вигукнув Анджело.— Головне, що організовано її з доброю метою!

— Для тебе в Італії, може, й однаково, Анджело, а для нас тут ні,— мовила Анgelіка.

Лінджело підвісся.

— Іжа була смачна,— сказав він,— але ви, німці, дурні... геть дурні.

Він кинув мені на стіл ключа від машини і вийшов з кімнати.

— І ще й доводиться терпіти таке! — вигукнула вслід йому Ангеліка.

Я мав би бути задоволений.

Я мав би бути задоволений тим, що Польмюллер подав у суд на фірму «Масман», звинувативши її в порушенні цивільного кодексу, а саме: 823 параграфа про основні права громадян; якщо ж його позов буде відхиленний, він наміряється оскаржити її в порушенні конституції: тим, що фірма встановила підслухувальний пристрій, маскуючи його під селектор, а потім записувала й підшивала в справі підслухувані розмови, вона принизила гідність людини. Польмюллер не раз провадив зі мною довгі розмови про те у вітальні своєї вілли на «зеленому» боці нашої вулиці. Він докладно, інколи цілими годинами, обговорював зі мною цю проблему, так, наче я був юрист, а не профан у таких справах. Я дивувався, що він гас на мене стільки часу. Його юридична термінологія швидше бентежила мене, ніж щось пояснювала, я мало що розумів. Він сказав мені, що на підготовку показового процесу треба дуже багато часу і що про кошти я можу не турбуватися. Я тільки мовчки слухав його і не зважувався вставити жодного слова.

Я мав би бути задоволений. Та коли я виходив від нього і бачив наші будинки на «чорному» боці, то мое задоволення де й дівалося.

Я мав би радіти.

Я мав би радіти, що ніякими пошуками не вдалося з'ясувати, звідки походять листівки, хто їх виготовляв і хто розповсюджував. Були тільки згадки, більше нічого. Ішли чутки про політичних інспіраторів, підозрювали навіть профспілкових діячів, що були не згодні з позицією профспілкової верхівки. Фірма «Масман» і профспілка працівників хімічної промисловості оскаржили невідомих у наклепі, поширюванні злісних пліток і в тому, що їхнім підприємствам завдано фінансових збитків. Ніхто не підозрював італійців, ніхто не підозрював Роггензака, при-

наймні так мені здавалося, бо я нічого більше не чув про нього від того ранку, як забрав листівки і підвіз його з друкарні додому.

Я мав би радіти. Але не радів.

Я мав би пишатися собою.

Я мав би пишатися собою, бо відхилив сумнівну угоду, яку мені пропонували Бош із Кюном, а саме: приходити від представників страхової компанії те, що я мав заборону сідати за кермо. Цим я, мабуть, зберіг би собі місце на заводі. Але того понеділка, після неприємного випадку у Вуперталі, коли мене допитували тros представників страхової компанії, я розповів їм щиру правду. Розповів, як дійшло до аварії і чому Кюн із Штратманом умовили мене їхати. Я не зупинився, коли Кюн і Бош, стоячи перед дверима, квапливо обіцяли мені забути мое минуле, якщо я казатиму так, як їм треба, і навіть поставити мене старшим механіком від першого березня сімдесят третього року. Я просто відштовхнув їх і зайшов до кабінету, де сиділи представники страхової компанії. Я розповів їм все. Навіть те, що, Бош і Кюн намовляли мене не говорити всієї правди, обіцяючи скасувати наказ про звільнення. Я більше не хотів брехати ні задля себе, ні задля інших. Брехня роками тримає нас під страхом, через неї ми стаємо ще залежнішими. Хоч я знов, що тепер тридцять листопада сімдесят другого року напевне вже буде моїм останнім днем у фірмі «Масман», а розповів все, що знов і що пережив.

Я мав би пишатися собою.

Але я не пишався ні собою, ні своїм рішенням викрити брехню і крутійство, я був невдоволений, що вдавав із себе героя і вийшов із тієї сутички сумнівним переможцем. Переможцем над ким? Коли я після розмови з представниками страхової компанії вийшов з кабінету і вернувся в майстерню, в мене було таке почуття, наче я сам себе втопив. Ні, я не був переможцем. Мені було млюсно й колоно під грудьми.

Я не пишався собою.

Мене тривожило те, що я так і не дізнався, хто заплатив за листівки і хто дав папір, тривожило, що Польмюллер узявся вести процес без гонорару, бо я тепер знов, що безкорисливих людей на світі немає. Коли під час останньої розмови з Польмюллем я ще раз завів про це мову, він сказав:

— Гонорар? Ну що ви, пане Майвальде. Я маю досить

грошій. А крім того, я ці кошти можу вирахувати з податку.

Це тривожило мене.

Але ще більше тривожило мене те, що Польмюллер, як я випадково довідався, був адвокатом промислових концернів, і його батько також жив з гонорарів, які він отримував від промислових концернів. Може, Польмюллер хоче цим процесом завдати удару тільки фірмі «Масман», а не промисловим верховодам взагалі? Не босам у Дюссельдорфі, а профспілці та її діячам у Ганновері? Чи вів би він цей процес, якби профспілка не стала господарем фірми «Масман»?

Все це мене дуже тривожило.

Хоч як дивно, а мое власне майбутнє тривожило мене менше, ніж ці події, в яких я ніяк не міг знайти внутрішнього зв'язку. Коли я розповів Карін про свої тривоги і свої сумніви, вона сказала:

— Тут я тобі теж не можу допомогти, тату.

Я порушив справу, яка була мені не до снаги.

Все це не сходило мені з думки, коли я крокував вулицями в першому ряду дивовижної демонстрації, подібної до якої не було ще в історії нашого міста. Було четверте листопада, робоча субота, коли працюють усі крамниці. Я ніс транспарант з написом: «Делегація фірми «Масман».

На вулицях було повно людей. Всюди відчувалося, що скоро вибори, і майже всі на заводі усвідомлювали, що ці вибори, які мають відбутися через два тижні, стануть вирішальними для нас, робітників. Усюди висіли плакати. На багатьох плакатах Штраусові були домальовані гітлерівські вуса, а Барцелеві до уст приліплена стяжка паперу з написом: «Я голосую за Брандта». Карін, що вперше йшла на вибори, сказала:

— Тату, мені стає страшно, коли я бачу цього Штрауса, розумієш, страшно.

Я йшов містом на чолі колони і, поглядаючи на порозівішувані скрізь виборчі плакати, думав: що буде через два тижні? Може, до влади прийде Штраус і підслухувальні пристрої стануть звичайною річчю на підприємствах? Так, Карін мала рацію, було чого боятися.

Але найдужче непокоїв мене невисокий, оглядний, лісий чоловік, що раптом з'явився поряд зі мною. Роггензак ішов без транспаранта, він навіть не кивнув мені головою і поводився так, наче бачив мене вперше в житті.

Цієї суботи на Новому ринку зібралися десять тисяч чоловік і потім довгою колоною по шість у ряд рушили містом, мовчки, не скандуючи лозунгів, без чорних або червоних прапорів. Тільки в передніх рядах несли транспаранти з написами: «Делегація фірми «Геш», «Делегація шахти «Гнайзенау», «Делегація універсального магазину», «Делегація фірми «Клене», «Делегація фірми «Юхо»... Прийшли делегації від сімдесяти найбільших підприємств, сімдесят чоловік несло транспаранти, а за ними йшло десять тисяч демонстрантів, серед них багато жінок.

Я був єдиний від своєї фірми, навіть Франца мені не вдалося намовити взяти участь у демонстрації. Він тільки похитав головою.

— Hi, Карле, досить, що тебе вже виганяють на вулицю. Але тобі легше, в тебе жінка працює. І дочка пішла на свій хліб. А в мене малі діти. Зрозумій мене.

Демонстранти несли багато плакатів, але тільки з одним написом: «Геть шпигування за переконаннями!» Роггензак ішов поряд зі мною, наче це він очолював демонстрацію, а коли ми звернули з Борнштрасе на Малінкrottштрасе, він раптом заспівав з дитячим запalom:

Браття, до сонця і волі...

Але далі не пішов. На нього застількали, випхали його наперед, потім убік і врешті турнули на тротуар. Коли він упав, хтось крикнув позад нього:

— Геть комуністів!

Я довго не міг з'ясувати, хто ж організував цю демонстрацію. Коли я довідався з газет, що її готовуть і що відділ громадського порядку дав на неї дозвіл, хоч і після деякого вагання, тому що цієї суботи мали працювати крамниці і він боявся хаосу на вулицях, я почав розпитувати про неї своїх колег на заводі. Але ніхто нічого не зінав. У мене раптом прокинулась надія, що профспілка нарешті переродилася і перестала боятися сама себе.

Проте все виявилося інакше.

Помалу з'ясувалося, що робітники багатьох великих підприємств, ознайомившись з листівками, почали вимагати від своїх виробничих рад і довірених осіб відвертої реакції на подію, що сталась на нашому заводі, а коли профспілкові організації відмовились почати якусь громадську кампанію, жменька довірених осіб і членів ви-

робничих рад з різних підприємств вирішили самі організувати демонстрацію. Вони утворили комітет, повідомили про це робітників на своїх підприємствах і кілька разів публікували в газеті заклик до всіх узяти участь у демонстрації протесту.

На моєму заводі про це ніхто не згадував жодним словом, хоч Кольман був зобов'язаний вивісити на дошці ухвалу комітету. Коли я заводив з колегами мову про майбутню демонстрацію, вони якнайшвидше тікали від мене. Карін зробила мені напис на шматку фанери, і я прибив до нього держака у Вельбертовій майстерні.

Мені аж полегшло, що Роггензака вже не було поряд зі мною. Хоч я й злякався, коли його так брутално штовхнули на тротуар, але навіть не обернувся в його бік. Я побачив його знов аж на Шютценштрасе, як ми верталися назад до Нового ринку. Він стояв перед бензоколонкою на тротуарі, і коли ми порівнялися з броварнею, раптом опинився поряд зі мною, наче з-під землі виріс.

Інші демонстранти, здавалось, не помітили його.

Крокуючи містом, ми роздавали перехожим листівки, так, ті самі листівки. Поліцай на мотоциклах їхали попереду, спиняли рух, коли ми звертали на нову вулицю, відсторонювали вбік машини, щоб дати нам дорогу, навіть спиняли трамвай.

Я мав би радіти.

Я мав би радіти, що тисячі людей вийшли на вулицю добровільно, з власної ініціативи, не задля більшої платні, не задля вищих розцінок, не задля кращих умов праці і не за наказом чи за рекомендацією своїх профспілок, а самі, проти волі профспілкових верхів. Я мав би радіти, що тисячі людей вийшли на демонстрацію за справу, яка їм не давала ні більше грошей, ні якихось інших матеріальних вигод, і що тисячі інших людей, які вийшли в місто щось купувати, змушені були слухати нас, дивитися на нас.

Але я не радів.

Я йшов у першому ряду, як автомат, ніби хтось нахротив мене й пустив іти проти моєї волі. Я мав би радіти, що ці люди вийшли на демонстрацію завдяки мені, хоч ніхто й не знав про це.

Тепер я боявся.

Тепер я боявся цієї процесії десяти тисяч людей, що, мов черв'як, повзла вулицями міста. Мене знов посів

страх, і я не зінав чому. На мітингу перед ратушою на Новому ринку промовці з наспіх збитого помосту закликали боротися проти шпигування та інших поліційних методів на німецьких підприємствах.

Я був стомлений і вже мало що розумів з їхніх промов. Я стояв, спершись на держак свого транспаранта. Навколо мене було море людей, що сягало аж до Ганзаштрасе, до міського театру й до Валу. Асфальт був ще мокрий, незадовго перед тим машини змили сміття, що лишилося після тижневого базару. Нарешті мітинг скінчився, і юрба почала розходитись. Я вже стомився і ходити, й стояти. Я чвалав Старим ринком, несучи під пахвою транспарант. На площі перед церквою св. Райнольда хтось раптом скопив мене за плече. Переді мною стояв Роггензак. Я глянув на нього, хотів щось сказати, але не спромігся на слово, тільки стояв, як дурний, і лупав очима.

— Ну, Майвальде, ти задоволений? — спитав він.

Цей чоловік навіював мені тривогу. Він стояв біля мене, низенький, оглядний, з крапельками поту на лисині, і всміхався.

— Ну, Майвальде, ти задоволений? — знов спитав він.

Мені хотілося відштовхнути його, але я тільки видалив із себе:

— Іди собі геть! Дай мені спокій.

Я обернувся й пішов через площу, а далі по Капміштрасе. Я чув, як сміявся позад мене Роггензак.

Аж у «Цеховому заїзді», біля прилавка, серед знайомих облич, мені полегшло. Я буквально відчував, як мене залишає страх.

Вітбройке цокнувся зі мною і спитав:

— Підеш з нами в понеділок, Карле?

— А що буде в понеділок?

— Суд. Підемо послухати. Судитимуть того проклятого турка, Мустафу.

Шеллер кивнув головою, наче все це його нітрохи не стосувалося.

Вітбройке обернувся лицем до зали й сказав:

— Так, так, це ми тоді втвърох знайшли Ренату... В лісі... І тепер будемо свідками.

Я зателефонував Ангеліці:

— Може, прийдете з Карін до «Цехового заїзду»? З'їмо шніцель по-циганському.

Вона погодилась і через півгодини з'явилася в пивниці, але без Карін.

— Карін не може,— відповіла вона на мій запитливий погляд.— У неї гості.

Ангеліка знов збентежено вклонилася всім присутнім, а все ж таки мені здалося, що вона вже не почувала себе тут такою чужою і не ставилась так вороже до пивниці. Згодом вона завела мову навіть з Мартіном, що прийшов у пивницю і став між нами коло прилавка. Ангеліка сиділа на ослінчику.

«Може, треба частіше брати її з собою»,— подумав я.

За довгим дубовим столом у кутку, де звичайно збиралася члени стрілецького гуртка, сиділи чоловіки в чорних костюмах.

— Бурмайстер помер,— сказав мені господар.— Хто б подумав, що його так скоро звалить. А ми всі гадали, що він тільки багато балакає про свою хворобу.

Дружина Бурмайстера, даючи в газету оголошення про чоловікову смерть, написала в ньому, щоб усі, хто вибирається купити вінки на похорон, краще переказали гроши на благодійну мету.

З'явився Анджело з Францом і закричав мені з порога:

— Карле, я всіх пригощаю!.. Я маю нову роботу. Тепер я шофер!

Мартін цокнувся зі мною і сказав:

— Ну, Карле, пивниця — найкраще місце для угод. Давай доведемо справу до кінця: будеш ти в мене працювати чи ні? Останній раз пропоную.

— Мартіне, немає сенсу пропонувати, ти ж сам знаєш. Три дні за кермом, і я знов ляжу крижем.

— А тобі зовсім не треба буде їздити. Я вже балакав з своїм старим, тобі треба тільки погодитись. Ти будеш замість мене наглядати за броварнею.

— А ти? — спітав я.

— Я заміню старого. Гайді виходить заміж і після різдва виїздить від нас. Старий хоче тепер тільки подорожувати, потрусити нарешті своїми грошими. Про мене, хай трусить. Ще краще — не буде кому мені голову морочити.

Ангеліка нерішуче кивнула головою. Вона запивала свій шніцель пивом.

— Не знаю,— мовив я.

— Нічого тобі довго роздумувати. Мені потрібна надійна людина. А ти надійна людина. І мій старий так каже. Ми вже не один рік знайомі. Давай руку.

— Не знаю,— знов сказав я.

За прилавком на стіні був прибитий новий напис: «Кожен хоче пити, та ніхто не хоче помирати».

— Я скажу тобі завтра, Мартіне, хай ще ніч подумаю.

— Добре, Карле, завтра після обіду я заскочу до тебе. Господарю! Налий усім, за мій рахунок.

Я мав би бути задоволений.

Але я не був задоволений.

ПРО ТВОРЧІСТЬ МАКСА ФОН ДЕР ГРЮНА

У вересні 1959 року в бібліотеці міста Дортмунда з'явився кремезний чоловік

років за тридцять з рукописом свого першого роману, присвяченого західнонімецьким гірникам. Це був шахтар Макс фон дер Грюн. Він прийшов до Дортмундської міської бібліотеки, щоб познайомитися з її директором Фріцом Хюзером — людиною незвичайною. В минулому робітник, Хюзер самотужки здобув бібліотечну освіту і з юнацьких років збирав матеріали з історії німецької робітничої літератури. Передавши їх бібліотеці, Хюзер 1958 року заснував там Архів робітничої поезії і соціальної літератури. Цей архів, постійно поповнюючись, розгорнув велику роботу, налагодив зв'язки з ученими багатьох країн і перетворився згодом на Інститут німецької та міжнародної робітничої літератури.

В розмові з Хюзером фон дер Грюн висунув ідею, яка вже давно виникла в середовищі рурських гірників, підказана багатими традиціями німецької «шахтарської поезії», — ідею об'єднання літераторів, чиї творчі інтереси пов'язувалися з долею робітництва.

Ця думка дісталася підтримку серед письменників, літературних критиків, соціологів, журпалістів. Після належної підготовки 31 березня 1961 року при згаданому архіві було створено Дортмундську Групу 61, яка поставила собі за мету художнє відображення «світу праці». Хоча ідейно-естетична платформа Групи 61 та її еволюція були позначені певними суперечностями, діяльність цього об'єднання справила величезний вплив і на всю західнонімецьку літературу. У цій, завдяки творчості dortmundців, міцно утвердилась тема життя, праці й боротьби робітничого класу. Організаційно їхню справу продовжує нині Гурток літератури про світ праці (Веркрайз 70), що виник 1970 року як відгалуження Групи 61 і об'єднав робітників та службовців, які поряд зі своєю основною професією займаються літературною творчістю. У створенні Веркрайзу активну участь брав і Макс фон дер Грюн.

Після 1972 року Група 61, власне, припинила своє існування. Але художня практика її учасників істотно збагатила різні жанри літератури ФРН. Можна згадати обдарованих поетів Йозефа Бюшера й Курта Кютера, майстрів короткого оповідання Йозефа Редінга й Ангеліку Мехтель, блискучих публіцистів Гюнтера Вальрафа й Еріку Рунге, романістів Бруно Глуховського й Класа Еверта Евервіна.

Одним з найталановитіших прозаїків, які вийшли з Групи 61, залишається Макс фон дер Грюн, чий художній доробок дістав широке й заслужене визнання і у ФРН, і за її межами.

За плечима фон дер Грюна нелегкий життєвий шлях. Він народився 1926 року в місті Байрейті в родині шевця. Вчився в народній і торговельній школах. 1938 року фашисти кинули Максовоого батька — члена релігійної общини «тлумачів біблії» — до концтабору. Макс пішов учнем на порцелянову фабрику, звідки був мобілізований до діючої армії. Він воював на фронтах Сіцілії й Нормандії як стрілець-парашютист і радист. Потрапивши в американський полон, працював у США в сільському господарстві та в мідних копальнях.

Повернувшись 1947 року на батьківщину, майбутній письменник чотири роки був робітником-будівельником, а 1951 року оселився в Рурській області і дванадцять років працював у шахті вибійником і водієм електровоза. Двічі він потрапляв в аварії, дістав серйозні фізичні травми.

Літературну працю фон дер Грюн почав 1953 року як автор віршів, ессе, літературно-критичних статей. З 1963 року, звільнений з роботи за роман «Світляки й полум'я», фон дер Грюн повністю присвятив себе творчій і громадській діяльності.

З того часу побачили світ чотири романи фон дер Грюна. Кожен з них був подією в літературному житті ФРН, викликаючи численні, тривалі, багатолюдні, бурхливі дискусії. Це й не дивно. Адже твори фон дер Грюна вперше так докладно знайомили західнопімецьких читачів з атмосферою промислового виробництва, із світом оголених і непримирених класових суперечностей.

Місцем подій у романах фон дер Грюна стає Рурська область, головним чином один з її промислових центрів — місто Дортмунд. Аrena дії — різні виробничі сфери: шахти, заводи, будівельні майданчики, електростанції. Центральні герої — робітники, що вступають в гострий соціальний конфлікт з буржуазним суспільством. Кожен з них по-своєму протестує проти свого становища експлуатованого пролетаря.

Старий шахтар Станіслаус Губалек, потрапивши в підземну катастрофу, перебуваючи п'ять діб у кам'яній пастирі, виливає

душевний біль за своє понівечене життя у непадних інвективах, спрямованих проти законів капіталістичного ладу («Люди серед подвійної ночі», 1962).

Гірник Юрген Форман, змушений змінити професію, бо залишають шахту, де він працює, напружену розмірковує над «проклятими питаннями» павколишньої дійсності в пошуках шляхів подолання соціальної несправедливості («Світляки й полуум'я», 1963).

Робітник автоматизованої електростанції Пауль Поспішил зважується самовільно залишити на три дні роботу, щоб розрахуватися з колишнім гейнлейнівцем, який у свій час кинув Паулевого батька до концтабору («Два листи до Поспішила», 1968).

У згаданих романах фон дер Грюн не обмінає критикою багатьох офіційних інституцій, а також суспільних явищ у ФРН 60-х років: змальовує жорстоку експлуатацію робітничого класу, принизливе становище робітника, систематичне обмеження його соціально-економічних прав, зрадницьку тактику опортуністичних профспілкових лідерів. Письменник переконливо спростовує тезу про стабільне матеріальне становище трудівника, показує його постійну тривогу за завтрашній день, багато уваги приділяє наслідкам науково-технічної революції, яка в умовах капіталізму спрямована не на полегшення праці, а передусім на максимальну раціоналізацію визиску трудящих, на збільшення прибутків підприємців.

З великою художньою майстерністю в романах фон дер Грюна розкрито таке типове для капіталізму явище, як відчуження робітника від продукту його праці, а з іншого боку — зображене згубний вплив буржуазно-споживацької ідеології на певну частину робітництва, відчуженість людини від людини, зумовлену рабським обожнюванням матеріальних фетишів. Письменник раз у раз порушує злободенне питання про істотні залишки «неперебореного минулого» в житті ФРН, викриває реакційну, антинародну політику панівних класів.

У перших романах — найвіразніше в «Світляках і полуум'ї» — формуються риси своєрідного письменницького почерку фон дер Грюна: витончений психологізм, особливі інтонації (критичні й самокритичні, афористично іронічні, дошкально саркастичні), влучні порівняльні й метафоричні характеристики, сатиричні рефрені, майстерна диференціація мови персонажів тощо. Роман «Світляки і полуум'я» перекладено пізніше на 22 мови.

Роман «Місяцями ожеледь» (1973) був визнаний у прогресивній пресі ФРН цайважливішою книгою року. Питання життя й боротьби західнонімецького робітництва, які письменник ставив у

своїх попередніх творах, дістають у його четвертому романі ще більшу соціально-політичну конкретність і загостреність. Це особливо помітно ще й тому, що фон дер Грюн зберігає вірність і певному колу проблем, і виборові ситуацій, і принципам змалювання характерів, і багатьом іншим сюжетним, композиційним, стилювим, мовним засобам.

В основу книги «Місцями ожеледь» лягли реальні факти, що мали місце на одному з підприємств ФРН. Події роману відбуваються знову в Дортмунді в останній третині 1971 і першій половині 1972 року. В центрі твору — сорокащестирічний робітник великої транспортної фірми Карл Майвальд, член соціал-демократичної партії, активний профспілковий діяч. Майвальд так само, як Губалек, Форман, Поспішил, перебуває в конфлікті із своїми роботодавцями. Але цей конфлікт набирає значно ширшого, значно дієвішого, а головне — значно результативнішого характеру.

Якщо в попередніх романах фон дер Грюна робітник бунтував проти свого залежного становища по суті самотньо, стихійно, то планомірну битву Майвальда з підприємцями підтримують робітники фірми, а згодом і трудящі міста. Розгорнута картина цього впертого двобою, який точився півроку й закінчився перемогою робітників,— безсумнівно, значне творче досягнення фон дер Грюна. Тим паче, що книга «Місцями ожеледь» — перший у ФРН роман про робітництво, де так багато говориться про боротьбу трудівників за свої людські права і де ця боротьба стає рушійною силою дії твору. Тим самим роман фон дер Грюна в багатьох моментах реалістично відбив піднесення демократичного й робітничого руху у ФРН на рубежі 60-х — 70-х років.

Важливо підкреслити, що боротьбу робітників змальовано не спрощено, не схематично, а з усіма її внутрішніми складностями, перипетіями, спадами й злетами. Як і в попередніх романах, фон дер Грюна гаряче хвилює питання про соціально-політичну активність робітничого колективу. Він уміло його диференціює, нехай лаконічно, але виразно окреслює постаті і передових робітників, які допомагають Карлові (Франц Вайгель, Анджело Пінола), і відсталих, несвідомих, які вважають, що «вибрики» Майвальда ускладнюють їм життя (Ранер, Дерлам). Як і раніше, письменникові чудово вдаються зарисовки робітничої маси, її мінливих настроїв, її згуртованості, стійкості в одних ситуаціях і розброду, розгубленості, апатії — в інших.

У романі «Місцями ожеледь» дістас розвиток і інша важлива для письменника тема — формування світогляду й поведінки прогресивної молоді, пов'язана з образами Розі («Світляки й по-

лум'я), Лісці («Два листи до Поспішила»), Карін Майвальд. Карін змальована значно всебічніше й глибше, ніж її попередниці. Ця молода дівчина, політично грамотна, принципова, наділена громадською активністю й мужністю,— одна з найпривабливіших постатей, які уособлюють передове західнонімецьке юпацтво у романі ФРН на робітничу тематику. Карін значною мірою втілює в творі позитивне начало, віру письменника в людину, в краще майбутнє своєї батьківщини.

У книзі фон дер Грюна чимало прекрасно написаних сторінок, де автор у властивій йому афористично іронічній чи саркастичній манері таврує офіційну брехню й демагогію, обивательські нрави, ренегатські позиції правих профспілкових керівників.

Водночас у романі «Місцями ожеледь» проступає певна світоглядна непослідовність фон дер Грюна, яка мала місце і в деяких інших його творах і виявлялась у концепціях відносності добра і зла, в данині індивідуалізмові, в суперечливому витлумаченні характерів і поведінки деяких героїв, в їхній недостатній ідейно-художній завершеності. Останнє стосується до певної міри і образу Карла Майвальда.

З одного боку, Майвальд наділений рисами кращого представника робітничого класу. Найповніше розкривається його характер у боротьбі з адміністрацією фірми. Майвальд виявляє неабияку відвагу, доляючи і пасивність багатьох своїх товаришів, і половинчасту позицію профспілкового керівництва, і підступність підприємців. Він прагне, щоб усі зрозуміли те, що розуміє він: встановлення апаратів підслухування на підприємстві — не епізод, а закономірний прояв сутності капіталістичної системи. Для Карла це питання принципу. Ось чому він не вдовольняється тим, що згадані апарати ліквідували, що його відновили на роботі, що справедливість нібито перемогла. Ось чому він вимагає, щоб фірма визнала свою провину і прилюдно попросила вибачення у робітників.

Але якщо в своїх вчинках Карл сміливий і рішучий, послідовний і непохитний, то в своїх думках і відчуттях — це роздвоєна, позбавлена внутрішнього стрижня, розтерзана сумнівами й комплексами, іноді безвольна, безмежно самотня людина, яка знемагає від туги, нудьги, безперспективності свого існування. Тобто постать Майвальда, за словами західнонімецького літературознавця-марксиста Оскара Неймана, позначена «обмеженістю, що виявляється насамперед у певному індивідуалізмі, який зміщує погляд на загальні завдання робітничого руху і робітничої партії». Таке «зміщення» помітне і в змалюванні образу кому-

ніста Манфреда Роггензака та його діяльності, оточеної атмосферою незрозумілої таємничості і вельми далекої від реальності. Подібні невірні уявлення про комуністів, про світ соціалізму, про НДР зустрічались у фон дер Грюна подеколи і раніше, наприклад, в оповіданнях «Наумбург» (1965), «Відпустка на озері Балатон» (1970).

Проте в цілому присвячені робітництву романи фон дер Грюна, як і пов'язані з даною темою твори багатьох письменників ФРН та інших країн Заходу, аргументовано спростовують твердження буржуазних ідеологів про відсутність класових суперечностей і класової боротьби в сучасному капіталістичному суспільстві. Водночас такі книги, як твори фон дер Грюна, дієво відстоюють реалістичні позиції в мистецтві, активно протидіють літературі модернізму, розвивають і збагачують жанр сучасного роману.

Макс фон дер Грюн відомий не тільки як романіст. Йому належать численні літературно-критичні розвідки, рецензії, публіцистичні статті, збірники оповідань («Перервана подорож», 1965, «Стенограма», 1972), драматичні твори (політичне ревю «Надзвичайні закони, або Іде вуличний театр», 1969, документальна п'еса «Мій батько і президент», 1970), п'еси для радіо та телебачення — «Смог» (1966), «Вільний час» (1968), «Нова зміна» (1968) та інші.

Значний інтерес становлять художньо-публіцистичні, нарисові твори фон дер Грюна, теж присвячені людям праці. Так, у книзі «Над стойкою гаснуть лампи» (1972) постає сумна історія повільної смерті невеликого рурського шахтарського селища, бо закривають шахту, яка його годувала. У книзі «Люди в Німеччині (ФРН)» (1973) ідеться про нелегку долю трудівників різних професій. За гірко іронічною назвою книги «Життя на землі обітovanій» (1975) криється розповідь про тяжку працю, безправ'я, поневіряння іноземних робітників у ФРН. Книга «Коли мертвав гава падав з дерева» (1975) відтворює враження письменника від подорожі по країнах Сходу. 1979 року вийшла автобіографічна книга фон дер Грюна «Як це було насправді».

Фон дер Грюн веде велику громадську роботу: багато їздить по ФРН та інших країнах, систематично зустрічається з читачами, виступає з лекціями й доповідями перед трудящими, керує літературознавчими семінарами.

З самого початку ідейно-естетична програма фон дер Грюна — це програма письменника-реаліста, який вимагає від літератури найтіснішого зв'язку з життям. Він переконаний, що «мистецтво є відповіддю», що воно «ніколи не стояло поза часом і не може перебувати поза часом, оскільки виникає із суспільства».

Борець проти реакції, друг Радянського Союзу, активний приступник миру, розрядки, взаєморозуміння між народами, фон дер Грюн усвідомлює своє покликання митця як гуманну місію, як служіння людському щастю. А щастя, за його словами,— «це соціальна безпека, життя без страху за завтрашній день, щастя — це справедливість... Тому письменник не повинен шкодувати сил, щоб усунути в суспільстві зло й ненависть, щоб зробити його людянішим».

Можна сподіватися, що Макс фон дер Грюн, який перебуває в розквіті творчих сил, подарує сучасникам ще чимало талановитих, пройнятих ідеями гуманності творів.

Надія Матузова

МАКС ФОН ДЕР ГРЮН

МІСЦЯМИ ОЖЕЛЕДЬ

Роман

Перевод с немецкого Е. А. Поповича

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор І. Ф. Лещенко

Художник І. В. Коптілов

Художній редактор О. Д. Назаренко

Технічний редактор І. О. Селезньова

Коректор С. І. Харчун

Інформ. бланк № 1136.

Здано до складання 11.06.79. Підписано до друку 19.10.79. Формат 84×
Х 108½. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 11,76. Обл.-вид. арк. 13,065. Тираж 65 000. Зам. 9—1561.
Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР. 252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Грюн М.

Г92 Місцями ожеледь: Роман.— Перекл. з нім. Є. Поповича.— Післям. Н. Матузової.— К.: Дніпро, 1980.— 223 с., іл.

Роман західнонімецького письменника Макса фон дер Грюна присвячений життю робітників ФРН. Твір написаний від імені шофера автобази, члена виробничої ради Карла Майвальда, який, виявивши ганебну систему підслухування приватних розмов на підприємстві, кинув виклик хазяям. Події, пов'язані з робітничим страйком, що спалахнув після цього, складають сюжет роману, в якому автор торкається багатьох проблем життя робітників у ФРН.

Г 70304—173
М205(04)—80 173—80. 4703000000,

І(Пім)